UNZERE YONTOYVIM

Isaac Unterman

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

אונזערע ימים טובים

געשיכטליכע אנטוויקלונג, באדייטונג און צערעמאניאל

ערשטער בוך

חנוכה, פורים און פסח

—פון—

דר. יצחק אונטערמאן

ארויסגעבער: די „אידישע וועלט"
פילאדעלפיא'ס אייגענע טעגליכע צייטונג

פרייז 1 דאלאר

1936

ביכער פון דר. יצחק אונטערמאַן

א י ד י ש:

אידישע און אַלגעמיינע דערציאונג, שיקאַגאָ, 1916
פון די שחיטה־שטעדט, ניו יאָרק, 1928
די געשיכטע פון די אידען אין ניו דזשוירזי, דריי בענדער, נוארק, 1935

ה ע ב ר ע א י ש:

מעשיות לילדים, 8 ביכלעך, פאַרלאַג „ביבלותיקה לילדים", ווארשע, 1921

ע נ ג ל י ש:

THE FEAST OF ESTHER, CHICAGO, 1918
GRAPHIC PORTRAITS, NEWARK, 1928

Jewish Feasts and Festivals

A Full Account of their Development,

Customs and Ceremonials

By

Dr. Isaac Unterman, Ph. D., LL. B.

VOL. 1

Published by
THE "JEWISH WORLD"
223 South 5th Street
Philadelphia, Pa.

PRICE $1.00

אָדרעס פון מחבר:

DR. I. UNTERMAN
163 Seymour Avenue
Newark, New Jersey
U. S. America

אריינפיהר

וויל מען פארשטעהן דעם גייסטיגען מצב פון א פאלק, זאל מען זיך צוקוקען צום אופן ווי זיינע ימים טובים ווערען געפייערט.

אין די וואכענדיגע טעג, ווען מען איז פארנומען מיט׳ן קאמף פאר חיונה און מען איז איינגעטונקען בראשו וברובו אין דעם עולם הגשמיות, איז בשום אופן ניט מעגלאך צו באמערקען די גייסטיגע כחות. בלויז אין די ימים טובים ווען עס ווערען מאניפעסטירט די היסטארישע און נאציאנאלע מנהגים און טראדיציעס, קאן מען אריינדרינגען אין דער פסיכאלאגיע פון דעם פאלק און דארטען דערטאפען דעם אינהאלט און טיפקייט פון זיין גייסט און קולטור.

אין די וואכענדיגע טעג, ווען דער איד איז איינגעשפאנט ווי אן אקס אין אקער, טראגענדיג אויף זיך דעם שווערען עול הפרנסה: ווען ער איז פנים אל פנים מיט דער פראגע פון לחם לאכול ובגד ללבוש; ווען ער זינקט אין א ים פון צרות און מוז אן אויפהער פיהרען א שטענדיגע מלחמה פאר זיין קיום — אין אזעלכע טעג קאן מען לייכט א טעות האבען און מיינען, אז די קולטור־היסטארישע פעדים וואס בינדען איהם צונויף מיט די נביאישע אידייען, זיינען שוין לאנג איבערגעריסען.

די פילע שונאים אונזערע משפט׳ן טאקע דעם אידען ווערליג זיינע גשמיות׳דיגע מעשים. זיי כאפען אויף ס׳ביליגע, ס׳וואכענדיגע, ס׳אויבערפלעכליכע, און פארזעהען דאדורך די אמת׳ע אנטפלעקונג פון דער אידישער נשמה.

בכלל איז דער אידישער לעבען און זיין קאמף פאר׳ן קיום, איינער פון די סאמע אומפארשטענדליכסטע דערשיינונגען. די טענה פון אונזערע שונאים אז אידען זיינען א מאדנע פאלק, איז אפשר גארניט אזא אומבארעכטיגטע. מיר זיינען עס. און די אפלייקענונג וועט דא גארניט העלפען.

אבער אויך אין אונזערע ימים טובים זיינען מיר מאדנע און אנדערש פון אלע אנדערע פעלקער, און יעדער פארזוך

זיי צו ענדערען אדער אונז דערפון צו פארפרעמדען, איז איינ־פאך א פאנטאסטישער און נארישער.

עס איז ניט קיין פשוטער קאפריז אדער צופאל, נאר א ריין נאטירליכער אויסגאנג פון אונזער געשיכטע. דער אידישער יום טוב האט זיך אין אונזער לעבען פארוואָרצעלט און געוואָרען אן אנגעזעהענער טייל דערפון.

אמת, אז פיעלע קענען מער ניט מיטפייערען מיט פולער ערנסטקייט דעם אידישען יום טוב. עס קומט שוין ארויס אביסעל נאכגעקרימט, א צעבראָקעלטע, נאכגעאמטע שפיל. אבער דער אלטער שטייגער לעבט נאך אין אלע אונזערע הושים. מיר זיינען דארין אויסגעוואקסען, איינגעזאפט אין די ביינער די פרייד פונ'ם אידישען יום טוב, און דער חותם ליגט נאך אפילו איצט שארף אויסגעקריצט אויף אלע פאר־פרעמדטע און פון דער זייט שטייענדיגע.

די אידישע ימים טובים זיינען ווייט ניט קיין רעליגיעז־ראמאנטישע פונקציעס; זיי זיינען סטימולירנדיגע פאקטארען אין דער אידישער געשיכטע. יעדער באזונדערער יום טוב איז א סימבאל, א אידישער סימבאל פון די הויכע נביאישע אידייען און האפענונגען.

ווי רעוואלוציאנער אנדערע זאלען ניט זיין אין זייער פארזוך צו פארוואַרפען פון זיך יעדען אלטען שטייגער, באַ־זיצען זיי דאך אין זיך דעם אינווייניקסטען געפיהל, וואס קאן אפשר יאהרען לאנג ליגען פארשטיקט און באהאלטען, אבער מוז דאך אין געוויסע מאמענטען קומען צום שארפען אויס־דרוק. עס איז אפשר דער עקספּרעס, וואס איז איצטער אזוי שטארק דאמינירענדיג אין דער מאדערנער קונסט.

אט דער דאזיגער קלאמערען זיך צום אידישען יום טוב. אפילו ווען ער האט שוין פארלארען דעם ערנסטען תוכן, באווייזט קלאר אז ס'איז נאך דא אינ'ם אידישען הארץ א דורשט, א בענקשאפט אזא, וואס זוכט א תיקון.

אפילו דער ראדיקאל און פריידענקער פרובירט נאך אלץ, קענען זיין אייגענעם ווילען אפשר, ארויסצוכשוף'ן אן אילוזיע פונם היימישען יום טוב. מען פרובירט צו שאפען עפעס א

נייעם מיז יום טוב אדער סתם עפּעס אן אינהאלט. אבער וואס פאר א ממשות האט דען, מ׳שטיינס געזאגט, אינהאלט אהן פארם, מאטעריע אהן גייסט, גוף אהן נשמה? ס׳איז א פוסטע און ליידיגע זאך, א שאלעכץ אהן איגווייניגסטען קערן. א חלל אהן אן איינציג פינטעלע אויף וואס זיך אפּ־צושטעלען.

און וואס איז אידישע קולטור אהן דעם אידישען יום טוב? ס׳איז פארם אהן אינהאלט, א זאך וואס איז בויי: אפילו אין איהר פולקייט. איהר פולקייט איז דאמאלט בלויז אן אויסענווייניגסטע, אהן תוך, אהן גייסטיגעווארצלען, אהן דעם טעם און שיינקייט פון די גרויסע היסטארישע באגעבענ־הייטען פון וועלכע די אידישע ימים טובים האבען זיך אויס־קריסטאליזירט.

היסטאריש מעגען מיר קוקען אויפ׳ן אידישען יום טוב ווי מיר ווילען. אנאליטיש קאנען מיר איהרע טעמים באַ־טראכטען ווי מיר האבען חשק. אבער איינס איז זיכער, אז ווארפען מיר פון זיך אוועק דאס אלטע און היימישע, לעשען מיר אויס אין אונז די איידעלע סענטימענטען פון אונזער קינדהייט, פארבלייבען מיר רוי און ברוטאל צו זיך און אלץ ארום אונז. און אפילו די ראדיקאלע קנאי׳דיגע פרומקייט אונ־זערע, וועט אונז ניט צוריקגעבען אט די נאטירליכע עכטקייט. די באשטימטע פארם און קאליר, פון אונזערע קינדער יאהרען.

א סך פון די ראדיקאלע קולטור ארגאניזאציעס האבען אט דעם דאזיגען ביטערען אמת שוין לאנג דערפיהלט און טאקע געזוכט מיטלען וואס זאלען זיך פאסען צו זייערע אנ־שויאונגען, אבער קיין מזל ברכה האבען זיי ניט געהאט. מען האט בלויז געשאפען א נייע דעקאראציע, און דאס אויך בלויז אין מיניאטור, אבער קיין תוכן וואס זאל אויך האבען פארם, איז דארין ניט געווען בנמצא. יענע קערנדיגקייט און אייגענ־ארטיגקייט וואס דער אלטער אידישער יום טוב פארמאגט, איז אודאי און אודאי ניט בנמצא.

אויסערליך, כלפּי חוץ, און טיילווייז אויך פאר אונזערע נעשווארענע ראדיקאלען און משכילים, איז דער אידישער

יום טוב־צערעמאניאל נאך פרימיטיוו און אבערגלויבעריש. איז עס אפשר טאקע אזוי. אבער איז דען ניט אט די דאזיגע פרימיטיוויקייט מסוגל צו דערהויבען אונזער לעבען מיט שיינקייט? האט דען ניט דער אידישער יום טוב אין דער גאנץ אלטער פארם א ים מיט פארב און לעבהאפטיגע באוועגליכקייט פאר אונזערע קינדער? האט דען ניט אונזער אייגענע קינדהייט מעהר שייכות מיט אונזערע טאטעס און זיידעס ווי מיט אונז אליין? ווערט דען קולטור אויס קולטור בלויז דערפאר וואס זי איז רעפארמירט אדער טראנספארמירט? און יאחרי ככלות הכל, איז דען טראדיציע, די זעלבע אידישע טראדיציע וועלכע מען באשרייבט אז זי שמעקט מיט אלטקייט און קאנסערוואטיזם, ניט קיין אידישע קולטור? לכל הפחות א קולטור אינם זין וואס איז מתחייב יעדען וואס האט נאך אן אנגעהעריגקייט צו אידישער קולטור איהר צו לערנען און טאקע צו וויסען?

אבער וויפיל א שטייגער וויסען און לערנען? וויפיעל א שטייגער וויסען דעם אינהאלט און באדייטונג פון אונזערע אידישע ימים טובים?

פרייט זיך אונזער יוגענט מיט די פרעמדע ימים טובים, וועלכע זיינען לכל הדעות ניט ווייניגער רעליגיעז ווי אונזערע: גיט מען זיך מתנות אינ'ם גויעשען קריסטמאס, ווערט מען באנומען מיט דער פרעמדער רעליגיעזיטעט, אבי ניט צו דערלאזען חלילה א ניצוץ פון אן אייגענעם יום טוב, דעם אידישען יום טוב, וואס קאן דינען ווי א וועגווייזער פאר אונזער אייגען קולטורעלען לעבען.

די אומות העולם פייערן זייערע ימים טובים על פי רוב אין אנדענק פון א רעליגיעזער געשעעניש. קיין מוסר השכל פארן עתיד האבען זיי ניט, און דערפאר טראגען זיי ניט דעם כאראקטער פון אמת נאציאנאל היסטארישע דערגרייכונגען. אנדערש זיינען אבער אונזערע אייגענע ימים טובים. הגם די שפורען פון די אמאליגע דערגרייכונגען זיינען שוין הינדערטער יאהרען פארווישט, ווערן זיי אבער דאך אויפ־

גענומען מיט התלהבות און התרוממות. פֿאַר אונז אידען זײַנען די ימים טובים ניט קײן מצבות, ניט בלויז עפּעס א בלויזער אנדענק פֿונ'ם עבר, וואָס האָט מעהר מיט אונז קײן שײַכות ניט, נאר א שטיק לעבעדיגע קולטור פֿון וועלכען מיר אלע שעפּען אונזער גײַסטיגע ינוקה.

און אָט דאס דאזיגע איז אײגענטלאך דער סוד פֿון די אידישע ימים טובים. ניט אכטענדיג דארויף וואס די הארטע און טרויעריגע געגענווארט איז אין שרײַענדיגער סתירה צו דער פּײערליכקײט; ניט קוקענדיג וואס די ימים טובים האַבען שוין הינטער זיך אַן עבר פֿון טויזענטער יאהרען — זײַנען זײ נאך אלץ א קוואל פֿון דערקוויקונג.

דער אידישער יום טוב איז געריײניגט און געלויטערט, און ווי א מילגרוים אנגעפּילט מיט הויכע אידײען און באַגריפֿען. דער אידישער יום טוב שטײט אויף אסך א גרעסערער הויך ווי דער יום טוב פֿון די אנדערע אמונות; ער פֿארמאגט אזוינס וואס אַנדערע פֿארמאָגען ניט — א קערענדיגען אינהאַלט און אַ רײַכגײַסטיגען יסוד.

דר. יצחק אונטערמאַן, נוארק, 1935.

חנוכה

ערשטער קאפיטעל

די חנוכה־פייערליכקייט אין דער אידישער שטוב

די פריילעכע שפילערייען — די חנוכה סעודה — די חנוכה לאמפען און חנוכה ליכט — די פייערונגען אין דער ישיבה — אין די הויפען פון חסידישע רביים — ביי די אָריענטאלישע אידען — פייערונגען אין ארץ ישראל און אין אנדערע לענדער.

חנוכה איז תמיד דערוואַרט געוואָרען מיט גרויס זשעדנעקייט. די עטליכע חדשים צווישען סוכות און חנוכה, אנהויבענדיג מיט'ן חודש חשון, דער ביטערער חשון, איז די אידישע שטוב געווען איינגעהילט אין כמארנער גרויקייט. דער וואַרימער, זוניגער זומער מיט איהרע פרעהליכע ימים טובים איז געווען אוועק, און עס האבען זיך אנגערוקט די לאנגע ווינטער נעכט מיט דער ארימער טרויעריגקייט, וואס האט זיך געצויגען וואלקענדיג ווי דער גלות.

דאס קליינע שטעדטעלע ליגט שוין איינגעזונקען אין איהר בלאטע, און פון אלע זייטען יאָגט א קאלטער ווינט, וואס ברעכט און קראמפט די איינגעבויגענע, פארהארעוועטע פלייצעס. מיטן אנקום פון דער נאכט שליסט זיך יעדער איין אין זיין האלב־איינגעפאלען שטיבעל, וואס ליגט באדעקט מיט א טיפער מרה שחורה און מאנאטאניגקייט. אלץ ארום איז אזוי ווינטערדיג, אהן לעבען, אהן א ברעקעל זונשיין, ביז עס קומט אן דער יום טוב חנוכה, דער אנזאג פון אביסעל פרייד און ליכטיגקייט.

אפילו אין בית המדרש און אין חסידים־שטיבעל הערט אויף דער שטענדיגער ערנסט און פארטראכטקייט. די גרויסע

גמרות ווערן פארמאכט, און די קולות פון „אביי ורבא" ווערן פארשוויגן.

א גאנץ יאהר האט אין א פרומער אידישער הויז ניט געטארט אריינקומען קיין קארט. שפילען אין קארטען אדער אפילו אין „קוויטלעך", איז געווען פארעכענט פאר א גרויסע זינד. דער שפילער האט געהייסן א קל, א משחק בקוביא, און איז פסול לעדות. חנוכה אבער איז עס געווען דערלויבט. און מען האט אפילו געמעגט מבטל זיין דעם לימוד התורה.

קיין אזארט שפיל איז עס חלילה ניט געווען, און קיין גרויסע געלדער האט מען דערביי ניט פארלארען. על פי רוב האט מען עס געטאן צוליב דעם מנהג, און האט מען שוין יא געשפיעלט אין געלד, איז א גראשען אדער א קאפיקע אויך געווען א געוואלדיג גרויסע סומע. ביי די קינדער האט דער געלד איינשטעלען אודאי ניט געשפילט קיין ראל. זיי האט מעהר געררייצט דער שפילען אליין, און מעהר ווי א פאר אפ־געריסענע קנעפלעך אדער שרייב־פעדערן האט מען ניט גע־קאנט פארלירען.

די קינדער האבען אליין מיט די אייגענע הענט געמאכט זייערע קארטען. און אט אין דער דאזיגער ארבייט, אין דער געמאלעכטס פון די מענשעלעך: דעם מלך, מלכה, אויבער און אונטער, איז געלעגן דער הויפט רייץ. עס האט געגעבען שטאף דער קינדערישער פאנטאזיע און א מעגליכקייט צו אנטוויקלען די קינסטלערישע שעפערישקייט.

מען האט זיך מיט די שפילערייען ניט באדארפט אויס־באהאלטען. קליין און גרויס, למדן אדער ניט, האט זיך דאריין באטייליגט. א סך האבען פאר פרי פארמאכט זייערע קראַ־מען, זיך ארייגגעכאפט אין בית המדרש, אפגעדאווענט א מעריב בציבור, און דערנאך זיך ברייטלאך אוועקגעזעצט אין שטוב ביים טיש. די פראסטערע מענשען האבען געצונדען חנוכה־ליכט אין א ווינקעל אויפ׳ן פענסטער מיט קליינע האלב־גראשענדיגע ליכטלעך. די רייכערע און גרעסערע לומדים און חסידים, האבען דערביי געמאכט גאר גרויסע הכנות.

שוין א וואך פריער האט מען אויסגערייניגט דעם זילבערנעם חנוכה־לאמפ מיט די אכט מנורות און שמש, איהם ווייס איבערגעפוצט און אויסגעפלאכטען די וואטענע קנייטלעך. דער גרויסער חסיד און למדן האט געבענשט חנוכה ליכט מיט אויל. און דוקא מיט גוטען און טייערן. דעם חנוכה לאמפ האט מען אוועקגעשטעלט אויף א בענקעל ביים טיר, זיך פריהער געוואשען ריין די הענט, און מיט דער גאנצער בני בית ביי דער זייט הויך אויסגעזונגען די ברכות, וואס איז נאכגעפאלגט געווארען מיט א רייע מזמורים און קאפיטלעך תהילים. דערנאך האט מען זיך ברייטלעך צוזעצט ביים געדעקטען טיש. געגעסען די געפרעגעלטע גריוועגעס, דעם גרויסען חנוכה־קוגעל, און פארביסען מיט קארטאפליענע לאטקעס.

ביי אנדערע איז געווען א מנהג צו עסען לאטקעס געמאכט פון קעז. דער דאזיגער מנהג איז א גאנץ אלטער, אבער אין די פוילישע שטעדטלעך איז ער ניט געווען שטארק פאפולער. דער טעם פון דעם דאזיגען מנהג איז, וואס יהודית, א טאכטער פון די חשמונאים, האט דעם גריכישען קעניג אליפורנוס, וועלכער איז געווען א שונא ישראל, געגעבען צו עסען קעז כדי ער זאל ווערן דורשטיק און זיך אנשכור'ן. ווען ער איז שוין געווען גוט שכור, האט זי איהם אפגעהאקט דעם קאפ און געבראכט צו די אידען.

אגב, איז אויך פאראן א מנהג פרויען זאלען ניט טאן קיין מלאכה אזוי לאנג ווי די חנוכה ליכטלעך ברענען. עס איז דא א דין, וואס פארבאט זיך צו באנוצען מיטן שיין פון די ליכטלעך, און די פרויען האבען אויף זיך גענומען דעם דאזיגען דין שטרענג אפצוהיטען אין אנדענק פון דעם, וואס די הילף צו די אידען איז געקומען דורך א פרוי.

ווי דער מדרש דערציילט, איז עס ניט געווען מתתיהו וואס האט באוואויגען די אידען ארויסצוגעהן אין אפענעם קאמף קעגען אנטיוכוס, נאר א חשמונאישע טאכטער, חנה. די מעשה איז געווען אזוי:

די גריכען האבען דאמאלט ארויסגעגעבען א באפעל,

אז יעדע אידישע טאכטער מוז אין דער נאכט פון דער חופה גיין צום עלטסטען פון שטאָדט און מיט איהם האבען אינ־טימע באציאונגען.

חנה איז געווען פארקנס׳ט צו אליעזר, א חשמונאי. אין דער נאכט פון איהר חופה, איידער מען האט איהר גע־פיהרט צום גריכישען עלטסטען פון שטאָדט, האט זי פאר־אלעמען אין די אויגען אראפגעריסען פון זיך די קליידער און אויסגעשריען:

„ברידער און פריינט! הערט מיך אויס! איהר זענט אין כעס אויף מיר וואס איך האב אראפגענומען פון זיך די קליי־דער און זיך אנטבלויזט פאר צדיקים, יראים ושלמים אהן וועלכער מחשבה און עבירה צו טאן, אבער מיך איבערצוגעבען אין די הענט פון אן ערל, א שונא ישראל, צארנט איהר ניט. פארוואס נעמט איהר ניט קיין ביישפיעל פון דינה׳ס ברידער, שמעון און לוי? בלויז צוויי זיינען זיי געווען און דאך האבען זיי זיך נוקם געווען פארן כבוד פון זייער שוועסטער, און חרוב געמאכט אזא גרויסע שטאָדט ווי שכם. זיי האבען זיך מוסר נפש געווען פאר גאט׳ס נאמען, און ער האט עס זיי פארעכענט פאר א גוטער טאט. און איהר? איהר זענט פינף ברידער און מעהר פון הונדערט יונגע כהנים, האט בטחון אין גאט, און ער וועט אייך העלפען". די ברידער און כהנים האבען זיך צוגעהערט צו איהרע רייד און אנגעהויבען די מלחמה קעגען די גריכען אין וועלכער זיי האבען געזיגט.

אין דער פוילישער און ליטווישער ישיבה האט זיך דער חנוכה און זיין פרייליכקייט גאר שטארק אנגעזעהן. די וואס האבען געגעסען „טעג", האבען חנוכה געגאסען פון פעטע און זאטע מאלצייטען און אפט אויך צוגעקראגען עטליכע גראשען חנוכה־געלט.

די התמדה האָט אין דער חנוכה־וואָך אין גאנצען אויפ־געהערט. און אויב מען האָט יאָ אמאָל אויפגעעפענט א גמרא, איז עס ניט געווען צו לערנען נאר צו שפילען דעם „דפים־שפיל". מען פלעגט, למשל, אויפמישען א געוויסען

ארט אין דער גמרא, און דער מיטשפּילער פלעגט דאַרפען טרעפען וואס פאר א דף עס איז.

די פּאפּולערסטע שפּיל איז געווען אין דאמינא און אין ל"א קוויטלעך. ביים שפּיל האט מען פריי גערעדט, געזאגט תורה־ווערטלעך. א היבש ביסעל שיחות חולין, און אפט אפילו זאגען א פּסוק'ל וואס האט געהאט א צוויידייטיגע באדייטונג.

אז אנדייט אויף דער דערלויבעניש צו שפּילען חנוכה אין קארטען, האט מען געפינען טאקע אין דער תורה גופא. די סדרה וישב, וועלכע פאלט תמיד אויס אין חנוכה, ענדיגט זיך מיטן ווארט „וישכחהו", האבען די ישיבה בחורים געמאכט דערפון א ראשי תיבות, אז „וועלכער איד שפּילט קארטען חנוכה הייסט וואויל". די פרומערע וואס האבען ניט געוואלט שפּילען, האבען געהאט אן אנדער באווייז און טאקע פונם זעלבען ווארט: „וועלכער איד שפּילט קארטען חנוכה הייסט וואויטעק" (וואויטעק איז דער נאמען פון א גוי).

די ראש תיבות פון „נס גדול היה שם", וואס געפינט זיך אויפ'ן חנוכה דריידעל, האבען זיי איבערגעדרייט אויף „נאטקע גנב האסט שלעסער", דעם דאזיגען טייטש האט מען געמאכט דאמאלט ווען מען האט פארלארען עטליכע גראשען אין דער שפּיל. און אנגעדייט אז עס איז ניט עהרליך צוצונעמען קיין געוואונענע געלט.

ביי די חסידישע רביים אין זייערע הויפען פלעגט מען אויך שפּילען אין קוויטלעך, אבער ס'רוב האט מען פארבראכט אין טאנצען און אין זינגען. א סך חסידים האבען ליב געהאט צו פאהרען אויף חנוכה צום רבין, ווייל דאמאלט, האבען זיי געטענה'ט איז א שעת הכושר פועל צו זיין אלדאס גוטס ביים רבי'ן. חנוכה איז מען דארטען פריילעך, און דער רבי אליין טאנצט א סך. בכן, אז דער רבי איז איינגעטונקען אין חדוה, איז ער מער מסוגל צו געבען א גוטע ברכה.

די חנוכה לאמפּען ביי די חסידישע רביים זיינען געווען קאסטבארע, און זעהר קינסטליך אויסגעארבייט. די מערסטע זיינען געווען פון ריינעם זילבער, אבער די רייכערע האבען

אויך געהאט גאלדענע. אלע זיינען געווען גרויס און האבן געהאט אויף זיך צוויי ליבן און קריגעלער ביי די זייטן. א חוץ דעם זיינען אויך געווען א סך אנדערע אויסארביי־טונגען, ווי בלימעלער, כפתורים און פסוקים. די חנוכה לאמ־פען זיינען שטארק אפגעהיט געווארן. און מערסטע זיינען געווען הונדערטער יאהרן אלט. איבערגעגאנגען בירושה פון דור צו דור.

ביי ר' דוד'ל טאלנער איז געווען א חנוכה לאמפ פון הוילער גאלד. און איז געווען ווי א מענש די גרויס. געבויט איז ער געווען ווי א הויז מיט טירן און חדרים. דער לאמפ איז געשטאנען אויף א שטול פון זילבער אויף וועלכן עס איז גע־ווען אויפגעקריצט: „דוד מלך ישראל חי וקים — דוד דער מלך פון די אידן לעבט אייביג".

אן אומבאקאנטער מסור האט געלאזט וויסן דער אמא־ליגער רוסישער רעגירונג, אז ר' דוד'ל טאלנער מאכט זיך פאר א מלך, און מען האט ארויסגעגעבן א באפעהל אזש פון פעטערבורג איהם צו ארעסטירן. צום גליק האט ר' דוד'ל זיך באצייטענס דערוואוסט פון דער מסירה און איז אנטלא־פען קיין בראד, גאליציע. שפעטער האט מען די זאך אויפגע־קלערט און ר' דוד'ל האט זיך אומגעקערט קיין רוסלאנד. אבער די שטול מיט דעם חנוכה לאמפ האט מען באהאלטען און שפעטער אויך פארלארען.

די אריענטאלישע אידען, וועלכע געפינען זיך אממערס־טען אין די באלקאנישע לענדער, האבן זייערע אייגענע גאנץ אנדערע מנהגים און טראדיציעס. די שפאניאלישע אידען אין סאלאניקי, די אידען אין תימן, די ספרדישע אידען אין ארץ ישראל, האבן יעדע באזונדער א סך אייגענארטיגע פירונגען. וואס האבן אפט די מינדעסטע שייכות ניט מיט די מנהגים וואס מיר פראקטיצירן און באטראכטען ווי דינים.

חנוכה, למשל, איז ביי די ספרדים א מנהג, אז די מלמדים גייען מיט זייערע תלמידים איבער די הייזער פון די רייכערע בעלי בתים און מען בעט פארשידענע מאכלים און נאשערייען. די מלמדים קלויבן צונויף די אלע מתנות, וואס

די אידישע פרויען גיבען גאנץ ערנסט ווי עס וואלט געווען א הייליגע מצוה פון דער תורה, און מאכען דערפון א סעודה פאר די קינדער אין שול זאגענדיג דערביי קאפיטלעך תהילים.

אויך ביי אונז איז א מנהג צו געבען די קינדער חנוכה־געלט, אבער דאס ווערט ניט געטאן אונטער דער אויפזיכט פון די מלמדים און דער חנוכה־געלט ווערט ניט געגעבען סתם ביי רייכע לייט, נאר ביי קרובים און פארוואנדטע. דאגעגען האבען מיר א מנהג ל״ג בעומר פאר די מלמדים צו מאכען א סעודה פאר די קינדער אין וואלד אדער אין א גארטען הינ־טערן שטאדט.

אין א סך ספרדישע ערטער איז א מנהג זיך חנוכה צו פארשטעלען און ארומצוגעהן איבער די הייזער און געבען פארשטעלונגען, פונקט ווי מיר טוען פורים. אגב, איז דער דאזיגער מנהג שוין א גאנץ אלטער און געפינט זיך אין די ספרים פון אכצענטען יאהרהונדערט. עס איז א סברא, אז דער מנהג שטאמט פון די תלמידים פון׳ם פאלשען משיח, שבתי צבי.

ביי א טייל ספרדים אין ארץ ישראל איז א מנהג חנוכה עולי רגל צו זיין צום קבר פון שמעון הצדיק, דער ערשטער פון די אנשי כנסת הגדולה. אויף זיכער אז דער קבר איז טאקע פון שמעון הצדיק, איז מען ניט, אבער די ספרדים גלויבען דאריז, און דערציילען אפילו א סך לעגענדארישע מעשה׳לעך וועגען דער הייליגקייט פון׳ם קבר, מעשה׳לעך ענלעך צו די וואס מיר האבען וועגען דעם קבר פון דער מוטער רחל און די מערת המכפלה.

א טייל ספרדים, די וואס זיינען מעהר מיסטיש געשטימט, פראווען חנוכה משמורים אין די שולען. זיי זיינען אויף יעדע נאכט פון חנוכה און לערנען זהר, דעם הייליגען ספר פון די מקובלים. נאכ׳ן לערנען האבען זיי א סיום מיט א סעודה וואס באשטייט פון טרינקען שווארצע קאווע און עסען פרוכטען.

אויך אין ארץ ישראל איז מען אין דער איצטיגער צייט עולי רגל אין חנוכה. פון גאנצען לאנד, פון יעדען ווייט־פאר־ווארפענעם אידישען ישוב, קומט מען זיך צונויף ביים הויכען

וואסער־טורם אין תל אביב, וואו דער בירגערמאסטער צינדט אז דאס ערשטע חנוכה ליכטעל אויף א גרויסער מנורה וואס ווערט אויפגעשטעלט אונטערן פרייען הימעל.

צום יום טוב קומען אלערליי אידען: תימנים, ספרדים, בוכארער אידען, קאווקאזער אידען אין זייערע נאציאנאלע קליידער, אשכנזישע אידען, און אלע צוזאמען זינגען פרייליך נאציאנאל־העברעאישע לידער.

אויך די שול־קינדער פעהלען ניט אוים, און שפילען דוקא אן אנגעזעהענע ראל אין די פייערונגען. יעדעס קינד האלט אין האנד אן אנגעצונדען ליכטעל, און אלע צוזאמען מארשירען זיי איבער די גאסען פון תל אביב אונטערן קלאנג פון מוזיק און געזאנג. דארטען רופט מען דעם יום טוב: חג האורים, דער יום טוב פון ליכט, ווייל די אילומינאציע פון די קינדער, הייזער און וואסער־טורעם, איז זעהר א גרוי־סע און באלייכט די גאנצע שטאָדט פון איין עק ביז'ן אנ־דערען.

נאך דער פייערונג פאהרען א סך צום דארף מודיעין, די היים פון די ערשטע חשמונאים. דער דארף איז איצט אין גאנצען אן אראבישער, און איז פול מיט אלטע חורבות און קברים. די אראבער האלטען די דאזיגע חורבות שטארק היי־ליג, און רופען זיי אן: „קירבאט אל יאהוד". די אידישע קברים. עס איז ניט זיכער צי דארטען ליגען טאקע באהאלטען די אידישע העלדען, די פינף זין פון מתתיהו, אבער די ארא־בער גלויבען דארין באמונה שלמה.

די אראבער היטן שטארק אפ דעם דאזיגען דארף און דערלאזען ניט, אז אידען זאלען זיך דארטען באזעצען, ווייל ביי זיי איז פאראן א לעגענדע, אז ווען אידען וועלען זיך דאר־טען באזעצען, וועט ארץ־ישראל צוריק ווערען א אידיש לאנד מיט אן אייגענער שטארקער מלוכה.

צווייטער קאפיטעל

חנוכה, דער קינדער־יום טוב

די ראָל פונ׳ם קינד — חנוכה געלט — דער משפחה צונויפקום אויף לאַטקעס — די לייכטע שפּילערייען — חנוכה דריידלעך

אייגענטלעך, האבען די איינפיהרער פון די אידישע ימים טובים געהאט א סך איינזעהעניש מיט די קליינע קינ־דער, און האבען אין יעדען אידישען יום טוב געשאפען אזעל־כע צערעמאניאלען וואס זיינען באמת זעהר אטראקטיוו און רופען ארויס גרויס אינטערעס ביים קינד.

אינ׳ם יום טוב פּסח שפּילט ס׳קינד איינע פון די סאמע חשוב׳סטע ראלען. ביי די סדרים איז ס׳אידישע קינד א פּרינץ, א בן מלך, און דער פרעגער פון די קשיות. סוכות איז ס׳קינד גאר א סך באשעפטיגט: ס׳העלפט בויען די סוכה, מאכט די פארשידענע באפוצונגען, העלפט טראגען דעם סכך, רייסט אראפּ די הושענה׳ס, און בענשט אתרוג צוגלייך מיט די גרויסע און דערוואקסענע. פורים איז ס׳קינד אודאי אן אקטיווער אנטיילנעמער. טראגט פאנאנדער דעם שלח מנות, קלאפּט המן׳ען מיטן גראגער, און איז אפט אויך דער הויפּט־פורים שפּילער.

אין יעדען אידישען יום טוב האט ס׳קינד זיין פונקציע. חנוכה איז אבער דער וויכטיגסטער קינדער יום טוב, כאטש ער איז א פריילעכער יום טוב פאר דער גאנצער בני בית. די חנוכה לאטקעס, די געזונטע גריבענעס, די חנוכה וועטשערעס, זיינען א קוואל פון פרייד פארן אידישען קינד. דער איינפלוס וואס חנוכה איבט אויס, איז פון א גאר הויכען ווערט, און דער עיקר מיט זיין בילדליכער, סצענישער פארם.

חנוכה האט באמת ניט קיין פילע גרויסע פייערליכקייטען. די צערעמאניע פון צינדען ליכטלעך, איז אפשר ניט אזא וואס קאן מאכען א טיפען איינדרוק אויף א קינד. און דאך איז חנוכה איינער פון די סאמע פריילעכע ימים טובים. חנוכה האט פאר'ן קינד דעם רייץ, וואס קיין אנדער יום טוב האט ניט, און דאס איז דער שיינער מנהג פון אויסטיילען חנוכה געלט.

פאר חברה קליינווארג איז חנוכה תמיד געווען פון גרויס געהויבענקייט און וויכטיגקייט, ווייל אפילו דער סאמער ארימסטער האט געגאסען פון דעם שיינעם מנהג און זיך דערפיהלט רייך און נגידיש. חנוכה געלט האט געקראגען יעדעס קינד, סיי קליין און סיי גרויס, סיי ארים און סיי רייך, און געקראגען האט מען פון יעדען איינציגען קרוב. אפילו דער וויטסטער אין דער משפחה האט געטיילט חנוכה געלט. צי מען האט געקענט אדער ניט, האט קיינער ניט פארלעצט דעם שיינעם מנהג, נאר איז איהם נאכגעקומען ווי אן ערנסטער דין, ווי א חק ולא יעבור.

חברה קליינווארג האט זיך ניט געלאזט נארן. אויב א קרוב איז געווען א רייכער און פארמעגליכער, האט דער חנוכה־געלט געמוזט זיין מיט א פולער האנט, ווי עס פאסט פאר א אידען א גביר. חברה האט געפיהרט א קלאהרען חשבון, און נענוי געוואוסט וויפיעל איינער קאן געבען און דארף געבען. טאמער איז איינער חלילה געווען א קמצן, א קארגער, האט ער זיך פון די קינדער שוין ניט אויסגעקויפט, און נאר אפט חרטה געהאט פאר זיין קארגקייט.

דער צוגויפקלייבען דעם חנוכה־געלט האט ביי דער קליינווארג פארנומען די גאנצע אכט טעג חנוכה. מען האט דערביי דורכגעפיהרט א פולשטענדיגע בוכהאלטעריע, און איינגעטיילט די שעה'ן ווען און וואו צו גיין, מען זאל חלילה ניט ארויסווארפען א גאנג אומזיסט און אומנישט. ס'קינד האט דערביי געפיהלט א הייליגען ציטער, עפעס א מין יום־טוב'דיגע פרייד, און זיך געגרויסט מיט דער פולער קעשענע קליינגעלד. און וויפיעל ארימע קינדער האבען עס ניט גע־

וואָרט א גאַנצען יאָהר אויף דעם ראַזינען יום טוב זיך צו קויפען א פּאָר נייע שיכעלעך, א נייעם אויבער־בגד, אַן אַנצוג'ל, און נאָך אַזעלכע נויטיגע זאַכען?

און דער געהן צו משפחה אויף לאַטקעס?

יעדע נאַכט איז מען געגאַנגען צו אַן אַנדערען קרוב עסען לאַטקעס: היינט, צו א פעטער, מאָרגען צו א מומע, איבער־מאָרגען צו סתם א קרוב, און אומעטום האָט מען געפונען געגרייט א חנוכה סעודה מיט כל טוב, א סעודה מיט מאכלים וואָס מען האָט א גאַנץ יאָהר פאַר די אויגען ניט אַנגעזעהן. חנוכה האָט מען אין יעדער אידישער שטוב געקוילעט א גאַנז. דאָס שמאַלץ באַהאַלטען אויף פסח, און די גריבענעס מיט'ן פלייש באַנוצט אויף לאַטקעס און דער וועטשערע. אויפן טיש איז אויך תמיד געווען אַנגעגרייט א גוט ביסעל משקה, און די פרייד איז געווען פאַרפּולט, האָט מען נאָך געהאַט אין דער משפחה א קרוב וואָס איז געווען א פרומער חסיד און פיינט געהאַט עצבות, טרויעריגקייט, איז אוודאי געווען פריי־לעך אויפ'ן האַרצען.

און אין חדר איז דאָך אוודאי חנוכה געווען דער גרוי־סער יום טוב! אין סאַמע אָנהויב פון א שווערען ווינטער און לאַנגע נעכט, איז דער אידישער חדר־אינגעל פּלוצים באַפרייט געוואָרען אויף האַלבענע טעג. דער רבי איז גאַרניט געווען דער זעלבער. זיין שטענדיגע שטרענגקייט איז ווי געווען פאַרשוואונדען, און האָט גערן פאַרקוקט די זינד פון'ם תלמיד. דער לערנען איז מעהר ניט געווען אַזוי ערנסט, און מען האָט זיך ניט באַדאַרפט שרעקען פאַר'ן דאָנערשטאָג ווען מען האָט געמוזט איבערזאָגען דעם גאַנצען שיעור גמרא מיט די אַלע אויסריידעכצען. אין דער וואָך פון חנוכה האָט מען אפילו אין חדר גופא געמעגט כאַפּען א שפּיל אין „קוויטלעך", אין „פּיטשעפּיטשע", אין „סטרולקעס", אין נאָך אַזעלכע שפּילערייען, און דערביי גאַרניט מורא האָבען פאַר'ן רבין אָדער פאַר טאַטע־מאַמע.

א גרויסע פרייד האָט אויך אַרויסגערופען דער מאַכען די חנוכה־דריידלעך, ביי וואָס מען האָט אויך געקענט אַרויס־

ווייזען די אייגענע שעפּפערישקייט און קינסטלערישקייט. קיין לייכטע ארבעט איז עס ניט געווען, און האט געפּאדערט גרויס פּארזיכטיגקייט. געטאן האט מען עס על פּי רוב בשותפות, אין גאנצע גרופּען, וואס האט נאך מעהרער פאר־גרעסערט די קינדערישע פרייד.

שוין א וואך פאר חנוכה האט דער חדר־איינגעל זיך אנ־געהויבען מיט גרויס ערנסט צוגרייטען צו אט דער דאזיגער שווערער און פאראנטווארטליכער ארבייט. מען האט אפּגע־האלטען געהיימע פארזאמלונגען און קאנספּיראטיוו־געפּלא־נעוועט ווער עס זאל ברענגען האלץ, ווער עטליכע אלטע צי־נענע אדער בלייענע לעפעל, און ועל כולם, ווער עס זאל זיין דער הויפּט מאסטער, דער בצלאל און מעשה חושב, און דורכפיהרען בשלמות דעם דאזיגען קונסטווערק, אז עס זאל חלילה ניט זיין קיין שום מכשול, מען זאל זיך חס ושלום ניט אפּברענען די הענט ביים הייסען בליי און מען זאל באהיט גאט ניט אויסגעפינען ווער עס האט גע'גנבעט די בלייענע לעפעל.

און באמת האט עס זיך טאקע געפּאדערט די גרויסע קינסטלערישע פעאיגקייט פון א בצלאל די דאזיגע דריידלעך צו מאכען. עס האט זיך געפּאדערט א רונד העלצעל פון סאסנע אדער דעמבע, וואס זאל זיין דיק און סאליד, און דאך זיך לאזען שניידען גלייך און גלאטיג. די האלץ איז צושניטען געווארען מיט א גוטען, שארפען מעסעריל אויף פיר גלייכע חלקים, און אין דער מיטען פון די פיער העלצלעך זיינען אויסגעשניטען געווארען די פיער אותיות: נ. ג. ה. ש. — נס גדול היה שם, א גרויסער נס איז דארטען געווען. איבער און ארום די אותיות האט מען אויסגעשניצט די פארם פון א דריידעל און די העלצלעך שטייף און שטארק צונויפגעבונ־דען.

דורך דער אויבערשטער עפענונג האט מען אריינגעגאסען דעם צושמאלצענעם בליי, און אכטונג געגעבען די האלץ זאל זיך חלילה ניט אנצינדען אדער דער בליי זאל זיך ניט ארויס־בערגיסען, אזוי אז דער דריידעל זאל ארויסקומען אגיל

ואשמח׳דיג, גלאטיג און קײלעכדיג: עס זאל פון איין איינ־ציגען דריי מיט׳ן פינגער זיך אװעקלאזען א ריקוד׳ל, זיך אװעקשטעלען א שטילע שמונה עשרה, און זיך אװעקלײגען א באזינגטער.

אפילו אין דער היים האבען די קינדער דערפיהלט די שטיפערישע שפילעװדיגקייט. חנוכה האט געפעהלט די שטענ־דיגע ערנסטקייט און אומעטיגקייט. די מאמע איז פארנאכט־צו נעגאנגען אביסעל אויסגעפוצט, ניט געטארט נייען און שטריקען, און פון קיך האט זיך געטראגען דער געשמאקער ריח פון די געפרעגעלטע שמאלץ און לאטקעס. אפילו די גרויסע, די דערװאקסענע אין דער משפחה, די מאמע נאר גרויסע לומדים און חסידים, האבען זיך דערלויבט צו װערען קינדעריש און פארברענגען אין לייכטע שפילערייען.

דריטער קאפיטעל

חנוכה אין געשיכטע און אין לעגענדע

דער אידישער לעבען אונטער פערסישער הערשאפט — אונטער דער סירישער הערשאפט — די פאר־שפרייטונג פון העלעניזם — די גרויזאמע גזירות — דער מארטירער טויט פון אליעזר און חנה מיט איהרע זיבען זיהן — דער קאמף פון די חשמונאים.

געשעהען איז עס מיט הונדערט און פערציג יאהר פאר דער איצטיגער צייטרעכענונג.

אנגעהויבען האט עס זיך דערפון וואס דער סירישער קעניג אנטיוכוס עפיפאנעס האט מיט דער שווערד אין האנט ארויפגעצוואונגען דעם העלעניזם, די קולטור פון אויסגעוויי־ניגסטען גלאנץ און רייץ, איבער די פילע לענדער וואס זיינען איהם געווארען פאליטיש אונטערטעניג.

די אידען זיינען נאך דאמאלט געזעסען אויף זייער אייגענעם באדען, אין ארץ ישראל. דער בית המקדש איז נאך דאמאלט געשטאנען און געגלאנצט מיט זיין שיינקייט איבער דער גארער וועלט.

ארום פיר הונדערט יאהר, זינט כורש דער קעניג פון פרס האט די אידען דערלויבט זיך צוריקצוקערען פון'ם גלות בבל אין זייער אייגען לאנד ביז דער צייט פונ'ם סירישען קעניג אנטיוכוס, זיינען די אידען געווען א ריין רעליגיעזער קיבוץ. די פאליטישע געשטאלטקייט פון דער וועלט האט זיך אין משך פון דער דאזיגער צייט א סך מאל געענדערט. וועלט־מלוכות זיינען ארויפגעשוואומען און אונטערגעגאנגען, יעדע איינע זוכענדיג די אנדערע איינצושלינגען און צו באהערשען.

אויך די אידען האבען אפט געביטען זייערע פרעמדע אויבערהערשער, פארלירענדיג יעדען מאל מעהרער און מעהרער פון זייער פאליטישער זעלבסטשטענדיגקייט. זיי האבען מעהר ניט געהאט קיין אייגענע מלוכה. די פערסישע רעגירונג האט אין ארץ ישראל געהאט איהר אייגענעם פארטרעטער, וועלכער האט איינגעמאנט די שטייערען און אויפגעפאסט אויף דער ארדענונג.

אין זייער גאנצער פארלארענהייט, זיינען זיי אבער פארבליבען א נאציע מיט א באשטימטער און אייגענארטיגער קולטור. די פערסישע מלוכה האט זיך אין זייער אינוויינינגסטען לעבען ניט געמישט, און זיי געגעבען אין דעם פרט פולע אויטאנאמיע. די אידען האבען זיך געהאלטען ביי דער תורה, און מיט איבערגעגעבענער טרייהייט אפגעהיט די עבודה אין בית המקדש. זייער גאנצע נאציאנאלע ענערגיע האט זיך קאנצענטרירט אין דער רעליגיעזער אפגעזונדערטקייט און אייגענארטיגקייט.

די אידען האבען זיך פארהעלטניסמעסיג געלעבט צופרידען, אבער קיין פולשטענדיגע מנוחה האבען זיי ניט געהאט. ווי א דארן אין די אויגען, זיינען זיי געוועזן זייערע שכנים. פון אלע זייטען זיינען זיי געווען ארומגערינגעלט מיט ביטערע שונאים, און פון אלע זייערע פיינט זיינען די גריכען געווען די שטארקסטע און ביטערסטע.

שוין ביים אנהויב פון דער גריכישער אויבערהערשאפט. ווען אלעקסאנדער פון מאקעדאניע האט איינגענומען די פערסישע מלוכה און געווארען א גרויסע וועלט מאכט, האט די רואיגקייט אין אידישען לאנד אויפגעהערט. עס האט זיך דאמאלט אנגעהויבען די פארשפרייטונג פון דער העלעניסטישער קולטור (די גריכען האבען זיך גערופען העלענער), און פארכאפט דעם גאנצען אריענט.

די אידען האבען זיך באמת ניט געריכט פון איהם געשוינט צו ווערען, ווייל זיי האבען צוריקגעוויזען די פאדערונג איהם צו העלפען אין דער מלחמה קעגען די סיריער און פיניקער. זייער טענה איז געווען, אז זיי האבען געשווארען

טרייהייט צו דאריוס (דריוש) דעם קעניג פון פערסיע, און ווילען זייער שבועה ניט ברעכען. עס איז א סברא, אז אלעק־סאנדער האט טאקע געשוואוירען צו נעמען נקמה פון די אידען. דאך האט פאסירט אז ווען ער איז, ווערליג דער תלמודישער אגדה, אנגעקומען צו די טויערן פון לאנד און דערזעהן דעם כהן גדול שמעון הצדיק מיט די איבריגע כהנים און זקנים אנטקעגען געהן, איז ער ארונטער פון זיין רייטוואגען און זיך געבוקט.

אלעקסאנדער איז געווארען פריינטלעך צו די אידען, און זיי אפילו אפגעגעבען די עטליכע שומרונישע שטעדט. שמעון הצדיק האט נאכאמאל באפעסטיגט ירושלים, פאר־בעסערט דעם בית המקדש, פארזארגט די שטאדט מיט וואר־סער, און געהאלפען נאך מעהר פארשטארקערן דעם רעליגיע־זען לעבען צווישען די אידען.

די לאגע האט זיך אבער גאר גיך געענדערט צום ער־גערען. אלעקסאנדער איז אין סאמע מיטען פון זיינע גרויסע אמביציעס אוועקגעשטארבען. זיינע גענעראלען האבען אנ־געהויבען פיהרען מלחמה איינער מיטען אנדערען, און צוברע־קעלט די גרויסע מלוכה אין פיער באזונדערע טיילען.

ארץ ישראל איז איצט געלעגען צוגויפגעדריקט צווישען צוויי באזונדערע מלוכות: די גריכישע מלוכה פון סיריע אין צפון, און די גריכישע מלוכה פון עגיפטען אין דרום. די דא־זיגע צוויי מלוכות האבען כסדר געפיהרט צווישען זיך מלחמה, און די אידען זיינען, ווי דער שטייגער איז תמיד, געווען די ליידענדיגע.

די אידען זיינען בערך הונדערט יאהר געווען אונטער־ווארפען דער גריכיש־עגיפטישער מלוכה, און דערנאך אונטער דער גריכיש־סירישער מלוכה. אונטער דער עגיפטיש־גריכי־שער מלוכה האט זיך די אידען געלעבט פאליטיש גאר גוט. כאטש עקאנאמיש־האבען זיי דוקא געליטען. זיי זיינען פאר־בליבען פריי ווי פריהער און האבען בלויז באדארפט צאהלען צינזען. דער כהן גדול איז נאך אלץ געווען דער אנערקענטער פארשטעהער פון די אידען, און ירושלים דער הויפט צענטער.

א גרויסע צאהל אידען האבען זיך באזעצט אין אלעקסאנדריע, די הויפט שטאדט פון דער עגיפטיש־גריכישער מלוכה, און דארטען געווארען גאנץ רייך. אויך האבען זיך א סך גריכען באזעצט אין די אידישע שטעדט, וואס האט באשאפען א טיילווייזע אויסמישונג פון צוויי באזונדערע און פארשידענע ראסען און קולטורען.

אלעקסאנדער מוקדון האט שוין געהאט אריינגעבראכט די גריכישע שפראך אינ'ם מזרח. וועלכע איז ביסלעכווייז טאקע געווארען די אינטערנאציאנאלע שפראך. דער גרויסער אינטערנאציאנאלער האנדעל, וואס האט זיך דאמאלט אנט־וויקעלט און אין וועלכען די אידען האבען געשפילט גארניט קיין קליינע ראל, האט אויך אריינגעבראכט אן אויסטויש פון אידעען, וואס האט שפעטער דערפיהרט צו דער פארשפרייטער העלעניזירונג.

כל זמן די אידען זיינען געווען אונטער דער עגיפטיש־גריכישער הערשאפט, האט דער העלעניזם ניט אויסגעאיבט קיין שטארקען איינפלוס אויף'ן אידיש גייסטיגען לעבען. די עגיפטישע מלוכה איז געווען אן איינהייטליכע, א שטארקע און גרינטלעך באפעסטיגטע, און האט ניט געזוכט ארויפצו־צווינגען אויף די אונטערטעניגע פעלקער די העלעניסטישע וועלט־קולטור. די מלוכה איז געווען א ריין עגיפטיש נאציאנאלע, און האט קיין מורא ניט געהאט פאר צעברעקלונג און צושפאלטונג. די גריכען זיינען אין עגיפטען געווען די פולשטענדיגע הערשער, און זיך געהאלטען גאנץ אפגעזונדערט פון די איינגעבוירענע עגיפטיאנער.

אויבענאויפיג איז דער עגיפטיש־גריכישער איינפלוס שוין דאמאלט געווען צו מערקען אפילו אין אידישען לאנד. דער עולם האט זיך צוגעכאפט צום טרינקען, און דער וויין האט זיי שוין פארשלעפט צו אנדערע תאוות. מען האט אנ־געהויבען ביסלעכווייז נאכטאנצען די מצריים: מען האט איינגעפיהרט אלערליי ווילדע ארגיעס און איבערגענומען א סך פון די גריכישע מנהגים. אזוי ווי די אידען האבען דא־

מאלט געלעבט אין רוה און אין פרידען, האט מען פארפעהלט איינצוזעהן צו וואס אזא פיהרונג קאן ברענגען.

די אידען האבען דאמאלט זיך ווענינ וואס אפגעגעבען מיט זייער אינוועניגסט גייסטיגען לעבען, און האבען נאר געזוכט זיך באפרייענדען מיט די ארומיגע פרעמדע פעלקער. קיין פיינט האט זיי קיינמאל ניט אויסגעפעהלט. די שכנישע פעלקער: די פלישתים, אדומים און שומרונים, האבען תמיד אנגעהאלטען זייער שנאה, און די אידען האבען זיך אלס שוץ־מיטעל געווארפען אין די הענט פון די גריכען.

גאנץ אנדערש איז געווארען די לאגע דאמאלט ווען די אידען זיינען ביים סוף פון׳ם דריטען יאהרהונדערט פאר דער איצטיגער צייטרעכענונג ארונטער אונטער דער הערשאפט פון דער גריכיש־סירישער מלוכה. די דאזיגע מלוכה איז געווען א נאציאנאליטעטען־מלוכה, און די העלעניזירונג און העלעניסטישע קולטור איז געווארען א טייל פון דער רעגירונגס־פאליטיק.

די פארזייאונג פון דער העלעניסטישער קולטור אין אידישען לאנד האט איצטער געשלאגען ווארצלען און געבראכט פרוכט. די מלוכה האט פשוט דורך מאכט געזוכט צו העלעניזירען דעם גאנצען אידישען לעבען, און אריינגעבראכט אינם גייסטיגען לעבען פונם אידישען לאנד צושפליטערונג און מחלוקות. די ברייטע אידישע מאסען, וועלכע זיינען תמיד און אונטער אלע אומשטענדען געטריי געבליבען דער אידישער אמונה, האבען געזוכט צו פיהרען די פאליטישע ריכטונג פון לאנד לטובת דער עגיפטיש־גריכישער מלוכה, וועלכע האט זיי דערלויבט לעבען אויף זייער אלטען שטייגער וועדליג די אלט טראדיציאנעל־רעליגיעזע פיהרונגען. די אריסטאקראטען אבער, די געלד־זעק און יחסנים, האבען געפירט די ריכטונג לטובת די נייע דעראבערער, די סיריער. צום שלים־מזל זיינען די דאזיגע אריסטאקראטען אויך געווען די רעגירונגס פיהרער, און האבען דאריבער געהאט א לייכטע האנט איינצופיהרען אלערליי העלעניסטישע מנהגים.

אזוי ארום האט זיך שטופענווייז אנטוויקעלט א גאנצע אידיש־העלעניסטישע פארטיי צו וועלכער עס האבען געהערט די רייכסטע און פארנעמסטע אידען, און די כתה „חסידים“. וועלכע האבען גענומען אויף זיך אפצוהיטען די ריין־אידישע קולטור.

לכתחילה האט די העלעניסטישע פארטיי בלויז באַקעמפט די שווערע און הארבע רעליגיעזע דינים און מנהגים. ביסלעכווייז אבער זיינען זיי אלע ווייטער און ווייטער אוועק פונ׳ם אידענטום און געווארען ביטערע שונאים פון דער תורה און קולטור. זיי האבען אנגעווענדעט אלע זייערע כחות די אידען פולשטענדיג צו אסימילירען מיט די גריכען.

צווישען די העלעניסטען און חסידים איז אנטשטאנען א ביטערער קאמף, וואס האט געפיהרט פון איין חורבן צו א צווייטען.

ווען אנטיוכוס איז געווארען קעניג פון דער סיריש־גריכישער מלוכה, האט ער זיך פארנומען מיט געוואלד איינ־צופיהרען דעם געצענדינסט און גריכישע קולטור פון אוים־געלאסענקייט אין אלע זיינע אונטערטעניגע לענדער. קיין גרויסע שוועריגקייטען האט ער ניט געהאט, ווייל ס׳רוב פעל־קער זיינען פון תמיד אן געווען געצענדינער האבען זיי אהן לאנגע בקשות אויף גיך איבערגעביטען זייערע געצקעם אויף גריכישע. די אידען אבער האבען זיך מיט ביטערער עקשנות אנטקעגנגעשטעלט דער העלעניסטישער קולטור, און די צוריסענקייט אין די אייגענע רייען איז דאריבער געווארען א פארגרעסערטע און פארשטארקטע.

נאך פאר אנטיוכוס׳ן האט די פרומע פארטיי פארלארען די רעגירונגס מאכט. זי האט זיך אידענטיפיצירט מיט דער עגיפטיש־גריכישער מלוכה, וועלכע איז כמעט תמיד געווען אין קריג מיט דער סיריש־גריכישער. די רעגירונג איז איבערגעגאנגען אין די הענט פון דער העלעניסטישער פארטיי, און דער כהן גדול איז געווארען ישוע, וועלכער האט באלד געביטען זיין נאמען אויף יאזאן, וואס איז גריכיש. ער איז געווען א טרייער קנעכט פון דער סירישער רעגירונג, און

האט אין ירושלים אויסגעבויט אן ארענא אין וועלכער עס זייגען פארגעקומען פארשייטע גריכישע ספארט־שפילען.

אנטיוכוס איז קאנטיג דאמיט ניט געווען פולשטענדיג צופרידען, און ער האט דאריבער יאזאן׳ען ארונטערגעזעצט און איבערגעגעבען די פיהרונג צו מענעלאוס׳ן, וועלכער איז געווען דער הויפט פון דער עקסטרעמער סיריש־העלעניסטי־שער פארטיי צווישען די אידען.

דער דאזיגער מענעלאוס איז געווען אן אמת׳ער רשע, און די אידען פארראטען אויף טריט און שריט. אין זיין צייט איז מען ביי די העלעניסטישע ספארט־שפילען אין בית המקדש שוין ארומגעגאנגען מוטער־נאקעט. א סך יונגעלייט האבען זיך געשעמט וואס זיי זיינען „געאידישט", האבען זיי זיך געלאזט מאכען כירורגישע אפעראציעס אויסצוזעהן ווי די גויים.

צו יענער צייט האט אנטיוכוס געפיהרט מלחמה מיט דער עגיפטיש־גריכישער מלוכה, און אין אידישען לאנד האט זיך פארשפרייט א קלאנג, אז אנטיוכוס איז געפאלען אין קאמף. דער געוועזענער העלעניסטישער כהן גדול יאזאן האט אין איילעניש צונויפגעקליבען אן ארמיי פון טויזענט מאן, באזעצט ירושלים און מענעלאוס׳ן איינגעשפארט אין פעס־טונג.

אנטיוכוס האט זיך אבער אומגעקערט מיט א גרויסער ארמיי קיין ירושלים און אויסגעלאזט זיין ווילדען כעס אויף די אומשולדיגע אידישע מאסען. ער האט איבערגעגעבען די שטאדט אין די הענט פון זיינע סאלדאטען און זיי שטרענג באפוילען אויסצוהרגענען יעדען איינעם וואס איז ניט קיין פולשטענדיגער העלעניסט. די סאלדאטען האבען זיין באפעהל אויסגעפיהרט מיט אמת׳ער טרייהייט, און פארוואנ־דעלט די שטאדט ירושלים אין א בלוטיגען טייך. אנטיוכוס האט אויסגערויבט דעם בית המקדש, צעבראכען די מזבחות און צוריק ארויפגעזעצט דעם פאררעטער מענעלאוס אויף דער רעגירונגס־שטוהל.

דער אידישער לעבען איז געווארען שרעקליך אונטער־דריקט, און עס האט אויסגעזעהן אז עס איז געקומען דער סוף צו דעם אייגענארטיגען לעבען פון די אידען. דער שארית הפלטה, דער קליינער הייפעלע אידען, וואס האט זיך מיט דער גרעסטער עקשנות אנגעהאלטען אן דער קולטור און אמונה פון זייערע עלטערען און בשום אופן ניט געוואלט אויפגעבען דעם קאמף פאר א פריי אידיש לעבען, האט געמוזט אנט־לויפען אין די באהעלטעגישען פון די בערג וואו דער שונא האט צו זיי ניט געקענט צוקומען.

אנטיוכוס האט ארויסגעגעבען א שטרענגען באפעהל צו אלע אונטערטעניגע פעלקער, אז זיי זאלען אין זייערע טעמפ־לען ארייגשטעלען די גריכישע געטער און זיך פאלשטענדיג פארהעלעניזירען. דער כהן גדול מענעלאוס, דער רענעגאט וואס האט געזוכט הערשאפט אפילו איבער די טוידטע קער־פערס פון זיינע אייגענע ברידער, האט די באפעהלען הינטיש־געטריי אויסגעפאלגט. ער האט ארייגעשטעלט אין בית המקדש גריכישע געצקעס און מקריב געווען אויפ'ן מזבח א חזיר. די ברייטע אידישע מאסען אבער, אפילו די וואס האבען טהיילווייז אנגענומען גריכישע מנהגים און זיטען, האבען קיין געצענדינער ניט געוואלט ווערען און אפילו ניט געוואלט אויפגעבען זייער נאציאנאלע אנגעהעריגקייט.

זעהענדיג אז ער איז וויניג וואס מצליח מיט דער הע־לעניזירונג אינ'ם אידישען לאנד, האט אנטיוכוס זיך ווידער א נעם געטאן צום געווער און לחלוטין חרוב געמאכט די אי־דישע היים. ציון איז געווארען א גריכישע פעסטונג, און גרי־כישע קאלאניסטען זיינען געווארען די אייגענטימער פון די אידישע הייזער. ער האט ארפגעשיקט קיין ארץ ישראל זיין גענעראל אפאלאניוס מיט א גאנץ גרויסער ארמיי און באפוי־לען צו פארניכטען אלע וואס זיינען נאך געבליבען טריי דער אידישער תורה. שווידערליכע רציחות זיינען די סאלדאטען בא־גאנגען, געטויט טויזענטער און טויזענטער מענער, פרויען און קינדער, אבער די אידען האבען עס געדולדיג אריבערגע־

טראגען און עקשנות'דיג געקעמפט פאר זייער גייסטיגער פרייהייט.

די אידען האבען דאמאלט איבערגעלעבט די גרעסטע מארטירער־ליידען. עס איז זיי געווען שטרענג פארבאטען אפצוהיטען דעם מינדעסטען רעליגיעזען אדער נאציאנאלען מנהג, און ווער עס האט דעם פארבאט ניט אפגעהיט איז גע־קרייציגט געווארען אונטער די שרעקליכסטע יסורים און פיי־ניגונגען.

דורך די פארפאלגונגען און פייניגונגען איז דער רים אין די אידישע רייען געווארען נאך מעהר פארשטארקט. דער פארבימערטער קאמף פאר פרייהייט פון געוויסען איז געווען געווענדט ניט בלויז קעגען דעם אויסענוועניגסטען שונא, די סירישע מלוכה, נאר אויך קעגען די אייגענע פאררעטער און פארפיהרער. איצטער איז די פארטיי צוטיילונג שוין מעהר ניט געווען צי מען זאל פיהרען די פאליטישע ריכטונג לטובת די עגיפטישע גריכען אדער לטובת די סירישע גריכען. איצ־טער איז דער קאמף שוין געווען א ריין נאציאנאלער און גייסטיגער, וואס האט געזוכט זיך צו באפרייען פון יעדען פרעמדען און אויסענוויינינגסטען איינפלוס.

מיט שטאלץ און פרייד האט מען דעם אייגענעם לעבען מקריב געווען. יונג און אלט האבען אויסגעשטרעקט זייערע העלזער צו שטארבען דעם מארטירער־טויט, און בשום אופן ניט געוואלט דעם שונא נאכגעבען אפילו אויף א האר די גרויס.

אין יענער צייט האט זיך צווישען די אידען אין ירושלים געפונען איינער א זעהר קלוגער און געלערנטער מאן מיט'ן נאמען אליעזר. ער איז געווען א נאטספארכטיגער און איי־דעלער מענש, קיינמאל קיינעם ניט באליידיגט אדער חלילה מיט עפעס וואס איז וועה געטאן. ער איז שוין געווען אלט און צובראכען, אבער ער האט קיינמאל ניט אויפגעהערט געהן באזוכען קראנקע און שוואכע, זיי לינדערען די וועהטאגען און געבען טרייסט און הילף.

איינמאל האבען איהם באגעגענט עטליכע גריכישע סאלדאטען, וועלכע זיינען געווען באשטימט דורכצופיהרען די גרוילּיכע באפעהלען פון אנטיוכוס, און זיי האבען איהם מיט געוואלד געעפענט ס'מויל און אריינגעשטופט א שטיק חזיר־פלייש. אליעזר האט זיך אבער ניט דערשראקען און עס גלייך פאר די סאלדאטען אין די אויגען אויסגעשפיגען מיט עקעל און פאראכטונג.

ער האט געוואוסט אז עס זיינען דא א סך אידען וואס זיינען מקריב קרבנות צו די גריכישע אפגעטער און עסען די פלייש פון די קרבנות כדי דאמיט זיך ראטעווען פון א גרויזאמען טוידט, אבער איהם, אליעזר'ן, האט עס ניט געקימערט. ער איז געווען גרייט אויסצושטעהן אלערליי פייניגונגען, דורכצוגעהן די גרעסטע יסורים, אבי ניט אפצוטרעטען פון די וועגען פון זיינע עלטערן. איהם איז געווען דערווידער, דער הוילער געדאנק נאכצוגעבען דעם ווילען פון טיראנען, וועלכע זוכען צו דערדריקען די מענשליכע פרייהייט, דעם אייגענעם פרייען ווילען, און ארויפצוצווינגען א קולט פון געצענדינסט.

די סאלדאטען האבען אליעזר'ן גוט געקענט און געוואוסט ווי געאכט און געשעצט ער איז ביי אידען, האבען זיי צו איהם גערעדט מיט גוטע רייד און חניפה:

— דו, אליעזר, ביסט זעהר א וויכטיגער מענש, און אז דו וועסט עסען א שטיקל חזיר פלייש וועלען אלע אידען דיר נאכטאן.

אליעזר האט זיך אפגעזאגט אויסצופאלגען זיי'ער באפעהל, און דער עלטסטער פון די סאלדאטען האט ווייטער מיט איהם איינגע'טענה'ט:

— מיר וואלטען גערן געוואלט דיך ראטעווען פון טוידט, און דערפאר הער זיך איין צו אונזער עצה: מיר וועלען דיר ברענגען כשר פלייש, און אז דו וועסט עס עסן וועלען אנדערע מיינען אז דו האסט געגעסען טריפה פלייש ווי דער קעניג האט באפוילען.

האט זיי אליעזר געענטפערט ווי עס האט געפּאסט פאר זיין עלטער און לעבענס־וואנדעל: איהר קאנט מיך הרג׳ענען, איהר קאנט מיך פּייניגען מיט די גרעסטע אכזריות, און איך וועל קיין איינעם פון אייערע באפעהלען ניט אויספאלגען.

די באדריקער האבען נאך אלץ ניט געוואלט אויפגעבען זייער האפענונג צו באוועגען דעם אלטיטשקען צו טאן זייער ווילען, און האבען איהם א נייעם פלאן פארגעשלאגען:

— ווייסטו גאר וואס — האט דער אנפיהרער געזאגט — ריהר אן דאס שטיק פלייש מיט א פינגער און דערנאך לייג צו צום מויל אן אנדער פינגער. דו וועסט דאס פלייש ניט עסען און אפילו ניט צוריהרען צו דיין מויל, נאר בלויז געבען דעם איינדרוק אז דו האסט אויסגעפאלגט אונזער באפעהל.

— איך וועל ניט וואגען צו נארען מיינע ברידער — האט אליעזר געענטפערט מיט שטאלץ — און וויל ניט אז מען זאל זאגען אז אויך דער ניינציג יעהריגער אליעזר איז געווארען א געצענדינער. איך וועל בעסער שטארבען און ווייזען מיין פאלק ניט מורא צו האבען פארן טוידט.

די סאלדאטען האבען גאר גיך איינגעזעהן אז זיי וועלען ביי איהם גארניט פועל׳ן, האבען זיי איהם אנגעהויבען פּייניגען מיט די שרעקליכסטע יסורים. עס האט זיי פארדראסען וואס ער איז געווען אזוי עקשנות׳דיג און שטאלץ, און זיי האבען גאר די אכזריות און ווילדקייט אויסגעגאסען אויף איהם.

אליעזר האט ניט געוויינט, זיך ניט געוואקעלט און ניט ארויסגעוויזען די מינדעסטע חרטה. פארבייסענדיג די ליפען ביז בלוט, האט זיין הארץ געשיקט א תפילה צום הימעל: „צו דיר, גאטעניו, זיינען אנטפלעקט אלע געהיימנים! דו ווייסט אז איך וואלט מיך אויף א גרינגען אופן געקענט ראַטעווען פון מיינע יסורים, וויל איך זיי אבער גערן איבערטראגען כדי צו הייליגען דיין גרויסען נאמען.“

שטיל, מיט עקשנות׳דיגער איינגעהאלטענקייט און שטאלץ אויפגעהויבענעם קאפ, האט דער אלטיטשקער קרעמפּעגדיג פון יסורים אויסגעהויכט זיין נשמה — און ווען

ער איז געשטארבען, איז ער געווען א סימבאל פאר זיינע ברידער שטארקער און מיט נאך מעהר מסירת נפש צו קעמפען קעגען דעם פרעמדען שונא.

זיבען קינדער זיינען זיי געווען, איינס קלענער פונם אנדערען, און אלע האבען זיי ליב געהאט זייער אומגליקליכע מאמע, חנה בת אוריאל, וועלכע איז געווען א צדיקת, א פרומע און א גוטע.

אמאל איז זי געווען א גליקליכע בעל הבית'טע, געהאט אן אייגענע היים. א געטרייען און ליבען מאן, און זיך געלעבט צופרידען און פול מיט האפענונג אויף דער צוקונפט.

איז אבער איהר מאן יונגערהייט דערהרגעט געווארען, און דעם פארמעגען אוועקגערויבט פון די גריכישע סאלדאטען וואס זיינען ווי די היישעריקען באפאלען דעם אידישען לאנד.

חנה איז געווען א פרומע און גאטספארכטיגע, און בלייבענדיג געטריי איהר גאט און פאלק, האט זי אוים מורא זיך צוזאמען מיט נאך פיעל אידען באהאלטען אין א הייל ניט ווייט פון שטאדט מודיעין, די היים פון די חשמונאים. האבען זיך די סאלדאטען דערפון דערוואוסט, באפאלען די הייל און ארעסטירט חנה מיט איהרע זיבען זיהן, די מוטער באזונדער און די קינדער באזונדער.

איז חנה געזעסען א געשלאסענע אין שווערע אייזערנע קייטען אין א פינסטערען קעלער, און זיך צוגעהערט צו די געשרייען פון די געפייניגטע קינדער איהרע, וועלכע האבען בשום אופן ניט געוואלט אויספאלגען דעם באפעהל פון קעניג אנטיוכוס זיך צו בוקען און קניען פאר א לייטענעם אפגאט. זי האט געהערט די געוויינען און געשרייען, אבער מיט גארניט געקענט העלפען איהרע אומגליקליכע קינדער א חוץ מיט א תפילה, אז גאט זאל שטארקען זייער מוט און געבען כחות אויסצוהאלטען די פייניגונגען.

די קינדער זיינען געווען דורכגעדרינגען מיט'ן גייסט פון זייער מוטער און פארשטארבענעם פאטער, ישעיהו בן אביתר פון דער חשמונאישער משפחה, און בשום אופן ניט געוואלט נאכקומען דעם פארלאנג פון די פייניגער.

דער קעניג אליין איז אנגעקומען אינ'ם הויף פון דער געפענגענים, און געפרובירט ווירקען אויף די קינדער זיי זאלען כאטש פארזוכען א שטיקעל חזיר־פלייש אדער זיך כאטש מאכען ווי זיי וואלטען געגעסען. די הענקער האבען די קינדער געשלאגען מיט אייזערנע ריטער, געריסען זייער פלייש, אבער די קינדער האבען געשוויגען און ניט נאכגעגעבען. פון דער־ווייטענס האבען זיי געהערט דעם געבעט פון זייער מוטער, און זייערע כחות זיינען דאדורך געשטארקט געווארען. פון הינטער די הויכע פעסטונגס מויערען האט זיך איהר שטימע געהויבען און זיך ביי זיי געבעטען:

„קינדער מיינע און ליבע! געדענקט אין דעם איינציגען נאמ, דעם גאט וואס האט אייך געגעבען לעבען אויף דער ערד און רופט אייך איצט צוריק צו זיך אין די הויכע הימלען. מיט מיין בלוט פונ'ם הארצען וואלט איך אייך וועלען שטי־לען די ליידען, מיט מיינע מוטערליכע קושען היילען אייערע וואונדען, די פעסטע קייטען אויף מיינע הענט און פיס לאזען מיך אבער ניט צו אייך. זייט גליקליך, קינדערלעך, וואס אויף אייער גורל איז אויסגעפאלען געפיהרט צו ווערען צו דער עקידה. באלד וועלען זיך אייערע ערדישע יסורים ענדיגען און איהר וועט ווי הייליגע זיך פאראייניגען אין הימעל מיט מיר און אייער פאטער."

נאך איידער חנה האט באוויזען צו ענדיגען איהרע רייד צו די קינדער, איז זי אוועקגעשלעפט געווארען מיט רציחה אויפ'ן הויף פונם געפענגענים. וואו אויף א הויכען טראן איז געזעסען דער ווילדער קעניג ארומגעריננגעלט מיט א סוויטע פון קריגסלייט.

אנטיוכוס האט צונערופען איהר עלטסטען זוהן חנניה. און איהם באפוילען זיך צו בוקען און קניען, חנניה האט א ווילדע געוועגדט זיין בליק אויף דער מוטער, וועלכע איז איצט געשטאנען ניט ווייט פון איהם א דורכגעווייקטע אין טרערען, און באלד דערנאך זיך אומגעקערט און מיט שטאלץ אויסגערופען:

— אומזיסט זיינען דיינע רייד, קעניג. מיר זיינען גרייט צו שטארבען און ניט אפטרעטען פונ׳ם וועג פון אונזערע עלטערען. טוידט מיך גיכער, כדי איך זאל קענען קומען צו מיין גאט!

אז דער קעניג האט די רייד דערהערט, איז ער געווארען אנגעצונדען און באפוילען דעם איינגעל ארויפצוזעצען א נאר קעטען אויף אן אנגעגלימטע קופערנע בלעך, איהם אפשינדען די הויט פון פנים, איהם אויסשניידען די צונג און אפהאקען די הענט און פיס.

פארטיג ווערענדיג מיטן עלטסטען זוהן, האט ער זיך גענומען צום צווייטען, מתתיהו. געמיינט האט דער קעניג, אז די איבעריגע קינדער וועלען זעהען ווי זייער עלטסטער ברודער איז געפייניגט געווארען, וועלען זיי זיך דערשרעקען און טאן זיין ווילען. ער האט אבער א טעות געהאט. זיי זיינען נאך מעהר אנטשלאסען געווארען זיך צו האלטען עקשנות׳דיג פעסט און שטארבען א מארטירער־טוידט. ווען זייער ברודער חנניה האט זיך געבראטען לעבעדיגערהייט, האבען זיי גענומען איינער פונם אנדערען א שבועה צו שטארבען מונטער און פריילעך.

מתתיהו. דער צווייטער זוהן, האט ניט געהאט קיין לייכטערען טוידט. שינדענדיג פון איהם די הויט, האט דער קעניג ווידער און ווידער איבערגעחזרט זיין פראגע:

— וועסטו עסען ס׳חזירפלייש אדער וועסטו שטארבען ווי דיין ברודער?

אין די לעצטע מינוטען פון זיין לעבען האט מתתיהו נאך באוויזען צו געבען זיין שטאלצען ענטפער:

— ניין, דו בלוטיגער מענש! קענסט מיט מיר טאן וואס דו ווילסט, און איך וועל דיין באפעהל ניט אויספאלגען.

דער דריטער איז געווען מישאל. אויך איהם האט מען געשלאגען און געפייניגט, אבער ער האט געשוויגען, ווען דער קעניג האט אבער באפוילען איהם ארויסצושניידען די צונג, האט ער מוטיג אויסגעשריען:

— נעם, ווילדער רשע, מיין צונג! נעם אויך מיין לעבעז. פון גאט האב איך עס געקראגען און צו גאט גיב איך עס אפ.

דער קעניג איז ווילד געווארען פון רציחה. איהם האט זיך קיינמאל ניט גענלויבט, אז א קליין אינגעל זאל האבען אזוי פיעל מוט. חנה האט אבער געשמייכעלט און זיך גע־פרייט וואס איהרע קינדער זיינען אזוי העלדיש.

דער פירטער איז געווען יהודה. מיט שטעכעדיגע דערנער און פייער־אנגעגליטע טשוועקעס האט מען איהם געפייניגט. אבער אויך ער האט ארויסגעוויזען גרויסען מוט און אויסגע־שריען צום קעניג:

— גליקליך זיינען די וואס שטארבען על קידוש השם. דו אבער וועסט שטארבען מיט חרפה און שאנד.

דעם פינפטען זוהן, עזריה, האט מען געשניטען און גע־ריסען גליד נאך גליד, און אויך ער האט שטאלץ אויסגעדריקט זיין צארן און פאראכטונג:

— דו ביסט שטארק, אנטיוכוס, דו טוידסט וועמען דו ווילסט. אבער דו אליין ביסט אויך ניט מעהר ווי א מענש, און נאך א גרויסער זינדיגער, דער גרעסטער רשע צווישען אלע. און קומען וועט אויך דיין צייט. דער גערעכטער גאט האט נאך זיין פאלק ישראל ניט פארלאזען, און ער וועט נעמען ראכע פון דיר און פון דיין גאנצער קעניגרייך.

אויך חנה איז געווארען מוטיג און מיט גרימצארען אויסגעשריען:

— פארשאלטען זאלסטו זיין, דו שענדליכער רוצח! טוידט מיך צוזאמען מיט מיינע קינדער. אבער טוידט אונז ניכער, דו מענשען־מערדער!

אויך דער זעקסטער זוהן, אביתר, איז געשטארבען ווי א העלד, ווארנענדיג דעם קעניג אז זיין שטראף וועט קומען און וועט זיין פונקט אזוי גרויזאם ווי זיינע פייניגונגען.

חנה האט מיט איהרע אייגענע אויגען צוגעזעהן ווי מען האט איינעם נאכ'ן אנדערען דורך גרויזאמע יסורים געטוידט איהרע זעקס קינדער, אבער זי איז אויף א האר ניט געפאלען

נעוועז. איהר מוטינקייט איז נאך אלץ נעוועז גרויס און איהר געשטארקט און נעטרייסט אינ׳ם גרויסען טרויער.

ווען מען האט צונעפיהרט צום קעניג דעם זיבעטען און אינגסטען זוהן, האט אלעמען ארומגענומען א גרויס רחמנות. אפילו דעם קעניג׳ם מערדעריש הארץ איז געווארען מילדער. דאס אינגעלע איז נאך געוועזן יונג, צארט און שיין, און ער האט איהם ניט געוואלט טוידטען.

דער קעניג האט איהם גענומען אויפ׳ן שויס, איהם גע־צערטעלט, און זיך געבעטען:

— זעה מיין קינד, דו ביסט נאך יונג, דו דארפסט נאך לעבען און זיין גליקליך, דו האסט געזעהן וואס איך האב גע־טאן צו דיינע ברידער צוליב זייער נארישער עקשנות. פאלג מיך און בוק זיך צו מיין גאט. און איך וועל דיך אריינגעמען צו זיך אין פאלאץ וואו דו וועסט זיין גרויס און גליקליך.

דאס אינגעלע — בנימין האט ער געהייסען — האט מיט קלאהר ליכטיגע אויגעלעך א בליק געטאן צו זיין מוטער און זיך אנגעשלאגען אין איהר צארטען שמייכעל, ווי זי וואלט זיך ביי איהם בעטען: „פארשעהם מיך ניט מיין קינד, פאר־שוועך ניט דעם נאמען פון דיינע ברידער און טייל זיך ניט אפ פון מיר און דיין טאטען“.

ער האט זיך גיך אויסגעגלייכט, אויפגעהויבען שטאלץ זיין קאפ און אויסגערופען:

— איך וועל בעסער שטארבען איידער זיך בוקען צו א פאלשען גאט. דו האסט געטוידט מיין טאטען און מיינע ברי־דער, מעגסטו מיך אויך טוידטען, איך וועל בעסער זיין מיט זיי אין הימעל איידער מיט דיר דא!

דער קעניג האט ניט נאכגעלאזען און זיך ווידער ביי איהם געבעטען:

— פארשעם מיך ניט, קינד, פאר די מענשען וואס שטייען דא פארזאמעלט, מאך זיך כאטש ווי דו וואלסט מיך פאלגען, אט וועל איך אווארף טאן מיין פינגערל צו די פיס פונ׳ם גאט צעאום, און דו וועסט זיך בלויז איינבויגען ס׳פינ־גערעל אויפצוהויבען.

דער קליינער בנימין האט אפילו די טובה אויך ניט געוואלט צוליב טאן. דו ווילסט אפנארען דיין גאט — האט ער אויסגעשריען — אבער מיין גאט וועסטו ניט נארען. ער וועט זיך אן דיר נוקם זיין!

און חנה האט זיך ווידער מיט טרערן און געבעט פאר־ווענדט צו איהר קינד:

— מיין קינד, מיין מוזיניקעלע! איך האב דיך ליב, ליב ווי גאט אליין, איך בין דיר געטריי און וויל ניט אז דו זאלסט ליידען פון די דאזיגע רוצחים וואס זיינען ערגער ווי די בלוט־טיגסטע חיות אין וואלד. אבער גיב א קוק, מיין ליב קינד, און זעה ווי דיינע ברידערלעך ליגען צעהרגעטע און צעשני־טענע, אלע אין א קופע ביינער און בלוט, קענסטו דען אזוינס פארגעסען? קענסטו פועל'ן ביי זיך צו טאן דעם שלעכטען ווילען פון דעם רשע, דעם קעניג? מיר ביידע, מיין קינד, טארען דא מעהר ניט בלייבען, מיר מוזען אלע זיין צוזאמען, דארטען אויבען אין הימעל פאר'ן אמת'ן ריכטער פון דער וועלט, וואס וועט זיך פאר אונז נוקם זיין. זיי פעסט, מיין קינד, מיין איינציג קינד, ווי דיינע ברידער די הייליגע קדושים, און האב ניט מורא פאר'ן טוידט, שטארב א העלד ווי דיינע ברידער, און איך וועל דיך בענשען ווי איך האב זיי געבענשט.

דאס אינגעלע האט גארניט געצעגערט און געזאגט צום קעניג:

— איך וועל זיך צו דיר אדער צו דיינע געטער ניט בוקען, ווייל איך בין געטריי מיין פאלק און דעם איינציגען גאט אין הימעל. טוידט מיך וואס גיכער, ווייל איך האב פאר דיר קיין מורא ניט. דו אבער וואס דו ביסט א מענש איינגע־טונקען אין אומשולדיג בלוט, זאלסט זיך ניט בארימען מיט דיין גרויסען כח. דו וועסט קריגען דיין שטראף פון גאט דעם באשאפער פון דער גאנצער וועלט. ער ווייסט אלץ און זעהט אלץ, און ער וועט דיר ניט שענקען. דורך מיין בלוט וועט געקרעפטיגט ווערן דער מוט פון מיין פאלק, און גאט'ס צארען וועט געשטילט ווערען און אויסשפרייטען זיין גרויסען חסד

אויף זיי. טוידט מיך ווי דו האסט געטוידט מיינע ברידער. דו רשע ומרושע!

— איך בין שטאלץ מיט דיר, מיין טייער ליב קינד! — האט חנה מיט פרייד אויסגעשריען.

און אז אנטיוכוס האט עס דערהערט, האט זיך איהם דער צארען ווידער אנגעצונדען, און האט באפוילען אויך דעם אינגסטען פון די זיבען קינדער צו טוידטען דורך פייניגונגען און יסורים.

חנה האט זיך אוועקגעשטעלט ביי איהרע טוידטע קינדער, האט אויפגעהויבען הויך איהרע הענט צום הימעל און מיט פרייד אויסגעזונגען:

— אם הבנים שמחה, הללויה, עס פרייט זיך די מוטער מיט אזעלכע קינדער, געלויבט איז גאט!

חנה איז אוועקגעפאלען אויף דער ערד, און זיך איבערבויגענדיג איבער די צעשניטענע קערפער פון איהרע זיבען קינדער, איז זי אליין דורכגעשטאכען געווארען מיט די שארפע שפיזען פון די סאלדאטען.

דער בעכער פון פיין און לייד איז פארפולט געווארען. און ס'איז מקויים געווארען די נבואה פון דער מארטירעריו חנה בת אריאל און איהרע זיבען זיהן.

טאקע פון חנה'ס שטאדט איז די ישועה געקומען. איהר איינענע משפחה האט דעם קאמף פאר פרייהייט אויפגעהויבען, און איהם דערפיהרט ביז דערפאלג.

אין חודש כסלו, 168 יאהר פאר דער איצטיגער צייטרעכענונג, איז אויף א באפעהל פון'ם גרויזאמען קעניג אנטיכוס עפיפאנעס דורכגעפיהרט געווארען א ווילדע ארגיע אין די אינעווייניגסטע הויפען פונ'ם בית המקדש. ווילדע און שכור'ע סאלדאטען האבען דארטען געפראוועט זנות. געשענדט אידישע טעכטער, פאראומרייניגט אידישע מאמעס, מקריב געווען חזרים אויף די הייליגסטע ערטער. אינ'ם סאמע קדשי קדשים, דארטען וואו דער כהן גדול פלעגט אריינקומען בלויז איינמאל אין יאהר, אין יום כפור, און בעטען פאר אלע אידען, האט מען אוועקגעשטעלט א גריכישע געצע, און די

אידען געצוואונגען אנטייל צו נעהמען אינ'ם געצענדינערישען ריטואל.

די אידען זיינען געווען מורא'דיג פארצווייפעלט. די כחות זיינען זיי שוין געווען אויסגעגאנגען און לענגער ניט געקענט פיהרען דעם פארביטערטען און עקשנות'דיגען קאמף געגען אזא גרויסער און שטארקער וועלט־מאכט. ס'לאנד איז שוין געלעגען פארוויסט, ארעמקייט און נויט אין יעדער אידישער הויז. דער גייסט געבראכען און דערדריקט, אהן פרייהייט און אהן פאראייניגטער פיהרערשאפט. דאך האט נאך געטליעט א פונק פון האפענונג. זיי האבען געפיהלט אז זיי קעמפען פאר א אידייע, פאר א מאראלישער אידייע, און זיי מוזען געווינען.

דער לאנג דערווארטעטער מאמענט איז טאקע געקומען. א גריכישער גענעראל מיט אן ארמיי איז אריינגעקומען אינם קליינעם אידישען שטעדטעלע מודיעים, און געצוואונגען די דארטיגע אידען זיך צו בוקען צו געטער און מזבחות וואס מען האט דארטען אויפגעשטעלט.

און אין יענעם שטעדטעלע האט געלעבט אן אלטער מאן וועמען מען האט גערופען מתתיהו. געשטאמט האט ער פון ירושלים וואו ער איז געווען א כהן, נאר צוליב די פאר־פאלגונגען האט ער זיך אהין אריבערגעקליבען. מיט איהם האבען אויך געוואוינט זיינע פינף זיהן: יוחנן, שמעון, יהודה, אליעזר און יונתן, וועלכע זיינען פאראייביגט אין דער אידי־שער געשיכטע צוליב זייער גרויסער העלדישקייט און טריי־קייט צום אידישען פאלק.

ווען די ארמיי איז אריין אינ'ם שטעדטעל, האבען מתתיהו און זיינע זין זיך געפונען אין די דערבייאיגע בערג און טאלען, וואו א גרויסע צאהל אידען האבען זיך אויסבאהאלטען געגען די גריכישע אכזריות. דער שונא האט זיך דערפון דערוואוסט. און אן ארמיי איז געשיקט געווארען די באהאלטענע אויס־צוגעפינען. א גרויסען טייל האבען זיי טאקע געפינען און געצוואונגען זיך בוקען צו די געטשקעס. יעדער איינער וואס האט זיך אפגעזאגט נאכצוקומען דעם באפעהל, איז אומ־

ברחמנות׳דיג געטויט געווארען. אין איין פארבארגענער הייל זיינען עטליכע הונדערט אידען דערשטיקט געווארען פונ׳ם פייער וואָס די שונאים האָבען אוועקגעלייגט ביים אריינגאנג. זיי האבען אפשר געקענט אנפיהרען אן אפענעם קאמף, איז עס אבער געווען שבת, האבען זיי דעם טאג ניט געוואלט פארשוועכען און באשלאסען דורך זייער טוידט צו פראטעסטירען קעגען די פארפאלגונגען אויף דער אמונה.

דער אלטער פרומער כהן האט איינמאל דערזעהן ווי א גריכישער אפיצער האט געצוואונגען א אידען מקריב צו זיין א קרבן צו א גריכישען אפגאט, און איהם האט עס שטארק פארדראסען, מיט דער שנעלקייט פון א הירש האָט ער זיך ארויפגעווארפען אויפ׳ן אפיצער און איהם דערהרגעט. די פינף זיהן זיינען איהם געקומען צו הילף און זיך אפגערעכענט מיט די איבריגע סאלדאטען. דאמיט איז געגעבען געווארען דער סיגנאל צו א באוואפענטען אויפשטאנד קעגען די אונטערדריקער.

דער אלטער מתתיהו האט ארויסגעלאזען אן אויפרוף צו אלע אידען, א רוף וואס האט געמונטערט און געגעבען האפענונג. מי לד׳ אלי — ווער עס גלויבט אין אן איינציגען גאט, זאל קומען צו מיר! — האָט דער אלטער מתתיהו געדונערט, און יונג און אלט האָבען זיך ארום איהם פארזאמעלט. יעדער איינער איז געווען באשלאסען בעסער צו שטארבען איידער צו לעבען אין אונטערדריקונג.

לאנג האט מתתיהו די הייליגע מלחמה ניט אנגעפיהרט. ער איז שוין געווען אלט און שוואך. זיינע טעג זיינען געווען געציילטע. פאר׳ן טוידט האט ער אבער פארזאמעלט זיינע געטרייע פינף זיהן, און זיי באשווארען ווייטער אנצופיהרען דעם קאמף און זיך ניט אונטערגעבען ביז ארץ ישראל וועט ווערען אויסגערייניגט פון די אונטערדריקער. שמעון׳ען האט ער באשטימט פארן הויפט און יהודה׳ן פארן פעלדמארשאל.

יהודה האט זיך טאקע ארויסגעוויזען צו זיין זעהר א פעהיגער מלחמה פיהרער. אין דער מלחמה קעגען אפאלאניוס איז ער ארויס דער זיגער, צוגענומען זיין שווערד און איהם

אליין דערהרגעט. די סירישע ארמיי איז זיך דאמאלט צע־לאפען אין א ווילדער אומארדענונג.

דריי יאהר נאכאנאנד האבען די אידען געפיהרט דעם דאזיגען גערילא־קאמף געגען דער מעכטיגער סירישער אר־מיי. עס איז געווען א מלחמה אויף לעבען און טוידט, און קיינער פון די צוויי צדדים האט ניט געוואלט נאכגעבען. די גריכישע ארמיי האט געהאלטען אין איין צוקריגען נייע פאר־שטארקונגען און זיך געהאלטען פעסט ביים באשלוס איינמאל פאר אלעמאל אויסצוראטען אלע אידען.

די אידישע סאלדאטען זיינען אבער ניט געווען קיין פחדנים און האבען געקעמפפט ווי די לייבען, אייגער קעגען צעהן האבען זיי געקעמפט, און דאך זיך ניט אפגעשראקען. געגען פיר באריהמטע גענעראלען האבען זיי געקעמפט, געגען מעדאן, ניקאנאר, פטאלמעאס און גארניעס, און יעדען איי־נעם פון זיי באזיגט. אונטער דער העלדישער פיהרערשאפט פון יהודה המכבי און זיינע ברידער, די חשמונאים, איז די אידען ענדליך געלונגען צו פארטרייבען די שונאים פון לאנד און אראפצעווארפען פון זיך דעם יאך פון קנעכטשאפט.

ניט לייכט איז זיי דער זיג אנגעקומען. טויזענטער און טויזענטער אידען האבען טייער באצאהלט מיט זייער לעבען. עטליכע פון יהודה'ס ברידער זיינען אויך געפאלען קרבנות אין דער מלחמה, און בלויז דער אידעאליזם האט זיי געגע־בען דעם גרויסען כח צו זיגען.

אנקומענדיג זיגרייך קיין ירושלים, האבען די אידען דערזעהן פאר זיך א שוידערליך בילד. די שטאדט איז געווען פארניכטעט און ארום די פארברענטע טויערן פון בית המקדש זיינען געוואקסען ווילדע גראזען און דערנער.

יהודה האט ביי די טויערן אוועקגעשטעלט א מחנה סאלדאטען צו היטען געגען א מעגליכען אנפאל, און אליין זיך פארנומען פאררייכטען דעם בית המקדש; איהם אויס־רייניגען פון די טמאה'דיגע זאכען וואס דער שונא האט דארטען אנגעווארפען, און אויפבויען א נייעם מזבח אויף

איהם ווידער מקריב צו זיין קרבנות אויפ'ן אלט־אידישען שטיינער.

דערציילט די גמרא, אז אויסער דעם נס פון דעם אידישען זיעג איבער זייער שונא אין דער מלחמה, האט דארטען פאסירט נאך א נס:

דעם פינף און צוואנציגסטען טאג אין חודש כסלו, האט מען אויף דעם ניי־אויפגעבויטען מזבח מקריב געווען דעם ערשטען קרבן. האט מען אויך געוואלט אנצינדען דעם נר תמיד, דעם שטענדיגען ליכט וואס האט דארטען תמיד געברענט, איז אבער ניט געווען קיין ריינער בוימאויל, ווייל דער שונא האט געהאט פאראומרייניגט דעם גאנצען בוימאויל אין לאנד. דאך האט מען געפונען א קליין קריגעלע פארשטעמפעלט מיט דעם כהן גדול'ס חתימה, וואס האט בלויז געקענט קלעקען אויף איין איינציגען טאג. איז געשעען א נס, און דער בוימאויל האט געברענט גאנצע אכט טעג, און אט צוליב דער דאזיגער געשעענים האט מען באשלאסען יעדען יאהר אין דער זעלבער צייט צו פייערען דעם יום־טוב חנוכה מיט אנצינדען קליינע ליכטעלעך אכט טעג נאכאנאנד.

די באנייאונג איז געווען דער אנהויב פונ'ם זיעג, און די חשמונאים האבען זיך דאמיט ניט באנוגענט. זיי האבען באלד אויסגעפיהרט אז די סירישע רעגירונג זאל צוריקרופען אלע איהרע גזירות און דעקרעטען און צוריק אויפשטעלען די אידישע נאציאנאל־רעליגיעזע אויטאנאמיע. שפעטער, ווען די סירישע רעגירונג איז געווארען אפגעשוואכט און צוריסען, האבען די חשמונאים ווידער אנגעפיהרט דעם קאמף ביז עס איז זיי געלונגען צוריקצוקריגען זייער פאליטישע אומאפהענגיגקייט און אפילו אויפצושטעלען אן אייגענע חשמונאישע מלוכה, וועלכע האט אנגעהאלטען קנאפע הונדערט יאהר ביז די רוימישע רעגירונג האט איהר ווידער אומגעבראכט.

פיערטער קאפיטעל

ווי אזוי דער יום טוב חנוכה האָט זיך אנטוויקעלט

חנוכה ווי א צווייטע סוכות פייערונג — דער רעליגיעזער מאָטיוו — די געגנערשאפט צו די חשמונאים — חנוכה אין דער קבלה — די נאציאנאל־קולטורעלע באדייטונג.

דער ערשטער און וויכטיגסטער קוואל פון וואנען די געשיכטליכע ידיעות וועגן חנוכה ווערען גענומען, זיינען די ספרי החשמונאים, פון וועלכע איינער איז פארבליבען אין דער אריגינעלער שאפונג און דער צווייטער אין אן איבערזעצונג.

וועדליג די דאזיגע חשמונאים־ביכער איז אבער דער כאראקטער פונם יום טוב ניט גאנץ קלאר. אינ'ם ערשטען בוך ווערט דערציילט, אז די אידען האבען געפייערט די באנייאונג פון'ם מזבח און די קרבנות מיט גרויס פרייד אכט טעג נאכאנאנד, און אז עס איז באשטימט געווארען די באנייאונג צו פייערען יעדען יאהר.

אינ'ם צווייטען חשמונאים־בוך ווערט שוין דערציילט, אז די אידען האבען געפייערט אן אכט טאגיגען יום טוב, אזא פרעהליכען ווי סוכות, געטראגען שטעקענס ארומגעוויקעלט מיט בלעטער און שעהנע פאלמען־צווייגען, און געזונגען לויבלידער צו גאט.

דער ערשטער וואס דערמאנט וועגען אנצינדען ליכטלעך, איז דער היסטאריקער יאזעפוס פלאוויוס. ער דערציילט, אז אידען פייערען זינט דעם זיג פון די חשמונאים א יום טוב וואס ווערט אנגערופען: „ליכטער", אין אנדענק דער פריי־

הייט וואס האט אויפגעשיינט און אויפגעלויכטען גאר אומ־דערוואַרט.

קאנטיג, אז פון ערשטען אנהויב איז עס טאקע געווען אן אלגעמיינער אכט טאגיגער יום טוב, וואס האט געהאט פיעל עהנליכקייט צום יום טוב סוכות. מען האט געטראגען לולבים, געזאגט הלל און געווען פרעהליך. ערשט מיט דורות שפעטער האט מען אונטערגעבראכט די לולבים צערעמאניע און געמאכט דערפון א יום טוב פון באנייאונג מיט א ריטואל פון אנצינדען ליכטלעך.

צו מאכען א גרויסע פאלקס פייערונג יעדעס מאל וואס דער מזבח אדער אנדער טייל פון בית המקדש ווערט באנייט, איז שוין געווען אן אלטע טראדיציאנעלע איינפיהרונג ביי אידען. ווען משה האט אויפגעשטעלט דעם משכן אין דער מדבר, האט מען געפייערט דעם חנוכת המזבח. ווען שלמה המלך האט באנייט דעם בית המקדש, איז ווידער געמאכט געווארען א יום טוב. ווען נחמיה האט פארענדיגט בויען דעם מויער ארום ירושלים, האט ער אויך געמאכט א באנייאונגס־יום טוב. ווען דער צווייטער בית המקדש איז פארטיג גע־ווארען, איז ווידער געווען א חנוכת הבית.

פארוואס מען האט געענדערט דעם כאראקטער פונם יום טוב, לאזט זיך אפשר דערקלעהרען דאמיט וואס די חכמי התלמוד, די פרושים, זיינען געווען גאר גרויסע געגנער פון דער חשמונאישער הערשאפט, און עס איז זיי ממילא ניט געווען שטארק צום הארצען די דאזיגע פייערונג, וואס האט אזוי בולט אנגעוויזען אויף דער חשמונאישער מסירת נפש׳־דיגער העלדישקייט. אין גאנצען אומבררענגען דעם יום טוב האט מען ניט געקענט, ווייל נאכאלעמען האט ער דאך געהאט צו טאן מיט דער רייניגונג און באנייאונג פון׳ם בית המקדש. האט מען דאריבער שטארקער באטאנט דעם נס מיט׳ן קריגעל בוימאויל, און עס געמאכט פארן הויפט מאטיוו פון דער פייערונג.

דער מנהג צו צינדען ליכטלעך איז אויך געווען אן אל־טער ביי אידען. אפשר דערפאר וואס דער אנצינדען די מנורה

אין בית המקדש איז געווען תמיד א וויכטיגער צערעמאניאל, און אפשר דערפאר וואס ביי אלע געצענדינערישע פעלקער איז דער צינדען ליכט געווען א הייליגער ריטואל. סיי ווי האט מען זיך ביי אידען דאמיט שוין לאנג געהאט באנוצט. און ווען דער מאטיוו פונ'ם יום טוב איז געווארען דער „פך שמן", דאס קריגעלע בוימאויל, האט מען אויך געמאכט דעם ליכט צינדען א טייל פונ'ם יום טוב.

די גמרא אליין פרעגט: „מאי חנוכה — וואס איז חנוכה?" די גמרא גיט, נאטירליך, דעם ענטפער וועגען דעם נס. אבער דער פאקט וואס די גמרא שטעלט זיך די פראגע באוויזט, אז די ענדערונג אינ'ם כאראקטער פונ'ם יום טוב און די איינפיהרונג פון צינדען ליכטלעך, איז נאך ניט געווען קיין פעסטגעשטעלטע און קלאהר דעפינירטע. אגב, נעהמט אין דער גמרא אויך אן א מחלוקה צווישען די בית שמאי און די בית הלל אין וועלכער ארדענונג מען זאל די ליכטלעך צינדען, צי מען זאל אנהויבען דעם ערשטען טאג מיט אכט ליכטלעך און פארענדיגען דעם אכטען טאג מיט בלויז איין ליכטעל, אדער פארקערט דעם סדר: אנהויבען מיט איין ליכ־טעל און פארגרעסערען יעדען טאג די צאהל ביז אכט.

אין די צייטען פון די בעלי המשנה, די תנאים, זיינען נאך די דינים וועגען דעם ליכט צינדען ניט געווען באשטימט. דער יום טוב האט זיך ערשט געהאלטען אין דער פאזע פון אנטוויקלונג, און האט נאך ניט געהאט קיין באשטימטע פארם און קאלאריט. דערפאר, משמעות, ווערט אין דער משנה גערעדט וועגען חנוכה בלויז אגב אורחא'דיג, און אפשר איז דאמאלט די צייט ניט געווען גינסטיג פאר אזעלכע פייע־רונגען, וואס האבען א באוואפענטען אויפשטאנד פאר א הינטערגרונט.

די איצטיגע פארם האט דער יום טוב באקומען ערשט עטליכע דורות נאכ'ן צווייטען חורבן ווען יעדער אידישער יום טוב האט געקראגען א ריין רעליגיעזען, און אפט אויך מיסטישען, כאראקטער. די אמוראים, די נאכפאלגער פון די בעלי המשנה, האבען מעהר ניט געטראגען קיין כעס אויף די

חשמונאים, ווייל די אידישע מלוכה איז שוין סיי ווי געווען אז אונטערגעגאנגענע. זיי האבען דאריבער שוין אויך דער־לויבט אריינצוגעבען דעם נאציאנאלען קעמפערישען עלעמענט אינ'ם יום טוב.

אין די פיעלע מדרשים ווערען שויןביידע מאטיווען און עלעמענטען אריינגעגעבען. זיי דערצעהלען שוין גענויער וועגען דער מלחמה פון די חשמונאים געגען די גריכען, גיבען פינקטליך איבער דעם נס מיט'ן קריגעל בוימאויל, און נעבען שוין אגב אויך אן א טעם פארוואס מען צינדט אן די ליכט־לעך. דער מדרש דערצעהלט, אז בעת די חשמונאים זיינען אריין אין בית המקדש האבען זיי דארטען געפונען אכט אייזערנע שפיזען, האבען זיי אין די אכט שפיזען אריינגעשטעלט אכט ליכט און זיי אנגעצונדען.

חנוכה איז דער יום טוב פון די חשמונאים, פון יענער אידישער גבורים־פאמיליע, מיט וועלכער עס הויבט זיך אן א נייע ליכטיגע עפאכע אין דער געשיכטע פונ'ם אידישען פאלק. ווער אבער זיינען עס געווען אט די דאזיגע העלדען, און פון וואנען שטאמט דער נאמען „חשמונאים" מיטן צונאמען „מכבי" (מאקאבייער), מיט וועלכען די קעמפער ווערען תמיד באצייכענט?

וועגען דעם נאמען „חשמונאים" זיינען פאראן גאר א סך דערקלערונגען. א טייל זאגען, אז מתתיהו הכהן, דער פאטער פון די פינף העלדישע זיהן, האט אפגעשטאמט פון חשמון, א שטאדט אין ארץ ישראל, וואס ווערט דערמאנט אין יהושע קאפיטעל פופצעהן פסוק זיבען און צוואנציג, און ווערט אריינגערעכענט אין דער נחלה פון שבט יהודה. אנדערע דער־קלערען אבער, אז דער נאמען שטאמט פון מתתיהו'ס זיידע, וועלכער האט טאקע געהייסען חתמונאי, און דער „תיו" איז פשוט פארענדערט געווארען אויף א „שין".

אין דער תלמודישער ליטעראטור ווערט די גאנצע קע־ניגליכע דינאסטיע, וואס איז געקומען צום לעבען דורך דעם רעוואלוציאנערען קאמף, אנגערופען: בית חשמונאי, אבער פון וואנען דער נאמען שטאמט ווערט אין ערגעץ ניט דער־

מאנט. אפילו דער נאמען „מכבי־מאקאבייער" ווערט דארטען ניט דערמאנט. דער ערשטער וואס דערמאנט דעם נאמען מכבי, איז דער היסטאריקער אורעגנוס, וועלכער רופט דעם ספר החשמונאים: מאקאביאט.

דער ספר החשמואים פון וועלכען מען שעפט די הויפט ידיעות וועגען דער חנוכה פייערונג, געהערט צו די גאר אלטע אידישע שריפטען וואס זיינען געווארען אויסגעשלאסען פונם תנ"ך. באמת זיינען פאראן פיער ביכער, וואס זיינען א קוואל פאר דער געשיכטע פון די חשמונאים, אבער די סאמע וויכ־טיגסטע זיינען די ערשטע צוויי, דער ערשטער וואס איז פארפאסט געווארען אין העברעאיש און דער צווייטער — אין גריכיש.

אינם דאזיגען ספר ווערט דערקלעהרט, אז דער אלטער מתתיהו האט פאר'ן טוידט איבערגעגעבען די פיהרונג פון דער מלחמה צו זיין זוהן יהודה, און איהם דערביי געקרוינט מיט'ן ביי־נאמען: „מכבי".

גענוי וואס עס איז די באדייטונג פון דעם דאזיגען ביי־נאמען, בלייבט פארהוילען. א טייל היסטאריקער זאגען, אז עס איז א ראשי תיבות. די ערשטע אותיות פון „מי כמוך באלים ד' — ווער נאך צווישען די געטער איז ווי דו", און אז די דאזיגע אותיות זאלען עס האבען געווען אויסגענייט אויף דער פאהן פון די אידישע קעמפער. אנדערע זיינען אבער אין דער מיינונג, אז זיי זיינען די ראשי תיבות פון מתתיהו כהן בן יוחנן, דעם איניציאטאר און הויפט אנפיהרער פון דער רעוואלוציאנערער ארמיי.

עס איז אויך פאראן א פארשידענהייטס־מיינונג וועגען דעם אויסלייג און אויסשפראך פונם ווארט. א טייל טענה'ן, אז מען דארף דעם ווארט שרייבען מיט א „קוף" — מקבי. וואס מיינט אין העברעאיש: „האמער", אן אנדייטונג אויפ'ן פאקט וואס די מאקאבייער האבען צוקלאפט דעם שונא ווי מיט א האמער.

דער תלמוד איז קאנטיג ניט געווען איבעריג צופרידען מיט די חשמונאים, און האט דערפאר אזוי ווייניג באטאנט

די ווירטיגקייט און באדייטונג פון זייער קאמף. משמעות, אז די זעלבע אומצופרידענהייט האט אויך צו טאן מיט'ן פאקט, וואס דער ספר החשמונאים איז פארמשפט געווארען לגניזה און איז ניט אריינגענומען געווארען צווישען די קא־גאניזירטע ספרי תנ"ך, אין דער דאזיגער שנאה, ווערט די מוטער פון די חשמונאים באשולדיגט אין האבען געווען א געפאנגענער שקלאף ביי געצענדיענער.

דער תלמוד איז בכלל פול מיט שווערע באשולדיגונגען נעגען דער חשמונאים דינאסטיע, און האלט זיי פאראנט־ווארטליך הויפטזעכליך פאר דער פארשוועכונג פון דער כהונה.

דער אידישער היסטאריקער יאזעפוס פלאוויוס דער־ציילט, אז די אידען פון ירושלים האבען זיך געבעטען ביי די שלוחים פון קעניג פאמפעאוס מען זאל זיי באפרייען פון דער חשמונאים־דינאסטיע. ער דערציילט אויך, אז אריסטובלוס, איינער פון דער דאזיגער חשמונאים דינאסטיע, איז געווען דער ערשטער אידישער מלך צו פארקויפען דעם אמט פון כהן גדול צום בעסטען באצאהלער.

א סך מאדערנע געלעהרטע באווייזען טאקע מיט היסטא־רישע פאקטען, אז די עבודה אין בית המקדש איז ניט באנייט געווארען צוליב די נצחונות און געווינסען פון די מאקאבייער אויפ'ן מלחמה פעלד, נאר פשוט דערפאר וואס די אידען איז געלונגען צו שליסען א פרידענס־אפמאך מיט ליזאס, דעם קאמאנדיר פון די סירישע ארמייען. אינם צווייטען חשמונאים בוך, קאפיטעל א'. ווערט טאקע דערמאנט, אז דער כהן גדול איז געווען א פארמיטלער אין א פרידענס־אפמאך נאך גאנץ לאנג איידער די מאקאבייער האבען געקענט זיין א מאכט און געווינען א מלחמה־זיג.

דער מחבר פון ספר דניאל אין קאפיטעל עלף, רופט די חשמונאים אן משכילי עם, קלוגע פון פאלק, אבער ער זאגט אויך, אז זיי וועלען ברענגען אן עזר מעט, א קליינע אומבא־דייטענדיגע הילף.

ווען די חשמונאים זיינען שוין געווארען די הערשער פון׳ם אידישען לאנד, האבען זיי גאנץ אפט ארויסגערופען נעגען זיך דעם צארן פון פאלק. די זעלבע חשמונאים, וועמענס עלטערען עס האבען באפרייט ארץ ישראל פון פרעמדער אויבערהערשאפט, האבען דורך זייערע אייגענע פיהרונגען און קריגערייען געבראכט דערצו אז די רוימער זאלען באזעצען דאס לאנד און עס שפעטער פארוויסטען.

די חשמונאישע מלכים האבען זיך אויך אפט פאראייניגט מיט די צדוקים, וועלכע זיינען געווען די אידישע אסימילאטארען און געזוכט צו העלעניזירען ארץ ישראל, א זאך וואס דיברייטע פאלקסמאסען האבען קיינמאל נישט געקענט פארגעסען און פארגעבען.

דער תלמוד, וועמענס תנאים זיינען געווען פון דער נעגנערישער פארטיי, פון די פרושים, האבען אזעלכע חטאים אודאי ניט געקענט פארגעבען, און דערפאר, משמעות, האבען זיי אזוי בייזוויליג פארשוויגען די העלדישקייטען פון די חשמונאים אין פארבינדונג מיטן חנוכה יום טוב.

די דאזיגע באציאונג פון די חכמי התלמוד איז אויך אנגעוועגדעט געווארען אין דער גאנצער שפעטערדיגער רבנישער ליטעראטור. דער רמב״ן אין זיין פירוש אויף תורה (פ׳ ויחי) זאגט בפירוש, אז די חכמי התלמוד זיינען געווען אין כעס אויף די חשמונאים דערפאר וואס זיי האבען פארכאפט די אידישע מלוכה, וועלכע האט אייגענטליך געהערט צום בית דוד און דעם שבט יהודה. אויך דער חתם סופר זאגט קלאר, אז רבי יהודה הנשיא, דער רעדאקטאר פונם משניות, האט אליין אפגעשטאמט פונם מלכות בית דוד, און האט דאריבער באוואוסטזיניג איגנארירט די חשמונאים און זייער העלדישקייט.

ווי אלע אנדערע אידישע ימים טובים איז אויך חנוכה איינגעהילט געווארען דורך די מיסטיקער, די בעלי קבלה און חסידים, אין אומצעהליגע מיסטישע סימבאלען, וועלכע זיינען באגרינדעט, ווי זייער שטייגער איז, אויף דער דיאלעקטיק, פארפלאנטערטע פשט׳לעך און אנדייטונגען.

שויז דער עניז חנוכה, ווי ער ווערט דערקלעהרט אין תלמוד, איז א מיסטישער. דער הויפט מאטיוו איז נים דער זיעג פון די חשמונאים, נאר דער נס מיט'ן קריגעל בוימאויל. פון אט דער דאזיגער דערקלערונג זיינען עס משמעות ארויס־געוואקסען די פילע סימבאלען און סודות. כאראקטעריסטיש איז, וואס אפילו די געלערטע רבנישע אויסטייטשער, וועלכע זיינען תמיד געווען פארביסענע געגנער פון דער קבלה־ריכ־טונג, זיינען אויך פארבלאנדזשעט געווארען אין די לאבירינ־טען פון מיסטיציזם.

דער רמב"ן אין זיין קאמענטאר אויף דער פרשה בהעלותך זאגט אין נאמען פון רבינו נסים, אז גאט אליין האט פאראויסגעזאגט צו משה'ן אלע וועגען דעם יום טוב חנוכה. ווען גאט האט געזאגט צו משה'ן: „דבר אל אהרן ואמרת אליו — רייד צו אהרן'ען און זאלסט איהם אנזאגען", האט גאט דאמאלט משה'ן דערקלערט, אז דאריבער האט ער ניט באפוילען דעם שבט לוי מקריב צו זיין א קרבן ביים חנוכת המזבח, ווייל פאר דעם שבט לוי האט ער אנגעגרייט דעם יום טוב חנוכה, א יום טוב פון ליכט, וואס וועט אנגע־רופען ווערען אויפן נאמען פון די חשמונאים, די קינדער פון שבט לוי.

אויך דער של"ה הקדוש דערקלעהרט דעם עניז חנוכה ווי אן אנדייטונג אויף א באנייטער אידישער וועלט דורך דער באנייאונג פון קרבנות אין די טעג פון די חשמונאים. דער של"ה דרינגט עס ארויס פון א גמטריה, א צוזאמענרעכענונג פון די אותיות און ציפערען.

דער ווארט „יהי" פונם „יהי אור" מיט וואס גאט האט באשאפען די ליכטיגקייט, באטרעפט כ"ה — פינף און צוואנ־ציג, און חנוכה איז אינם פינף און צוואנציגסטען טאג אין כסלו.

די קאבאליסטישע ליטעראטור האט אויך אן אנדייטונג אויפ'ן שמש. דאס באזונדערע ליכטעל מיט וועלכען מען צינדט אן די חנוכה ליכט. עס שטעהט אין פסוק „ויזרח לו השמש — און די זון האט איהם אויפגעשיינט", באטרעפט

דער ווארט „לו" זעקס און דרייסיג, אנטקעגנען די זעקס און דרייסיג ליכטלעך וואס מיר צינדען אין די אכט טעג חנוכה. דערביי ווערט אויך געמאכט א ווארט־שפיעל מיט דעם „השמש — די זון", וואס ווערט איבערגעדרייט אויף „שמש" (שאמעס), טייטשענדיג ויזרח לו השמש, אז דער שאמעס דארף באשיינען דעם „לו", די זעקס און דרייסיג ליכטלעך.

אנדערע בעלי קבלה און אויך די חסידישע ספרים פאר־גלייכען די זעקס און דרייסיג ליכטלעך מיט די זעקס און דרייסיג מסכתות (גמרא טראקטאטען פון תלמוד בבלי), און זיינען מרמז, אז די גמרא וואלט חס וחלילה פארניכטעט גע־ווארען אויב עס וואלט ניט פארגעקומען דער גרויסער נס פון חנוכה.

דער יום טוב חנוכה איז פון גאר גרויסער באדייטונג פארן אידען: ער איז דער יום טוב פון באנייאונג און נאציא־נאלע ווידערשאויפלעבונג.

אידען האבען אייגענטליך מעהר ווי איינמאל אפגעהאל־טען גרויסע זיגען איבער זייער'ן א מעכטיגען שונא. חזקיהו דער מלך פון יהודה האט באזיגט די גרויסע אסירישע אר־מייען פון סנחרב מלך אשור. ינאי המלך האט אפגעהאלטען גאר גרויסע נצחונות איבער אומצייליגע פיינטליכע פעלקער דאך האבען די אידען ניט געמאכט קיין יום טוב פון די דא־זיגע זיגען.

דער קאמף פון די מאקאבייער געגען דעם מעכטיגען קעניג אנטיוכוס, ווי ער ווערט פארהערליכט אין דער פייע־רונג פון חנוכה, איז ניט געווען קיין פשוטער מלחמה־קאמף. ניט אינם פארלוסט אדער געווינם פונם קליינעם אידישען לאנד איז עס דאמאלט געגאנגען; עס איז אויך ניט געווען קיין קאמף פאר מאכט און שטארקייט. עס איז געווען א קאמף פאר א וועלט־אנשויאונג. דער אידישער אידייען־באגריף האט זיך צוזאמענגעשטויסען מיט א קולט פון גע־צענדיענסט, גלאנץ און רייץ. וואלטען די חשמונאים ניט גע־וואונען דעם קאמף, וואלטען אלע אידישע גייסטיגע ווערטען און קולטור־אוצרות געווען חרוב און מוחרב.

חנוכה פאראייביגט דאריבער דעם גרויסן קאמף צווי־שען דער אידישער און העלעניסטישער קולטור.

ווען בבל האט דער ערשטער חרוב געמאכט אונזער לאנד, און די אידען האבען זיך אין קאמפאקטע מאסען באזעצט צווישען אנדערע פעלקער; ווען דער איד האט צום ערשטען מאל אין זיין געשיכטע דערליטען א פאליטישען דורכפאל, פארלארען זיין לאנד, זיין אומאפהענגיגקייט, און געווארען א גר צווישען פרעמדע פעלקער, האט ער, דער באזינגטער איד, גאר אפגעהאלטען א גרויסען גייסטיגען און מאראלישען נצחון איבער זיין שונא. אשור, בבל און פרס, אין וועמענס לענדער די אידען זיינען געווען געצוואונגען זיך צו באזעצען, האבען זיך גאר גיך אנגעהויבען ארומזעהן אז די אידען, אט די באזיגטע און פאראכטעטע, פארמאגען גאר א הויכע קול־טור און מאראל. די אידישע זיטליכקייט, תמימות, צניעות, די אידישע מאראל און עטיק, האט צונעצווינגען די הערצער פון די געצענדינער, וועלכע זיינען לייכט ארונטערגעפאלען אונטער'ן אידישען איינפלוס.

ווער ווייסט וועלכע ריכטונג די וועלט געשיכטע וואלט אנגענומען, ווען עס וואלט ניט פלוצים ארויפגעשווימען די נייע ווענדונג פון אלכסנדר מוקדוני מיט דעם ערשטען שפראץ פון א גריכישער קולטור אויפן האריזאנט.

דעם גריכישען מיליטער פון אלכסנדר. וואס האט אין אין האנד געהאלטען דעם שארפען שווערד און מיט דער צווייטער געטראגען הויך די נייע פאר־כשוף'דיגע קולטור, איז ניט געווען שווער אויסצושפרייטען זייער הערשאפט. דעם גייסט און קולט איבער די אלע שוין צופוילט־פארעל־טערטע געצענדינערישע מזרח־לענדער.

די גריכישע קולטור האט זיך ביי איר ערשטען אנהויב באגריגדעט הויפטזעכלאך אויף אויסענווייניגסטען פוץ, גלאנץ און רייץ, און איז געווען גאנץ וואיט פונם יושר, אמת, מאראל און צניעות, וואס אידען האבען געלערענט און פראקטיצירט. אינ'ם ערשטען צוזאמענשטויס צווישען דער אידישער און

ניי־גריכישער קולטור, האט זיך דער שטילער, צניעות'דיגער און באשיידענער איד אפגערוקט אן א זייט.

דער העלעניזם, וואס איז דאמאלט געווען דער באליב־טער נאמען פאר דער אזוי גערופענער גריכישער קולטור. האט זיך קאנצענטרירט אין די גרענעצען פון סיריע און עטליכע דערביייאיגע לענדער. בבל און ארץ ישראל זיינען דאמאלט געווארען אויסגעמיטען. אנטיוכוס האט עס אבער געמאכט פאר זיך א חוב און א צוועק אלע אונטערטעניגע פעלקער צו פארוואנדלען אין איין גריכישע נאציע. ער האט געזוכט צו פארשקלאפען די פעלקער ניט בלויז פאליטיש, נאר מערער פון אלץ גייסטיג. עס איז געווען א נייע עראבערונגס מעטאדע, וואס איז די פריערדיגע מלכים געווען לחלוטין אומ־באקאנט. ער האט געוואוסט, אז א פאלק וואס זאפט אין זיך איין א פרעמדע קולטור וועט מעהר קיין תחיית המתים ניט אויפשטיין.

אונטער דער פאן פון גריכענטום און גריכענלאנד, האב־בען זיך גרופירט לענדער אין דריי וועלט טיילען: אזיע, איי־ראפע און אפריקע. אנדערע, אויך איינפלוסרייכע קולטורען, האבען זיך סוף כל סוף אונטערגעגעבען דעם גריכענטום. בלויז יהודה, דאס קליינע אונטערדריקטע לאנד, איז געווען איינע פון די פראווינצען וואס האט פארצאמט די גריכישע אימפעריע, געשטאנען אין וועג אין די אימפעריאליסטישע דערגרייכונגען, און נאך געדראט מיט דער געפאר אליין אויסצואיבען א שטארקען קולטורעלען איינפלוס.

אנטיוכוס האט זיך דעריבער פארנומען מיט זיין גאנ־צער ענערגיע איינצופיהרען די גריכישע קולטור אויך אין ארץ ישראל. זיין פארביטערטקייט האט זיך געשטארקט נאכ־דעם ווי ער האט צום ערשטען מאל דערזעהן אן אפאזיציע און געגנערשאפט.

יעדער אנדער פאלק, יעדער אנדער לאנד, האט אהן דעם מינדעסטען ווידערשטאנד איבערגענומען די גריכישע ממשלה און קולטור. אומעטום וואו די גריכישע ארמייען זיינען נאר אריינגעטראטען, האבען זיי זייערס אויסגעפיהרט.

די איינוואוינער האבען לייכט אויפגעכאפט די דאמינירענ־דיגע קולטור, לייכט עס אסימילירט אין זייער פאלקס־ארגא־ניזם, און שפעטער נאך אליין געווארען די טרעגער און קעמ־פער פאר דער פארשפרייטונג פון די גריכישע ווערטען.

דא און דארטען האבען די גריכישע ארמייען באגעגענט א ווידערשטאנד, איז עס אבער ניט געווען צוליב די אייגענע קולטור־אוצרות, נאר פשוט צוליב די גאלד־אוצרות, וואס האבען זיך געפונען אין די טעמפלען פון די פילע געצענדינער. האבען אבער די ארמייען פון אנטיוכוס פארזיכערט ניט אנ־צוריהרען דעם פארמעגען, און אמאל נאך איבערצולאזען די אייגענע פאליטישע פרייהייט אדער געבען אן אטאנאמיע, איז די אפאזיציע גלייך אוועקגענומען געווארען.

אנדערש איז עס אבער געווען אין דעם קליינעם לאנד, וואס ביים מיטעללענדישען ים, אין דעם לאנד פון יהודה. דארטען האט זיך אויך געפונען א גרופע וואס האט אויסגע־דריקט צופרידענהייט מיט דער ארויפגעצוואונגענער קול־טור, אבער דער רוב מנין און בנין, די ברייטע אידישע מא־סען, האבען עס ביטער און עקשנות'דיג באקעמפט.

אט דער דאזיגער אידישער ווידערשטאנד איז געווען עפעס אזוינס צו וואס די גריכישע סאלדאטען זיינען ניט גע־ווען צוגעוואוינט. א חוץ דעם האט יהודה אויך געהאט א געזונטע, פעסטגעשטעלטע אייגענארטיגע קולטור און מאראל, וואס איז געווען גאנץ אנדערש און להיפוך פון דער גריכישער. דורך דער פארשפרייטקייט פון די אידישע קאמפאקטע מא־סען אין די פילע דערבייאיגע לענדער, האט זיך דער אידי־שער איינפלוס געקענט לאזן שטארק מערקען אויב מען זאל איהם נאר באצייטענס ניט חרוב מאכען.

עס איז ניט געווען אזוי ווייט דער ווילען צו פארשפריי־טען די אייגענע קולטור אין נאך א לאנד, ווי דער ווילען אומ־צוברענגען די אידישע קולטור, וועלכע האט געקענט און טא־קע אויך געהאט אלע מעגליכקייטען צו פארנעמען דעם הויפט ארט אויף דער וועלט ארענא פון דער דאמאלסדיגער אויפגע־קומענער ציוויליזאציע.

און אַט ד דאזיגע אנדערשקייט, דער דיפירענצירען זיך פון אנדערע קולטורן, שיינט צו זיין דער אמת׳ער סטימולאנט צו דעם אויפשטייג פון די מאקאבייער און דעם אויסגאנג פון דעם חנוכה יום טוב ווי מיר פייערן איהם איצט.

די אידישע עקשנות האט זיך שטענדיג פערזאנאפיצירט אינם קאמף פארן אייגענעם פרייען גייסט. מען דארף נאר אדורכבלעטערען די אידישע געשיכטע און עס וועט זיך גלייך קלאר און בולט ארויסזעהן.

און אַט די דאזיגע עקשנות איז ניט קיין אומלאגישע, נאר דריקט זיך אויס אין א לאנגען אריינטראכטען זיך אין דער אינווייניקסטער באדייטונג פון זאכען און געשעהענישען. די אידישע עקשנות ווי זי ווערט אויסגעדריקט דורכ׳ן קאמף פון די מאקאבייער, איז ארויסגעבראכט געווארען צום לעבען צוליב דער פאלסיפיצירטער גריכישער קולטור פון יענער צייט, ווייל העלעניזם דעפינירט און פראקטיצירט אונטער דעם איינפלוס פון אנטיוכוס הרשע האט פאקטיש געמיינט די דעגענעראציע פון דער אמת׳ער גריכישער קולטור, און נעגען אַט דעם דאזיגען פסולות׳דיגען און אומריינעם העלע־ניזם האט עס די אידישע עקשנות געקעמפט.

די אמת׳ע גריכישע קולטור, די וועלכע האט שפעטער געפונען איהר אויסדרוק אין דער פילאזאפיע פון סאקראטעס און פלאטאן, האט געקאנט לייכט הארמאניזירען מיטן אידי־שען געדאנקען סיסטעם, און עס האט זיך טאקע שפעטער קלאר אויסגעדריקט אין די שריפטן פונ׳ם רמב״ם און די אנ־דערע אידישע דענקער.

פורים

ערשטער קאפּיטעל

פורים, דער פרייליכער יום טוב.

דער סימבאל פון פורים — די פרייליכקייט אין דער אלטער היים — מחצית השקל געלד — מגילה לייענען און קלאפּען המנ'ען — די ראָל פון די קליי־נע קינדער — חברה פורים שפּילער — די פורים סעודה — אין דער ישיבה — די פורים גמרא'ס —

פורים איז איינער פון די קלענערע אומבאדייטענדיקע ימים טובים, אבער דערפאר איינער פון די גאר פרייליכע און פאפולערע, אפשר דערפאר וואס דער נס מיט המן'ס מפלה דערמאנט אונז אין דער קעגנווערטיגער צייט אין וועלכער מיר באגעגענען זיך גאר אפט מיט אלערליי המן'ס און אנטיסע־מיטען.

פורים איז אויך פאפולער צוליב דעם אופן אין וועלכען ער ווערט פון תמיד אן געפייערט: ער איז דער יום טוב וואס ברענגט אריין אביסעל פרייליכקייט אין דער אידישער היים, ציט ניט ארויף קיין רעליגיעזע ערנסטקייט פון שווער דורכ־פירבארע מצוות, און דערלויבט אפילו זיך אביסל נאריש צו מאכען, אפ'חוזק'ן פון אלץ און אלעמען, און זיך פאר־שכור'ן ווי אן אמת'ער הוליאקע.

און ווען דער איד איז פול מיט האפענונג און גלויבען אין זיין צוקונפט, פארגעסט ער אלע זיינע ליידען, אלע זיינע צרות און פייניגונגען, און ווערט פרייליך, לעבעדיג און לוס־טיג, קאטאוועסדיג און שפאסיג, לאכט פון זיך און אנדערע, ווארפט אוועק זיין שטענדיגע ערנסטקייט און ווערט אן אקטיארשטשיק, א פורים שפילער.

דער איד פארלירט זיך ניט פלוצים; ערב פורים פאסט ער נאך א גאנצען טאג דעם „אסתר־תענית", אבער שוין אינם תענית זעהט זיך דער אנקום פונ'ם גרויסען קארניוואל — יום טוב, פורים. אין די הייזער איז א יאגעניש און איילע־ניש. די ווייבער פארגעסען אז פורים איז א„מצוה שהזמן גרמא" און זיינען מחוייב צו גיין הערען לייענען די מגילה. זיי זיינען פארנומען מיט פיל וויכטיגערע זאכען, מיט'ן איינ־ברענגען די פרייליכקייט אין הויז אריין. זיי באקען און קא־כען, מאכען המן־טאשען און פליישיקע קרעפלעך, געפילטע קרויט און מארגירטע פיש, און נאשערייען מיט אפעלסינען אויף שלח מנות ווערן אויך ניט פארגעסען. אפילו די קינדער־לעך זיינען אויך מעהר ווי תמיד באשעפטיגט. א קלייניגקייט וואס זיי דארפען אלץ באזארגען! בלעכערנע המן־קלאפערס. קאלאקאטקעס אלערליי. גראגערס מכל המינים, און דער עיקר זיך מכין זיין צו דער חשוב'ער און פאראנטווארטליכער אר־בייט פון טראגען שלח מנות און קריגען די פאר גראשען.

און אט קומט דאך שוין אן דער אווענט ווען מען דארף לויפען אין שול אדער בית המדרש הערען די מגילה לייענען! פריהער לאזט חברה קליינוואדג איבער דעם אויבענאן צו די גרויסע און דערוואקסענע, וועלכע „פארען" זיך אויפ'ן בא־לעמער מיטן „מחצית השקל געלד". שוין דארין אליין ליגט א שטיק פורים'דיגקייט. אין דער תורה שטייט דריי מאל דער באפעל, אז יעדער איד אריבער צוואנציג יאהר זאל געבען צושטייער צום בית המקדש א מחצית השקל, א האלבען טא־לער. איז דאך דעם אידען גוט אויפן הארצען וואס אזא רשע ווי המן האט געבאפט א מפלה, נעמט ער זיך אויף א ברייט־הארציגען אופן מקיים זיין די דאזיגע מצוה.

שטעלט מען אויפ'ן באלעמער אוועק דריי גרויסע, ריין צעוואשענע ווייסע טעלער און מען לייגט דארין אריין דריי זילבערנע האלבע רובעלס. ארום אט דער דאזיגער קערה שטעלען זיך ארום די גבאים און סתם חשובע ראשי הקהל, און די איבריגע אידען קומען זיך פאמעלעך און בנעמות'דיג איינציגווייז ארויף אויפ'ן באלעמער, גייען זיך בהרחבה'דיג

צו צום טעלער, נעמען פון דאַרטען אַרויס די דריי האַלבע זילבערנע רובלס, הויבען זיי אַביסעל אויף אין דער הויך, און וואַרפען זיי גלייך צוריק אַריין. דאַמיט הייסט עס האָט יעדער איינער מקיים געווען די מצוה און געגעבען גאַנצע דריי האַלבע רובעלס, כאָטש אין דער אמת'ן וואַרפט ער אַריין בלויז אַ פּאָר געציילטע גראָשען, וואָס ער קראַצט אויס פון זיין אַלט־פרענקיש צעריסען בייטעלע.

די קינדער געפעלט עס שטאַרק אָט דער דאָזיגער שפּיל, און האַלטען אַ שאַרף אויג אויף יעדען איינעם וואָס ער גיט און וויפיעל ער גיט. בינו לבינו אָרגאַניזירען זיי זיך אין גרופּען, קאַלאַקאַטקעס באַזונדער, גראַגערס באַזונדער, אַנדערע קלאַפּערגעצייג אויך באַזונדער, און מאַכען אַלע נויטיגע פּאַרברייטונגען צו דער אָפענסיווע קעגען המנ'ען, איהם צו געבען אַזעלכע שטאַרקע קלעפּ אַז ער זאָל שוין מעהר קיינמאָל קיין לעבעדיגער ניט אויפשטיין.

ביים אָנהויב לייענען די מגילה זיינען די קינדער נאָך אַלץ שטיל און רוהיג. זיי פיהרען דאַמאָלט דורך די לעצטע רעוויזיע איבער די סטראַטעגישע פּונקטען, און גיבען אַכטונג אַז די קינדער־אַרמיי זאָל ניט מאַכען די אַטאַקע פון איין אָרט. איבערהויפּט געהט עס זיי אין לעבען, אַז אין סאַמע אויבען־אָן, טאַקע אין דער מזרח־וואַנט. וואו עס זיצען אַלע קאַרפּענקעס און נגידים מיט אונטערגעשווירענע בערדלעך, זאָל פאַרקומען די אמת'ע אַטאַקע קעגען המנ'ען.

ביים דריטען קאַפּיטעל, ווען דער בעל־קורא לאָזט צום ערשטען מאָל אַרויס דעם וואָרט „המן", שטעלט ער זיך אויף אַ ווייל אָפּ, ווי ער וואָלט געגעבען דעם סיגנאַל, און די קינדער־אַטאַקע הויבט זיך אָן מיט דעם גאַנצען יוגענטפייער. פון אַלע זייטען גראַגערט עס און טומעלט, קלאַפּט און רוישט, אַזש טויב צו ווערן. די גרעסערע יונגען, די בעלי־מלאכות און קאַבצניאַקעס באַנוצען זיך מיט'ן טומעל און הויבען אָן צו קלאַפּען ווער מיט די פיס און ווער מיט די שטענדערס. איינער דערטאַפּט פון ערגעץ אַ פוס פון אַ צעבראָכען בענקעל, אַן אַנדערער סתם אַ שייטעל האָלץ, און

קלאפען מיט אלע כחות לאכענדיגע און פריילעכע. די פרו־מערע אידען, די מיט די גרייז־גרויע בערד. בייזערן זיך און שרייען: „נו, חלול השם!“. אבער די יונגוואַרג הערט זיי ווי דעם גראגער . . .

גלייך נאך דער מגילה איידער מען באַווייזט נאך טועם צו זיין פון די געשמאַקע מאָן־טייגלעך און פיראזשקעס, באַווייזען זיך שוין אויף די גאַסען די חברה פורים שפּילער מיט א גרויסע מהנה קינדער הינטער זיי. קודם כל גייט מען צו די גלאַווגע בעלי בתים. וואו מען קען כאַפּען א גרעסערע מטבעה און טאַקע אויך א ריכטיגען טרונק בראַנפען.

בראש פון דער קאַפּעליע גייט ירוחם דער טרומבאַטש אנגעטאַן ווי אחשורוש, רויטע פאַפּירענע הויזען מיט פאַסען אין דער זייט, ברייטע עפּאַלעטען מיט הענגענדיגע ברעמז־לעך. א לאַנגע פלאַקסענע באָרד מיט צוויי קאַלטענעס אין דער מיטן, און א הויכע פאַפּירענע, גאָלד־קאָלירטע קרוין, וואָס זיצט מער אויפ׳ן שטערן ווי אויפ׳ן קאָפּ.

הינטער אחשורוש גייט המן, זרש און זייערע צעהן זיהן מיט ויזתא זיך האַלטענדיג ביי זרש׳עס קלייד. המן איז א יונגאַטש מיט ביינער. על פּי רוב איינער פון די אַרויסהעלפער ביי די פורמאַנעס. ער טראָגט א געלע באָרד מיט גרויסע וואַנ־צעס, ווי אן אמאָליגער פּוילישער בראַביע, ביי דער זייט א לאַנגע שווערד מיט וועלכער ער האַלט כסדר אין איין פאַכען. זרש, זיין ווייב, איז א פראַסטע, גראָב־אנגעפּרעסענע אידענע, אודאי אן אָרימע דינסטמויד, א יתומה, מיט איינפאַכע אָרימע קליידער און פאַרשמירטע פּנים. המן׳ס צעהן זיהן, אָרי־מע ישיבה בחורים אדער אַזוי יאַטלעך פון גאַס, גייען אלע אנגעטאַן אין סאָלדאַטסקע קליידער מיט הילצערנע שווערד־לעך, א חוץ, נאַטירליך, ויזתא, דער קלענסטער זוהן. אויך ער גייט אין זעלנערישע קליידער, אבער איהם הענגט שוין נאך אן עק פון הינטען, האַלט תמיד די צונג אַרויסגעשטעלט און לאַכט נאַרישעוואַטע.

הינטער דער כאַליאַסטרע גייען אמאָל אויך מיט אנ־דערע שפּילער: מרדכי, אסתר, ממוכן, חרבונא און נאך אַזוינע.

קיינמאל פעהלט אבער ניט אוים קיין בדחן אדער סתם א פּאיאַץ, וואס האט גאר קיין נאמען ניט.

אריינקומענדיג אין א שטוב, זינגען זיי קודם כל אויף א סקארבאווען מי שברך און ברוך הבא:

מיר זיינען געקומען מאכען מי שברך
צו א גביר א מכניס אורח.

באלד דערנאך הויבט זיך אן דער פּורים שפּיל, און אחשורוש צוליב זיין גרויסען טיטול טרעט ארוים דער סאמער ערשטער:

„וואס איז מיר די פּעולה פון מיינע טייערע פּערד,
אז די מלכה ושתי ליגט יונגערהייט אינדערערד.
וואס איז די פּעולה פון מיין קעניגליכער קרוין,
אז איך האָב פּארלארען אזא טייערען פּארשוין".

דא טרעט ארוים דער פּאיאַץ אדער הויפנאר און דערציילט וואס פאר א טייערע כלה, ער האט פארן קעניג אויסגעקליבען:

„א קורצע, א גראבע, א גרינע ווי גראז,
זאל ביי דיר געשוואלען ווערען די נאז.
שיין איז זי ווי א פרישער עפּעל,
נאר זי האט נעבאך א פּארך אויפ'ן קעפּל,
דער טאטע א גנב דא ביז אין סיביר,
און די מאמע א „דריאן" צוזאמען מיט איהר
און אויב, קעניג, דאס איז דיר געפעלן,
זאל מען אייךביידען באנקעס שטעלן!"

אחשורוש איז ניט געווען קיין איבערקלייבער, און גלייך איינגעשטימט צום שידוך. דא האט דער פּאיאַץ ווידער גע־האט די הויפּט ראל צו שפּילן דעם מסדר קדושין:

„הרי — זיין זאל דיר זיין ווינד און וויי
את — ווער דין ווי א בלאט

מקודשת — קאק סאבאקא ברעשעש
לי — טשארט טעביע פאביערי

אז מען האט פארענדיגט די שפיל, אחשורוש'ן חתונה געמאכט און המן'ן אויפגעהאנגען, האבען אלע צוזאמען אין כאר געזונגען:

„היינט איז פורים, מארגען איז אויס,
גיט מיר א גראשען אוןווארפט מיך ארויס!"

מען האט אבער די פורים שפילער פון ערגעץ ניט ארויס־געווארפען, פארקערט, מען האט זיי געלאדען צום טיש, גע־געבען א גלעזעל משקה, א ווארעמען המן־טאש, און אמאל נאך עטליכע צוקערקעס אהיים צו נעמען פאר די קינדער־לעך.

ווערענדיג פארטיג מיט'ן רב און די רייכע בעלי בתים, איז חברה ערשט געווארען אויף אן אמת'ן פריילעך. שוין אביסעל פארשניאשקעט לאזט מען זיך אוועק אין ארימען קווארטאל, צו עמך־אידען, און מען דערלאנגט די ריכטיגע פורים־תורה.

ניט ווייניגער פריילעך איז פורים געווען אין דער ישיבה. דארטען וואו מען גיט תמיד אזוי שטארק אכטונג מען זאל חלילה ניט פטר'ן קיין צייט און ניט מבטל זיין פון תורה לערנען, האט מען פורים דערלויבט זיך אביסעל „נאריש" צו מאכען און פראווען שטוקעס.

שוין א צוויי־דריי וואכען פאר פורים, האט מען זיך אין די ישיבות גענומען גרייטען צום פריילעכען יום טוב פורים, די ישיבה בחורים האבען ביסלעכווייז אפגערוקט אן א זייט די גמרות, און גענומען מיט גרויס ערנסט איינשטודירען די פורים פיעסען. די פאפולערסטע זיינען געווען: מכירת יוסף, עקדת יצחק, אחשורוש און אסתר, דוד און גלית הפלישתי און חורבן וואלאזשין. די דאזיגע פיעסען האט קיינער ניט פאר־

פאסט אדער באארבעט, נאר זיינען איבערגעגאנגען בירושה פון מויל צו מויל און פון דור צו דור.

אין א סך ישיבות האט מען דעם פורים שפיל פארבא־טען, און האט איינער עובר געווען אויפ'ן פארבאט, האט מען איהם פון דער ישיבה פארטריבען. דאך האט מען זיך אן עצה געגעבען און זיך פארמישט מיט'ן המון. אין די מערסטע ישיבות איז עס אבער פאררעכענט געווען ווי א שטענדיגע אינסטיטוציע, וואס קיינער האט ניט געוואגט אומצוברעכען ווייל דאדורך האבען זיך די ארימערע בחורים ארויסגעהאלפען מיט די קליינע פארדינסטען זיך צו קויפען א נייעם בגד אויף פסח.

די ישיבה בחורים האבען זיך אין זייער שפילען דער־לויבט צו זיין גאנץ פריי און סאטיריש. מערסטענס איז עס געווען א ביטערע הלצה קעגען די בעלי בתים און אפט אויך קעגען די ראשי הישיבה.

די ערשטע ישיבה'שע פארשטעלונג איז תמיד געגעבען געווארען ביים רב אין הויז, און ערשט דערנאך האט מען זיך אוועקגעלאזען מבית לבית, ניט דורכלאזענדיג אפילו די ארימסטע שטוב וואו מען האט קיין פורים געלד ניט געקענט און ניט געהאפט צו קריגען. ביים רב אין הויז האבען זיך אויך פארזאמעלט די פני פון שטאדט, און פלעגען טיילען פריי און ברייטהארציג שלח מנות סיי צום רב און סיי צו די ישיבה בחורים, די פורים שפילער.

די ישיבה בחורים האבען זיך ניט באנוצט מיט די בא־גאלע און אפט גאנץ שמוציגע וויצען פון די פראפעסיאנעלע פורים שפילער. זייענדיג לומדים, גוטע קעפלעך, האבען זיי תמיד פארפאסט זייערע אייגענע הלצות און לידלעך. די וואס האבען געהאט א מוזיקאלישען חוש פלעגען אפילו שאפען אייגענע מוזיק גע'גנב'עט פון חזנישע שטיקלעך און „זא־געכץ". די מערסטע אבער האבען זיך באנוצט מיט דער מסכת פורים, וואס איז א פאראדיע אויף דער גמרא מיט דער זעלבער שפראך און זעלבען נוסח.

א גאנץ יאהר האט מען אין די דאזיגע ספרים ניט אריינגעקוקט און אפילו מורא געהאט עס צו האלטען אין די איינענע דלד אמות. מיט׳ן אנקום פון חודש אדר האט מען זיך גענומען דאמיט באקענען און אויסגעלערנט גאנצע פרקים אויף אויסענווייניג.

אזעלכע לצנות׳דיגע מסכתות זיינען געווען א סך, אבער אלע זיינען זיי געווען א נאכאמונג פונ׳ם סטיל אין דער אריגינעלער מסכת פורים, וואס איז פארפאסט געווארען פון ר׳ קלונימוס בן קלונימוס, וועלכער האט געלעבט אין די יאה־רען 1286־1328 אין פראוואנס, פראנקרייך. ער איז געווען א גרויסער געלערטער און געהאט געשטודירט מעדיצין און פי־לאזאפיע. די מסכת פורים איז צום ערשטען מאל געדרוקט געווארען אין ווענעדיג, איטאליע, אין יאהר 1552. זינט דא־מאלט האט מען נאכאנאנד איבערגעדרוקט נאכמאכונגען, וועלכע פארמאגען ווייט ניט די זעלבע רייכקייט ווי דער אריגינאל.

א חוץ די מסכתות פורים, איז אויך פאראן א מסכת שטרות, א גמרא איבער וועקסלען, וואס לאכט אפ פון די אי־דישע סוחרים וועלכע דרייען און פיהרען זייערע מסחרים מיט ווערטלאזע וועקסלען, אזעלכע וואס וועלן קיינ־מאל ניט באצאלט ווערן. עס איז אויך דא א מסכת אמעריקא, פארפאסט טאקע דא אין אמעריקע פון גרשון ראזענצווייג, א מיטארבייטער אינ׳ם געוועזענעם „טאגעבלאט“, וועלכע שפאסט אפ אויף זעהר א לצנות׳דיגן אופן פונ׳ם היגען לעבען.

יעדע מסכת האט פרקים וועדליג דעם מוסטער פון דער גמרא מיט א משנה און ברייתא, די בעסטע פון זיי איז די מסכת הגדה ליל שיכורים און מסכת סליחות לפורים. ביידע זיינען זיי זעלטען שיינע פאראדיעס און גאנץ ליטעראריש געשריבען.

די הויפט טעמאטיק אין די דאזיגע מסכתות איז: משקה, עסען און טרינקען. די ווערטער פון דער הגדה לפסח און סליחות ווערען דארטען שטרענג אפגעהיט, א חוץ וואס

דא און דארטען ווערט געמאכט א קליינע אומבאדייטענדיגע ענדערונג אינ'ם נוסח צוליב א גראטענעם ווארטשפיל.

אויפ'ן ארט פון „כהא לחמא עניא" הויבט זיך די הגדה אן מיט כהא חמרא דשפניא — אט אזא שאמפאניער האבין אונזערע עלטערן געטרונקען. כל דכפין ייתא ויאכל ווערט פארטייטשט: ווער עס איז דורשטיג זאל קומען טרינקען. השתא הכא לשנה הבאה בירושלים ווערט פארטייטשט: אט זיינען מיר דא, און אין א מינוט ארום וועלען מיר זיין טוידט שכור.

די פיר בנים פון דער הגדה זיינען דער חכם, רשע, תם און שאינו יודע לשתות — דער וואס קאן ניט טרינקען. אט אזוי איז פארדרייט און פאראדירט די גאנצע הגדה ביז'ן סוף.

אין זעכצענטען יאהרהונדערט זיינען פאפולער געווען פורים פארשטעלונגען אין וועלכע עס האט פיגורירט דער „פורים־רב", וואס איז אגב א גלגול פונ'ם אידישען און קריסטליכען פורים־קעניג אין איטאליע. דער פורים רב פלעגט דאמאלט רייטען אויף א באק אדער זיין פארשטעלט ווי א באק, און זאגען רבנישע תורה וואס איז געווען א פאראדיע און אפשפאטונג פון דעם תלמודישען שטייגער לערנען.

אין פוילען און אין ליטא איז געווען א מנהג אויסצו־קלייבען א פורים־רב, וואס האט באדארפט אלעמען משמח זיין מיט פארשידענע תורה־ווערטלאך, שיחות חולין, חכמות און סתם וויצען. אין דער ישיבה פון וואלאזשין איז אט דער דא־זיגער מנהג אבגעהיט געווארען, און האט אפט געפיהרט צו אונאנגענעמליכקייטען און שטילע סקאנדאלען. מען פלעגט אין יענעם טאג, דער איינציגער אין יאהר, ערלויבען מבטל צו זיין פון לערנען, און איינער פון די בחורים, על פי רוב דער בעסטער אין דער ישיבה, האט פארנומען דעם ארט פון דעם ראש־הישיבה. ער פלעגט דאמאלט אויפ'ן ארט פארפאסען א פורים'דיגען שעור וואס איז געווען דורכגעדרונגען מיט חכמה און פלפול אויף א סאטירישען אופן.

אין די אידישע שטעטלאך פלעגט מען דעם פורים רב אויסקלייבען אין בית המדרש, איהם אנטאן א שטריימעל מיט אן אטלעסענער קאפאטע, און אויסשרייען עטלאכע מאל אויפ׳ן קול: „יחי המלך — עס לעבע דער קעניג“. אט דער דאזיגער רב פלעגט זיך גלייך נאכדעם אויסקלייבען זיין סוויטע פון מיניסטארען און באדינער און אלע צוזאמען פלעגט מען גיין איבער די הייזער . . .

וואו זיי זיינען געקומען האט מען אויסגעליידיגט די שאפקעס און אלמערס, און פון דארטען ארויסגענומען גאר די עסענווארג און געטראנקען, זיך גוט אנגעטרונקען און אנגעגעסען און דאס איבריגע אוועקגעטראגען צו די ארימע פון שטעדטעל. נאטירליך, פלעגען זיי דערביי משמח זיין די יושבי מסובים און זאגען וויצען פון וואס מען האט זיך גע־קייקעלט פון געלעכטער.

דער העברעאישער שרייבער פסח רודערמאן גיט איי־בער אן אינטערעסאנטע פורים פייערונג ביים רבין ר׳ דוד׳ל טאלנער.

די ראל פון פורים־רב, דערציילט ער, האט געשפילט א געוויסער לייבעלע מיכאל׳ס, א מענש מיט באמת ארטיסטישע פייאיגקייטען, צוליב וועמען עס פלעגען אויף פורים קומען צום רבין טויזענדער חסידישע יונגעלייט זיך אביסעל פריי־לאך מאכען.

„ר׳ דוד׳ל טאלנער האט שטארק ליב געהאט מוזיק, און לייבעלע האט לכבוד דעם רבין צונעגרייט א גרויסע קאפעליע כלי זמרים. אחוץ דעם האט ער געהאט ארום זיך א גאנצע ארמיי פון יונגע לייט וואס האבען זיך פארשטעלט פאר קא־וואלעריסטען, קאזאקען מיט נעווער און פערד.

ביי דער פורים סעודה איז לייבעלע אנגעקומען מיט זיין גאנצער סוויטע פורים שפילער, רייטער און קאזאקען און פריילאך געמאכט דעם גרויסען עולם. לייבעלע איז אבער גע־ווען א גרויסער עזות פנים און פלעגט אפט אריינזאגען אין דער זיבעטער ריפ.

וויסענדיג אז דער רבי האט נים קיין צו גרויסע אהבה צו רבנים, האט ער איינמאל ווען ארום טיש זיינען געזעסען א היבש ביסעל רבנים זיך געווענדט צום רבי'ן מיט דער דאזיגער קשיה:

רבי, איך האב צו פרעגען א הארבע קשיה. מיר זאגען אין קדיש „על ישראל ועל רבנן", איז ממה נפשך: זיינען די רבנים אויך אידען, האט דאך געקענט שטיין בלויז על ישראל וואלט מען דאך שוין וויסען אז מען מיינט אויך די רבנים, אלא וואס דען, די רבנים זיינען ניט קיין אידען, דארף דאך שטעהן „על ישראל ועל הגויים".

פנחס מינקאווסקי, וועלכער איז אין זיינע יונגע יאהרען געווען דער טיש־זינגער ביים טאלנער רבין, דערציילט אין זיינע זכרונות נאך פיל פיקאנטערע געשיכטעס וועגען דעם דאזיגען פורים־רב, לייבעלע.

אנדערע שרייבער דערצעהלען אויך וועגען אזעלכע פורים־רבנים אין די פארשידענע חסידישע הויפען, מערס־טענס אין די גאליצישע, כאטש לאנג האט זייער ממשלה נים אנגעהאלטען, משמעות צוליב דער גרויסער חוצפה און עזות מיט וועלכער זיי האבען געהאלטען זייערע פורים דרשות. אין די לעצטע פופציג יאהר איז פון די פורים רבנים מעהר ניט געווען קיין זכר, און די פורים פייערונגען זיינען געווארען פשוטער און איינפאכער.

זעהר אינטערעסאנטע זכרונות וועגען דעם פורים־רב ביי ר' ישראל'טשע ריזשינער דערצעהלט אונז יצחק אבן אין זיין בוך: „פון רבינ'ס הויף" (ריזשין און סאדיגורא). דער פורים־בדחן איז דארטען געווען א געוויסער יאסעל זשאפ, א שם־דבר אין מזרח גאליציע. וועגען איהם און זיינע קונצען דערצעהלט מען זיך אן פערשיידענע מעשיות. יאסעל זשאפ האט פורים ארויסגעזונגען ביים רבינ'ס טיש „אקדמות" און „ובכן תן פחדך" און אנדערע תפלות פון ראש־השנה אויף אוקראיניש און דערביי האט ער ארייגפלאכטען צווידייטיגע ווערטלעך, וואס האבען זיך שוין געגרעניצט מיט ניבול־פה. פארשטעהט זיך, אז אויך דא האבען נים געפעהלט די מאדנע

פארשטעלטע מיט מאסקעס, מיט „טערקען" און „באשיבוזוק־קען" וכדומה. חסידים דערצעהלען אז יאסעל זשאפ איז נענש געווארען צוליעב דער פאלגענדער מעשה:

איינמאל האט ער זיך פארשטעלט פאר אחשורוש המלך און איז מיט זיין סוויטע, די „שרי פרס ומדי", אריינגעקומען צום רבינ'ס טיש און גענומען פראווען זיינע קונצען. אינמיטען האט זיך צו איהם דער רבי געווענדעט מיט די ווערטער:

— אדוני המלך, שרייב אונטער אז דו ביזט מבטל אלע גזירות אויף אידען! אבער „יאסעל אחשורוש" האט געזאגט, אז ער האט נישט קיין חשק דערצו. דער רבי האט גענומען מיט איהם איינטענה'ן, אז מען דארף יא מבטל זיין די גזירות, און ער, אונזער אחשורוש, האט זיך איינגעשפארט אז דוקא נישט. אזוי האט געדויערט א היבשע שעה. צום סוף האט דער רבי נעגעבען א קרעכץ און געזאגט:

— א שאד! געווען א שעת הכושר!

דערנאך ווען יאסעל האט אויסגעטאן די „קרוין מיט די שליפעס", האבען ביי איהם די חסידים געפרעגט פאר וואס ער האט זיך אזוי אנטקעגענגעשטעלט. דערויף האט זיי יאסעל געענטפערט אז ער אליין ווייסט ניט פארוואס, אבער עפעס א כח אינוועניג האט איהם באין אופן ניט געלאזט אונטער־שרייבען. דערפאר איז ער „נענש" געווארען עפים מיט א קינד.

צווייטער קאפיטעל

די פורים'דיגע פארשטעלונגען.

דער פורים קעניג און „נאר'ן־פעסט" — דער פארברע־נען המנ'ען — די פורים פיעסען און זייער אינהאלט —דער קאמף פון די רבנים — די געשיכטע און אנט־וויקלונג פון די פיעסען.

פון וואנען שטאמט דער מנהג זיך צו פארשטעלען און טראגען מאסקעס?

אנגעהויבען האט זיך דער דאזיגער מנהג ביי די אידען אין איטאליע אין סוף פונ'ם פופצענטען יארהונדערט, און איז מסתמא געווען א נאכמאכונג פון די רוימישע קארניוואלען. אין בערך יענע יאהרען האט פורים אנגעהויבען צו ווערען אן אלגעמיינער קארניוואל־יום טוב אין וועלכען מען האט זיך אנגעטאן אין קאמישע בגדים און געטראגען מאסקעס אויף די פנים'ער.

די רבנים פון יענער צייט האבען אויפגעהויבען א גע־וואלד קעגן אט דעם דאזיגען פרעמדען מנהג, און אנגעוויזען אויפ'ן פארבאט אין דער תורה פון „לא ילבש גבר שמלת אשה, א מאן זאל נים טראגען קיין פרויען קליידער". די ברייטע פאלקס מאסן האבען אבער זיך צום געשריי נים צוגעהערט, און וואס א יאהר זיך מערער און מערער פריילעך געמאכט. שפעטער האט שוין דער שלחן ערוך און אויך דער רמ"א (הלכות מגילה, סימן תרצ"ו) דערלויבט פורים זיך אנצוטאן אין פרויען קליידער און טראגען מאסקעס, מחמת עס ווערט נים געטאן צוליב פארשייטקיים נאר כדי זיך פריילעך צו מאכען.

דאמאלט האט זיך אויך גענומען פארשפרייטען דער מנהג אויסצוקלייבען א „פורים־קעניג", וואס איז אודאי אויך

געווען א נאכמאכונג פון דעם פאפולערען קריסטליכען „נארן־פעסט“, ביי וועלכען מען פלעגט אויף קאטאוועס אויסקלייבען א בישאף וועמענס עובדה עס איז געווען צו זאגען אלער־ליי וויצען און בכלל משמח צו זיין דעם עולם.

נאך פון גאנץ עלטערע צייטען איז ביי אידען געווען א מנהג צו מאכען א פיגור פון המן׳ען, איהם אויפצוהענגען אין שול ביי דער מגילה לייענען און דערנאך איהם מיט גרוים פייערלעכקייט פארברענען. אפילו דער דאזיגער מנהג האט עקזיסטירט א צייט לאנג ביי די קריסטען. ביי זיי האט עס געהייסען א „פרינץ־קארניוואל“, און די פיגור פלעגט גע־מאכט ווערן פון שטרוי. אין דער מיטאלאגיע פון די אמאליגע פעלקער געפינט מען גאנץ אפט אזא עהנליכען מנהג.

דער מנהג צו פארברענען המן׳ען איז געווען א פאפולע־רער ביי אידען, און איז אין א סך ערטער פראקטיצירט גע־ווארען כמעט ביז אונזערע צייטען. איצטער איז ער אבער פולשטענדיג אונטערגעגאנגען, הויפטזעכליך צוליב די פאר־פאלגונגען מצד די קריסטען. שוין אין פינפטען יאהרהונדערט האבען די קריסטען באשולדיגט די אידען, אז אונטערן אויס־רייד פון המן׳ען פארברענען זיי נאר יעזוס׳ן.

ביז מיט א פאר הונדערט יאהר צוריק איז נאך געווען א מנהג אין אמסטערדאם און אין פראנקפורט אוועקצושטע־לען פורים א בודקע מיט וואקסענע פיגורען פון המן, זיין תליון און זיין ווייב, זרש, אויפ׳ן שול־באלעמער און זיי אלע־מען דארטען פארברענען. די אידען האבען אבער דערפון גע־האט אויסצושטיין גרויסע רדיפות און פאגראמען, און דער מנהג איז אונטערגעבראכט געווארען.

אין איטאליען האבען זיך די אידען אין סוף פון פונפ־צעהנטען און אנהויב פונ׳ם זעכצעהנטען יאהרהונדערט גע־לעבט גאנץ בשלום. פון פארפאלגונגען האבען זיי ניט גע־וואוסט און האבען זיך געלעבט גאנץ ברידערלעך מיט דער קריסטליכער באפעלקערונג. איז עס אפשר פארשטענדליך פארוואס זיי האבען איבערגענומען א סך קריסטליכע מנהגים און זיי געקענט אומגעשטערט פראקטיצירען אויף אן אייגע־

נעם אידישען שטייגער. פון דארטען האבען זיך די מנהגים שוין לייכט אריבערגעטראגען איבער אנדערע אידישע ישובים, און זיך שפעטער איינגעווארצעלט אינ׳ם פאלקס־לעבען.

צוזאמען מיט די קארניוואלען האט מען אויך אויפגע־פיהרט, טעאטער־פארשטעלונגען, כאטש דער סוזשעט איז נים תמיד געווען א פורים׳דיגער. איינע אזא פיעסע מיטן נאמען „איין שפיל פון טויב יעקעליין" איז נאך פארבליבען, כאטש זי שטאמט אודאי פון פופצענטען יאהרהונדערט.

אין זעכצענטען יאהרהונדערט זיינען די פארשטעלונגען שוין באשטאנען פון ספעציעל פורים׳דיגע פארפאסונגען. זיי זיינען אויפגעפיהרט געווארען על פי רוב פון ישיבה בחורים, משוררים און קלעזמער, וועלכע האבען דערביי געטראגען אלערליי קאמישע מאסקעס.

פון די דאזיגע פורים שפילערייען האט זיך עס שפעטער אנטוויקעלט דער אידישער טעאטער. אויף א שלעכטען אק־טיאר זאגט מען טאקע, אז ער איז א „פורים שפילער". ביי די אומות העולם, פריהער ביי אמאליגע גריכען און שפעטער ביי די קריסטען, איז דער טעאטער שפיל ארויסגעוואקסען פון דער רעליגיע. די אידישע רעליגיע האט אבער פארבאטען טעאטער שפילען, און בלויז פורים איז עס דערלויבט געווא־רען.

אנגעהויבען האט מען מיט מגילת אסתר, שפעטער אבער האט מען די דאזיגע שפילען פארשריבען און זיי אויסגעבע־סערט אין פארם. פראפעסיאנעלע שפילער האבען זיך דאצו גענומען און ביסלעכווייז אויך צוגעצויגען אנדערע ביבלישע טעמעס. אזוי איז עס געגאנגען ממדרגה למדרגה ביז עס האט אנגענומען א ליטעראַרישע פארם, און דער אידישער טעאטער איז געשאפען געווארען.

שוין אין זיבעצענטען יאהרהונדערט זיינען פארפאסט געווארען דראמאטישע ווערק, וועלכע זיינען, משמעות, בא־צוועקט געווען פאר פורים. די שפראך איז געווען העברעאיש, אודאי דערפאר וואס די אויפפיהרער זיינען געווען ישיבה בחורים. פון יענער פעריאדע זיינען צו אונז דערגאנגען אסך

אזעלכע פיעסען, וועלכע זיינען באפוצט מיט כל־ערלייי המצאות און וויצען.

דער ערשטער פורים־שפיל אין אונזער מאמע־לשון איז דערשינען אין אנהויב פון אכצענטען יאהרהונדערט, כאטש עס זיינען פאראן אויך א פאר פון פריערדיגע צייטען. אסתר, א דראמע פון סאלאמאן אוסקוויע, א שפאנישער איד, איז פארפאסט געווארען אין יאהר 1567. א צווייטע פונ'ם זעלבען מין איז „די באריממטע קאמעדיע פון המן און מרדכי", וואס איז דערשינען אין יאר 1699 אהן דעם נאמען פונם מחבר.

די ערשטע פארשטעלונגען אין אידיש, וואס זיינען אויפ־געפיהרט געווארען אין פורים, זיינען געוועזן: „אחשורוש שפיל" און „מכירת יוסף", וועלכע זיינען געדרוקט געווארען אין אנהויב פון אכצענטען יאהרהונדערט אין פראנקפורט אם־מאין. די וויצען אינ'ם שפיל זיינען אזוי גראב און ציניש, אז עס איז גאר קיין וואונדער ניט, וואס די פרנסים פון דער קהלה האבען קאנפיסקירט אלע קאפיעס און פארברענט.

בכלל פארנעמט די מעשה פון דער שיינער אסתר און דעם נארישען מלך אחשורוש אן אנגעזעהענעם ארט אין דער געשיכטע פונ'ם אלטען אייראפעאישען טעאטער. די אסתר־דראמע איז געוועזן איינע פון די באליבטסטע און פאפולערס־טע פאלקס־פיעסען אין מיטל־אייראפע אין משך פונ'ם זעכ־צענטען ביזן זיבעצענטען יאהרהונדערט. אין א פיעסען־זאמ־לונג פון יענער צייט, פארנעהמט די קאמעדיע פון אסתר דעם אויבענאן. ווען דער רוסישער צאר אלעקסיי מיכאילאוויטש האט אין 1672 געמאכט דעם ערשטען פארזוך אויפצובויען א טעאטער, האט מען דארט אויפגעפיהרט די קאמעדיע אסתר המלכה.

אין יאהר 1720 האבען די תלמידים פון דער פראגער ישיבה אויפגעפיהרט אין א ספעציעל געבויטען טעאטער די פיעסע „אקטא אסתר עם אחשורוש". אויפ'ן שער־בלאט פון דער דאזיגער פיעסע איז געדרוקט, אז זי איז אויפגעפיהרט געווארען „אין א טעאטער מיט פויקען און אינסטרומענטען", און אז די שוישפילער האבען געהאט די דערלויבניש פון זייער־

ראש הישיבה, ר׳ דוד אפענהיים. אינ׳ם טעקסט זיינען אויך דא פינף האלץ־שניטען, וואס באווייזען סצענעס אין דער פארשטעלונג.

קאנטיג אז א סך רבנים זיינען שוין צו יענער צייט געווען גענייגט צו דערלויבען טעאטער שפילען אין פורים, און אז עס איז געווען זעהר פאפולער צווישען אידען. א סימן איז, וואס ר׳ יונתן אייבעשיץ פרעגער, וועלכער האט געלעבט אין 1690־1764, טרעט שארף ארויס אין זיין ספר „יערות דבש" קעגען דעם פארשפרייטען מנהג.

אין א סך מקומות פלעגט מען אין יענער צייט פראווען דעם פורים קארניוואל דעם גאנצען חודש אדר. עס פלעגען זיך דאמאלט ארגאניזירען וואנדערענדיגע טעאטער טרופעס, וועלכע פלעגען גיין פון שטאדט צו שטאדט און אויפפיהרען פיעסען פון א פורים כאראקטער אין לעגיטימירטע טעאטערס. די פיעסען זיינען געווען: „אסתר און אחשורוש", „מכירת יוסף" און „דוד און גלית הפלישתי". די שפראך איז געווען אן אלט פרענקישער אידיש־דייטש, און דער אינהאלט איז באשטאנען פון אימפראוויזאציעס מיט באנאלע און גראב־ציניש ע וויצען.

דעם עולם איז קאנטיג געפעלען געווארען די הפקרות׳דיגע שפראך, וועלכע האט זיך אפשר אריינגעפאסט אין דער בגלופין׳דיגער פרייליכער פורים שטימונג. די פורים שפילערייען זיינען אזוי איבערגעגאנגען אין פארשידענע וואריאציעס פון לאנד צו לאנד און פון דור צו דור ביז דעם סאמע סוף פונ׳ם ניינצענטען יאהרהונדערט.

דער רוב פורים׳דיגע פיעסען האבען קיין זין ניט, דערפאר אבער שפרודלען זיי מיט הומאר און חוזק. דער הומאר באציהט זיך ניט אויף זאכען און פאסירונגען, נאר איז מערער א פרימיטיווער ליצנות וואס שפילט זיך אין ווערטער און פאראדיעס.

די סיבה איז אפשר געווען וואס די פארפאסער האבען דער פארשטעלונג געוואלט געבען א רעליגיעזען לבוש און א ביבלישע פארם, און דערפאר האבען זיי זיך אזוי פיל בא־

נוצט מיט צעקאליעטשעטער עברי פון די פארשידענע תפילות און מזמורים. דער פראנקפורטער פורים־שפיל פון זיבעצענטען יאהרהונדערט האט למשל אזעלכע כאראקטעריסטישע מא־נאלאגען:

מרדכי: (זאגט ודוי מיט המן'ען)
זאג, המן'קע, ודוי, ווארט און ווארט,
וועט זיך דיר זעצען א מכה גרויס ווי א קווארט.
זאג: המלאך — דער געזאלצענער,
הגואל — דער אומגעזיפטער,
אותי — מיר, א מכה דיר!
מכל — דער שטעקען,
רע — דער בייזער שטערן,
יברך — זאל מאכען קניען,
את הנערים — די יונגע לאמפין,
ויקרא — און עס זאל ווערען אויסגעריסען
שמי — דיין נאמען,
אברהם — דער שינדער,
יצחק — דער בלינדער,
יעקב — א זאק מיט קינדער,
וידגו — און זאלסט אנליינען
בקרב — מיטן קעפעלע
הארץ — אין דער ערד!

אדער מרדכי איז למשל מקדש אחשורוש'ן צו ושתי.

מרדכי: (אנווייזענדיג אויף אחשורוש און ושתי)
הרי — עס זאל אייך זיין ווינד און וויי,
את — שמייסען זאל אייך דער קיעווער קאט,
ניט דער אדעסער—ער שמייסט בעסער!
מקודשת — יאק סאבאקא ברעשעש,
לי — דארפסט ליגען אין הקדש, ליג דו!
בטבעת — ווערן זאלט איר געשוואלען ווי א פאס,
כדת משה וישראל — א כפרה זאלט איהר ווערען פאר מיר און כל ישראל.

נאך פאר'ן מקדש זיין זינגט מרדכי צו אחשורוש

און ושתי בזה הלשון:
אין א גוטער שעה
זענט איהרביידע דא,
זעצט אייך אנידער ביידע,
איך בין אייך אן אלטער זיידע.
אלה התנאים — איר זענט ביידע גרויסע גויים,
אלה הבגדים — קדחת מיט כשרע פאדעם.
נדן גיב איך ק״ן שאק רוחות,
א דירה אין הקדש,
מזונות אין די הייזער,
א פלאץ אויפ׳ן בית החיים,
הכל שריר וקיים.

די צניעות׳דיגע אסתר המלכה ווערט אויך ניט געשאַנעוועט, נאר ווייל זי איז אן אשה, נעבאך, רעדט זי מיט׳ן לשון פון דער תחינה:
אל ארך אפיים אתה,
אז המן זאל ווערען פראטא,
פראטא זאל ער ווערען,
אויפעסען זאלען איהם די ווערים,
די ווערים זאלען איהם אויפעסען,
דו, גאט, זאלסט אין איהם פארגעסען.

כמעט אלע פורים־שפילען פלעגען זיך פארענדיגען מיט א „מי שברך״, וואס האט אומעטום געהאט איין און דעם זעלבען נוסח:
מי שברך המן, קורח, בלק, בלעם, זרש, ושתי,
הוא יברך בעבור שילך בתרמילות,
בזכות זה ינטלו אותו
מכפר לכפר, מעיר לעיר.
מאסטראג לסימביר,
געבונדען אין שטריק,
געשמידט אין קייטען,
ככבלי ברזל,
ונאמר אמן.

אדער:

מי שברך
הענט און פיס,
ציין און ביין,
פרענק אליין,
משמאָב מי אומער,
ונאמר אמן!

דריטער קאפיטעל

די מגילת אסתר

די מחלוקה וועגען דער אפשטאמונג — היסטארישער ראמאן און דראמע — די פיר אקטן, פראלאג און עפילאג — אסתר די הויפט העלדין פון דער דראמע — די מיינונגען פון פארצייטיגע און איצטיגע היס־טאריקער.

די מגילת אסתר איז דער בוך וואס איז איינגעשלאסען אינ׳ם תנ״ך ווי א קאנאניזירטער טייל און האט, ווערליג דער אידישער אמונה, די זעלבע הייליגקייט ווי יעדער אנדערער ספר אינם תנ״ך.

ווערליג די פארשריפטען פונם תלמוד, איז עס א מצוה צו לייענען אדער הערען לייענען די מגילה צוויי מאל: אין אווענט און צומארגענס אינדערפריה, די מצוה איז חל אויף פרויען דערפאר וואס די מצוה האט א שייכות מיט א געוויסער צייט אין יאהר. אין דער גמרא געהט אן א מחלוקה צי מען זאל אנהויבען לייענען פונם ערשטען קאפיטעל, וואס איז בלויז א פראלאג צו דער דראמאטישער געשיכטע, אדער פונם צווייטען קאפיטעל וואו עס ווערט דערציילט וועגען דער אפשטאמונג פון מרדכי און אסתר, אדער גאר ערשט פונם דריטען קאפיטעל וואו די מעשה מיט המן הויבט זיך באמת אן. געבליבען איז אז מען זאל לייענען פון אנהויב אן.

אין תלמוד געפינט זיך אויך א גאנצע מסכת (טראקטאט) מגילה, וואס באהאנדעלט די דינים פון פורים און גיט זיך אויך אפ מיט דער פארשונג פונם געשיכטליכען ווערט און אויסטייטשונג פון די ווערטער. דערפון איז געדרונגען אז די מעשה פונ׳ם פורים־נס איז געווען א גלויביגע און אנגענומענע זאך ביי אידען אין די פריערדיגע דורות.

דאך איז די מגילה, די באשרייבונג פון דער פורים נע־שיכטע, תמיד געווען א קאמפליצירטער פראבלעם סיי פאר דער תלמודישער ליטעראטור און סיי פאר די מאדערנע ביבל קריטיקער און היסטאריקער. מילא דער תלמוד געפינט תשובות אויף אלע קאמפליצירטע פראגען, און די פארפא־סונג פון דער מגילה ווערט אפילו צוגעשריבען צו דער אנשי כנסת הגדולה, דער אידישער רעליגיעזער סינאד. די קריסט־ליכע קירכע שרייבט די מגילה צו צו עזרא הסופר, וועלכער האט געלעבט אין די צייטען פון די אנשי כנסת הגדולה. דער אידיש־גריכישער פילאזאף און היסטאריקער פילון היהודי גלויבט, אז יהויקים (יאאכים) דער כהן גדול האט די מגילה געשריבען.

די מחלוקה וועגען איהר אפשטאמונג ציהט זיך אזוי פון די עלטסטע צייטען אן ביז צום היינטיגען טאג, און צו קיין איינשטימיגער מיינונג איז מען נאך אלץ ניט געקומען, דערפאר זיינען אבער אלע איינשטימיג מיט דעם גרויסען לי־טעראַרישען ווערט פון דער מגילה אלס היסטארישען ראמאן אדער דראמא.

די מגילה האט אלע נויטיגע טעכנישע עלעמענטען: האנדלונג וואס אנטוויקעלט זיך ממדרגה למדרגה ביז צום קלימאקס, היסטארישען הינטערגרונט און היסטארישע פער־זאנען, ביבלישען סטיל און שפראך מיט א וואריאציע פון פרעמדע ווערטער, סצענארישע בילדלעכקייט מיט עפעקטי־ווע שילדערונגען, אקטען און סצענעס איינגעטיילט אין זייער גראדען סדר, און ועל כולם, א פריילעכער עפילאג מיט א אידישען זיג.

דער פראלאג הויבט זיך אן מיט א סצענע פון רענאלען, עקזאטישען און אריגינעלען גלאנץ. גאנצע בענדער וואלטען ניט בעסער געקענט איבערגעבען אט די דאזיגע אויסערגע־וויינטלעכע אטמאספערע פון דעם חצר המלכות, דעם פאלאץ פון דעם טיראנישען מלך אחשורוש. בלויז א פאר איינצעלנע שטריכען מיט דער פעדער — און מיר זיינען די עדות און צושויער פון א גרויסען קעניגליכען מאלצייט וואס דויערט

גאנצע זעקס חדשים. דער קעניג באווייזט זיין רייכקייט, גדלות און כבוד, וואס ער האט אלס הערשער פון הונדערט און זיבען און צוואנציג מדינות, וועלכע ציהען זיך פון הודו ביז כוש, פון אינדיע ביז מעסאפאטאמיע.

א פארגלייך אין ליטעראַרישער שיינקייט און אין דראַמאטישער קראַפט, קומט צו אונז דער ערשטער אקט פון דער היסטארישער דראמא, דער טרעפען זיך פון המן און מרדכי און דער רעאלער קאנטראסט צווישען די צוויי הויפט העלדען. המן דערגרייכט צו דער גרעסטער הויך פון זיין גדולה און ווערענדיג אין כעס אויף מרדכי'ן פאר זיין נאציאנאל־רעליגיעזער באוואוסטזיניגקייט און קעמפערישקייט, באשליסט ער צו נעמען ביטערע נקמה פון איהם און זיין פאלק.

אין צווייטען אקט אנטוויקעלט זיך שטארקער די האנדלונג. דער גייסטיגער קאנפליקט צווישען המן און מרדכי, דער פאטאלער אויסגאנג פון המן'ס קאנספיראציע אין געווינען דעם קעניג אויף זיין זייט. מרדכי זייענדיג טיף גערירט ניט פון זיין אייגענעם אומגליק נאר פונם אומגליק פון זיין באליבט פאלק, ווירקט אויף אסתר'ן, וועלכע איז שוין איצטער די אנערקענטע געזעצליכע קעניגין, צו געהן צו אחשורוש'ן בעטען רחמים פאר די אידען. די חסד'דיגע אויפנאמע איהדע ביים קעניג, און די איינלאדונג איהרע פון אחשורוש און המן צו א סעודה.

דער דריטער אקט:

המן דערוואַרט צו דערגרייכען זיין גרעסטע גדולה, און גרייט שוין צו די תליה פאר מרדכי'ן. אחשורוש האט א שלאפלאזע נאכט און באפעהלענדיג פאר איהם פארצולייענען דעם ספר הזכרונות, דערמאנט ער זיך אז מרדכי האט אמאל געראטעוועט זיין לעבען, וואס איז קאנספירירט געווארען ביי צוויי פון זיינע הויף־בעאמטע. דער קעניג שלאפט איין און זעהט אין א חלום ווי המן שטעהט איבער איהם מיט א שווערד אין האנט. המן קומט פונקט דאמאלט אן צום טראן־זאל בעטען די לעגאלע דערלויבעניש אויפצוהענגען מרדכי'ן, און דער קעניג לאזט איהם דאן אריינרופען צו זיך. דער קעניג

פרעגט איהם וואס צו טאן צו דעם יעניגען וועמען דער קעניג ווילl באעהרען.

המן׳ס ענטפער איהם אנצוטאן די קעניגליכע קליידער און קרוין און לאזען רייטען אויפ׳ן קעניגליכען פערד. דעם קעניג׳ס פארהאכט אויף המן׳ען און שטראף, אז ער אליין, המן הייסט עס, זאל אנטאן מרדכי׳ן די קעניגליכע קליידער און איהם ארומפיהרען איבער די גאסען פון דער הויפט שטאדט. די באשולדיגונג פון אסתר, אז המן איז א פאררעטער, און ענדליך דער אויפהענגען המן׳ען אויף דער תליה וואס ער האט צוגעגרייט פאר מרדכי׳ן.

פירטער אקט:

די געפאר וואס האט געלויערט אויף אידען ווערט פולשטענדיג באזייטיגט. די אידען קריגען די דערלויבעניש זיך צו פארטיידיגען קעגען זייערע פיינט, און די פייערונג פון דעם גרויסען נס איז אלע ערטער וואו אידען געפינען זיך.

די הויפט־העלדין איז די פרוי, אסתר, וועלכע האט מיט איהר שיינקייט געפאנגען ס׳הארץ פון א מעכטיגען קעניג, און דאדורך געראטעוועט איהר פאלק פון א זיכערען חורבן. אן אלטער סוזשעט און אלטע בויאונגס־מאטיווען, די דיכטונג איז אבער א פארכאפענדיגע און פארחבענרייכע.

וועגען דעם היסטארישען הינטערגרונט פון דעם נס פורים און די אויטענטישקייט פון די פאקטען, געהט צווישען די היסטאריקער און וויסענשאפטלער אן א פיל גרעסערע מחלוקה ווי אין דעם תלמוד. וועגענדיג אלע סברות און השערות וואס ווערען געמאכט אויף א ספעקולאטיווען אופן, בלייבט נאך אלץ אומבאשטימט און גארניט קלאר וואס אזוינס עס איז פארגעקומען אין דעם לאנד פון וועלכען עס רעדט זיך אין דער מגילה.

מערקווירדיג איז, וואס די מגילת אסתר וועלכע דערצעהלט וועגען אלץ און אלעמען מיט די קלענסטע דעטאלען, פארגעסט אנצוגעבען גענוי ווען דער פורים נס איז פארגעקומען. עס שטעהט בלויז: בימים ההם — אין יענע טעג, אבער אין וועלכע טעג איז ניט דערמאנט.

א טייל היסטאריקער פארקניפּען די פורים געשיכטע מיט דער באביליאנישער מיטאלאגיע פון „מאדרוק און איס־פּרא", וואס קלינגט אביסעל עהנלאך צו אונזער מרדכי און אסתר. אנדערע זיינען אבער מבטל אלץ און אלעמען און ווייזען אן אויפ'ן פאקט, וואס אין דער גאנצער פערזישער גע־שיכטע איז נים צו געפינען קיין ווארט וועגען דער מעשה אדער וועגען א מלך מיט'ן נאמען אחשורוש. אנדערע זיינען יא אביסעל נאכגעביג און גיבען צו, אז אחשורוש איז געווען דער פערסישער קעניג קאמביזעס, דער זוהן פון כורש, וועל־כער האט דערלויבט די אידען זיך אומצוקעהרען קיין ירושלים און דארטען ווידער אויפבויען דעם בית המקדש.

דער אידישער היסטאריקער יאזעפוס פלאוויוס איז דוקא אין דער מיינונג, אז די פורים געשיכטע איז יא טיילווייז אמת און איז פארגעקומען אין די צייטען פון עזרא און נחמיה אונטער דעם פערסישען קעניג ארטאקסערקסעס. ער איז זיך שטארק סומך אויף דער געשיכטע פון דעם גרויסען גריכישען היסטאריקער העראדאטוס, וואו עס ווערט דערמאנט וועגען א קריגס־ראט וואס ארטאקסערקסעס האט אפּגעהאלטען מיט זיינע יועצים און מלכים אין דעם 3־טען יאהר פון זיין מלוכה. און זיין צוריקקער קיין שושן הבירא אין דעם פריהלינג פון זיבעטען יאהר, וואס איז אזוי שטארק עהנלאך צו דעם וואס ווערט דערצעהלט אין דער מגילה.

די היסטאריקער פון די גאר לעצטע צייטען, צווישען זיי אויך אונזער אייגענער פּראפעסאר גרעץ, גלויבען לחלוטין נים אין דעם היסטארישען הינטער־גרונט פון פורים. זיי וואהפען אומברחמנות'דיג אום אלע השערות און סברות און שאנעווען נים אפילו יאזעפוס'ן. זייער שטארקסטער ארגו־מענט איז, וואס אין די ביכער פון עזרא און נחמיה ווערט דערפון קיין איינציג ווארט נים דערמאנט. און וואס וועדליג דער נייער פארשונג איז גאר ארטאקסערקסעס דער זעלבער וואס ארחשתא, וועלכער ווערט דוקא יא דערמאנט אין תנ"ך.

די מאדערנע היסטאריקער ווייזען אן אויף א לאנגע רייע אומווארשיינליכקייטען אין דער מגילה. אט, למשל, רעדט

זיך דארט וועגען 127 מדינות. און באמת האט נאר פערסיע קיינמאל ניט געקעניגט איבער אזוי פיעל לענדער, און דאר־מען איז אויך ניט געווען קיין מנהג צו קניען פאר א מינים־טער. חוץ לזה איז אומגלויבליך, אז א קליינע צאהל אידען זאלען אויסקוילענען צעהנדליגע טויזענדער פערסיאנער, און דער קעניג זאל זיי נאך ערלויבען צו מאכען דערפון א יום טוב און הוליאנקע.

עס איז אויך ניט צו גלויבען — טענה'ן זיי — אז א פערסישער קעניג זאל באפעהלען זיין ווייב צו דערשיינען א נאקעטע פאר פרעמדע פרינצען און פירשטען. און דער עיקר. אז זי זאל ניט פאלגען נאכדעם ווי א באפעהל איז שוין ארויסגעגעבען געווארען. אגב, ווערט מאקע אין דער פערסי־שער געשיכטע דערציילט אז ארטאקסערקסעס האט געהאט א ווייב, אמעסטרים, און די באשרייבונג וועגען איהר שטימט אויף קיין פאל ניט מיט דער פון ושתי און אסתר.

די גמרא האט משמעות אויך איינגעזען א סך פון די דאזיגע אומווארשיינליכקייטען און אומגלויבליכקייטען, און עס דערקלערט דאמיט וואס אחשורוש מלך טיפש היה, אז דער קעניג אחשורוש איז געווען א פשוטער נאר, אן אידיאט, און אויף א נאר פרעגט מען קיין קשיות ניט, בפרט אויף א קעניג א נאר.

נאך אלע סברות און השערות. באווייזען און אפלייקע־נונגען, לאזט זיך נאך אלץ מערקען א גאר גרויסער ניצוץ פון אמת אין דער געשיכטע פון דער מגילה. דער סאמע מערק־ווירדיגסטער באווייז איז, וואס אין דער מגילה געפינען זיך אהן א צאהל ווערטער וועלכע ווערען נאך אפילו איצטער באנוצט אין דער פערסישער שפראך און האבען די זעלבע באַ־דייטונג וואס אין דער מגילה.

פורים איז פערסיש פונ'ם ווארט „פור־נורל"; פתגם — אן אנאנסירער; פרתמים — פירשטען; אחשדרפן — א שטאטהאלטער; אחשתרן — מיליטער. אפילו דער ווארט מרדכי איז א פערסישער, און איז א מין דיגרי און טיטול.

דער פאקט וואס אין דער פערסישער געשיכטע איז וועגען דעם קיין ווארט נישטא, איז נאך אליין קיין באווייז נישט אז אזוינס האט נישט פאסירט. עס איז גרייליך מעגלאך, אז ביי אידען איז דער עפיזאד געווען פון גרויסער היסטארישער וויכטיגקייט וואס האט פארדינט פארשריבען צו ווערען אין א באזונדערען ספר, און ביי די פערסיאנער איז עס געווען איינע פון די גאנץ געוויינטלאכע דערשיינונגען.

אויב מען זאל אננעמען די מיינונגען, אז די מגילה איז א לעגענדע, אהן א ברעקעל אמת, דארף מען בכלל אויפהערען צו גלויבען אינ'ם ווערט פון היסטאריע, וואס איז פאקטיש געבויט אויף דעם וואס מענשען דערציילען. אמת, אז נישט אלץ וואס מענשען דערציילען איז אויטענטיש ריכטיג. שקרנות פארנעמט א גרויסען ארט, און אין בעסטען אופן מאכען מענשען טעות'ן אדער זיינען סתם מגזם. דער היסטאריקער אליין קאן אויך האבען זיינע אייגענע שוואכקייטען און דא אדער דארטען אפווייכען פונם אמת. מען מעג דאריבער האבען געוויסע ספקות, אבער צו זאגען אז די גאנצע מעשה איז לא דובים ולא יער. אז פורים איז לא היה ולא נברא. נישט געשטויגען און נישט געפלויגען, איז סתם נארישע אפיקורסות.

„פורים איז, וועדליג דער גמרא, אנגענומען געווארען ביים סנהדרין אין ירושלים און איז אויך פארהאנדעלט געווארען ביי דער אנשי כנסת הגדולה, די גרויסע פארזאמלונג וואס איז דאמאלט באשטאנען פון 85 זקנים צווישען וועלכע עס זיינען געווען א דרייסיג נביאים, טא ווי שייך אז דער סנהדרין זאל געבען זיין הסכמה אויף א זאך וואס איז דורכאויס פאלש?

פירטער קאפיטעל

די געשיכטע פון פורים אין דער אידישער לעגענדע

די קעניגליכע סעודה — דער טוידט פון ושתי — דער אויפשטייג פון אסתר — מרדכי ראטעוועט אחשורוש'ן פון טויט — המן'ס פארברייטונגען צו טוידטען די אידען — דער חלום פון אחשורוש און די ראל פון מלאכים — דער שטורם אויפן הימעל און דער געוויין פון קינדער — אסתר'ס קומען צום קעניג און די איינלאדונג צו א סעודה —

דער אופן ווי אזוי די געשיכטע פון אסתר און מרדכי ווערט דערציילט אין די פילע מדרשים, תרגומים און קבלה ספרים, איז זעהר פאנטאסטיש און פארמאגט אין זיך אהן א שיעור פאלקסטימליכקייט.

די אידישע אגדה האט תמיד געהאט א געזונטען חוש פאר פאלקלאר, און האט ניט פארזעהן אויסצונוצען די מגילת אסתר איהר ארומצופוצען מיט וואונדערבאר שעהנע, פאנטאסטיש־לעגענדארישע מעשה'לעך און עפיזאדען. עס איז א שאד, כ'לעבען, וואס אט דער דאזיגער פאנטאסטישער טייל פון דער פורים געשיכטע איז אזוי ווייניג אויסגענוצט געווארען אין דער אידישער ליטעראטור.

דא ווערט ארומגענומען אלץ וואס ווערט וועגען איהר דערציילט אין קוואלען א חוץ דער מגילת אסתר, און ווערט איבערגעגעבען אין אלע איהרע דעטאלען און איינצעלהייטען:

און עס איז געווען — הויבט זיך די מעשה אן — אין די טעג פון קעניג אחשורוש, וועלכער איז געווען א גרויסער רשע און נאך א גרעסערער שוטה. ער האט געקיניגט פון איין עק

וועלט ביז דער אנדערער און געהאט זיין הויפט־שטאָדט אינם לאַנד מדי.

אין זיין געבורטסטאג האט ער געמאכט א גרויסע סעודה צו וועלכער ער האט איינגעלאדען אלע זיינע שרים און פרינ־צען פון די הונדערט און זיבען און צוואנציג פראווינצען. אלע זיינען זיי געקומען אין ווייס־זילבערנע קליידער און גע־זעסען אויף גאלדענע שטולן. צווישען די געלאדענע זיינען אויך געווען די פיהרער פון די אידען, אבער זיי זיינען אנט־לאפען כדי ניט צו זיין ביי א טריפה׳נער סעודה. א סך פון די אידען זיינען אבער געצוואונגען געווען צו קומען צו דער סעודה, זיינען זיי געזעסען גאנץ באזונדער, ווייט אוועק פון די קעניגליכע טישען, כדי ניט צוצוזעהן דעם צער ווי אחשורוש לאזט זיך באדינען מיט די כלים פונ׳ם בית המקדש.

די סעודה איז אפגעהאלטען געווארען אינם קעניגליכען גארטען, וועלכער איז געווען באהאנגען מיט פורפורנע פאר־האנגען געבונדען איינע צו די אנדערע מיט זילבערנע רינגען און זיידענע פעדים. ביי די זייטען זיינען געווען פארפלאנצט שמעקענדיגע פאלמען־בוימער מיט אלערליי דופטיגע בלו־מען, און אונטער די פים זיינען געלעגען פורפורנע דיוואנען אויף וועלכע די דינער האבען געטאנצט און געזונגען. וויין איז דארטען געווען לרוב, פון אלערליי סארטען און פון אלע פארשידענע געגענדען. יעדער האט זיך געקענט אויסקלייבען דעם וויין וואס ער האט געוואלט, און עס איז סערווירט געווא־רען אין זילבערנע און גאלדענע בעכער. מעהר ווי איינמאל האט מען א בעכער ניט גענוצט און וויין האט מען איהם גע־געבען וועדליק זיין עלטער. איז ער אלט געווען פופציג יאהר, האט מען איהם געגעבען פופציג יאהריגען וויין. קיינעם האט מען ניט גענויט, און האט געקענט טרינקען וויפיעל זיין הארץ האט געגלוסט און עסען וואס זיין הארץ האט באגערט.

ווען אחשורוש איז שוין געווארען שיכור׳לעך, האט ער זיך גענומען רייצען מיט די אידען:

— קאן אייער גאט אויך מאכען אזא סעודה אויף יענער וועלט?

דארויף האבען די אידען איהם געענטפערט:

— די סעודה וואס גאט, געלויבט איז זיין נאמען, מאכט פאר זיינע צדיקים, האט נאך קיין שום אויג ניט געזעהן.

אז עס איז געקומען דער זיבעטער טאג, דער הייליגער שבת, און די קעניגען און פרינצען זיינען שוין געווען היבש־לעך אנגעטרונקען, האבען זיי אנגעהויבען צו ריידען וועגען פרויען און זינדיגע תאוות. עטליכע האבען געזאגט, אז די פרויען פון מדי זיינען די שענסטע און אינטערעסאנטסטע, און אנדערע האבען געזאגט אז די פרויען פון פרס זיינען די בעסטע און שענסטע. דארויף האט אחשורוש זיך אנגערופען: „די פרוי וואס איך האב איז ניט פון מדי, ניט פון פרס און נים פון כשדים, אבער עס איז צו איהר ניטא קיין גלייכען אויף דער וועלט. ווילט איהר זי זעהן?“

דארויף האבען אלע בייזיצענדיגע מלכים און פרינצען בקול אחד געענטפערט: „יא, מיר ווילען זי זעהן, אבער נאר א נאקעטע!“

האט אחשורוש באלד געשיקט א שליח צו ברענגען ושתי׳ן זיין ווייב א נאקעטע מיטן קרוין אויפ׳ן קאפ.

ווען דער שליח איז געקומען צו ושתי מיט׳ן קעניג׳ס באפעל, האט זי געזאגט: „געה, זאג דעם קעניג: שוטה, נאר, האט דער וויין אויסגעוועפט דיין שכל! וועל איך אויסקוקען מיאוס, וועסטו זיך דארפען שעמען; וועל איך אויסקוקען שיין, וועלען די איבריגע מלכים דיך דערהרגענען און מיך נעמען צו זיך! שוטה, וואס דו ביסט! זיי וויסען, אז איך בין די טאכטער פון בלשאצר, דער זוהן פון נבוכדנאצר, פאר וועמען מלכים פלעגען פאלען צו די פיס“. געזאגט האט ושתי אזוי, ווייל דער מלאך גבריאל איז אראפ פון הימעל און איהר צוגעבונדען אן עק זי זאל זיך שעהמען צו געהן.

אין יענער רגע האט גאט אויך אראפגעשיקט דעם מלאך וואס איז דער ממונה אויף כעס און בייזקייט און איהם באַ־פוילען: „געה ווארף אריין א פונק פייער אין אחשורוש׳עס

בעם". איז אחשורוש טאקע געווארען צארנדיג און געפרעגט זיינע ראטגעבער וואס פאר א שטראף מען זאל ושתי'ן געבען פאר ניט פאלגען דעם באפעהל פון מלך.

צווישען די עצה געבער איז אויך געווען ממוכן, וועלבער האט געוואלט זיין טאכטער פאר'שדכענען צו אחשורוש'ן, האט ער גע'עצה'ט דער קעניג זאל איהר לאזען טוידטען און זיך נעמען אן אנדערע פאר א ווייב. דעם זעלבען שבת האט מען ושתי'ן געטוידט.

ווען אחשורוש האט זיך אביסעל אויסגעניכטערט און זיך דערוואוסט וואס ער האט דא אפגעטאן, האט ער באפוילען הרג'ענען אלע וואס האבען איהם די דאזיגע עצה געגעבען. ווען זיין כעס האט זיך שוין געשטילט, האט ער ארויסגעגעבען א באפעהל צו ברענגען צו איהם אלע שיינע מיידלעך פון אלע זיינע לענדער כדי זיך פון זיי אויסצוקלייבען א ווייב. האבען פילע גרויסע פרינצען זיך געלאזט קאסטען אוצרות מיט געלד מען זאל נעמען צום קעניג זייערע טעכטער מיט דער האפענונג זיך משדך צו זיין מיט'ן קעניג.

אין יענער צייט האט געלעבט דאס אידישע מיידעל אסתר, וועלכע איז געווען איינע פון די זיבען נביאה'טעס. זי איז געווען אן אומגליקליכע יתומה, וואס איז אויפגעהאדעוועט געווארען ביי איהר קאזין מרדכי, ווען איהר מוטער איז מיט איהר פארגאנגען אין שוואנגערשאפט, איז איהר פאטער געשטארבען און ווען זי, אסתר, איז געבוירען געווארען, איז אויך די מוטער געשטארבען.

געווען איז אסתר שיין ווי די ליכטיגע זון, ווארום בעת יוסף הצדיק האט געהאט בלויז איין טראפען חן און איז דאך געווען דער שעהנסטער אין דער וועלט, האט אסתר געהאט אלע וועלטען מיט חן, און איז געווען איינע פון די פיר שענסטע פרויען וואס די וועלט האט אמאל פארמאגט.

אסתר האט זיך אויסבאהאלטען פיער יאהר נאכאנאנד. אבער ווען מען האט איהר אויסגעפונען און געבראכט צום קעניג, האט גאט צו איהר געזאגט: „דו באהאלטסט זיך, אבער איך זאג דיר אז קיין אנדערע א חוץ דו וועט ניט ווערען

די קעניגין". צו די אידען האט גאט געזאגט: „איהר ווײנט, וואס איהר זענט געבליבען יתומים אהן א פאטער, וועל איך אייך שיקען אן אויסלייזער וואס איז אויך א יתום, אהן א פאטער און אהן א מוטער".

אסתר איז אלט געווען פערציג יאהר ווען זי איז גע־בראכט געווארען צום קעניג, און דאך איז זי איהם שטארק געפעלען געווארען, בעסער פון אלע פרויען אין פרס און אין מדי.

אסתר האט ניט געוואלט אויסזאגען ווער זי איז, און אפילו ווען ער האט איהר געסטראשעט האט זי אויך ניט געוואלט אויסזאגען, זי איז אחשורוש'ן אבער אזוי שטארק געפעלען געווארען, אז ער האט איהר גלייך געמאכט פאר קעניגין. אסתר האט באלד געפועל'ט אחשורוש זאל אוועק־שטעלען מרדכי'ן ביים קעניגליכען טויער, ווי נבוכדנאצר האט אוועקגעשטעלט דניאל'ן.

שטעהענדיג אזוי ביים טויער, האט מרדכי וועלכער האט געקענט זיבעציג שפראכען, געהערט ווי בגתן און תרש, צוויי גרויסע בעאמטע, האבען געפלאנעוועט צו פארסם'ען דעם קעניג און ווארפען די שולד אויף די אידען. מרדכי האט עס באלד איבערגעגעבען דעם קעניג, און אן אויספארשונג איז באפוילען געווארען, בגתן ותרש האבען זיך אבער דערפון דערוואוסט און אויף גיך ארויסגעכאפט דעם סם פון קעניג'ס בעכער. איז אבער געקומען א מלאך און אינ'ם בעכער אריינ־געלייגט אנדערען סם, און מען האט די צוויי פאררעטער אויפגעהאנגען און די פאסירונג פארשריבען אין די קעניגליכע אנאלען.

אין יענע טעג האט אחשורוש דערהויבען המן'ען צום אמט פון שני למלך, ווייל ער איז געווען דער רייכסטער אויף דער וועלט. המן האט זיך אויסגעהאפטען א צלם אויפ'ן מאנטעל איבער'ן הארץ, און געצוואונגען יעדען איינעם זיך פאר איהם צו בוקען און קניען. מרדכי האט אבער ניט גע־וואלט זיך בוקען צו א מענשען, און המן איז אויף איהם גע־ווארען שטארק אין כעס און באשלאסען איהם אומצוברענ־

טעגן צוזאמען מיט אלע אידען. ער האט געווארפען גורל אין וועלכען חודש די אידען האבען ניט קיין זכות, און עס איז אויסגעפאלען אויף דעם חודש אדר, ווייל אין יענעם חודש איז משה רבינו געשטארבען. דער רשע האט אבער ניט גע־וואוסט, אז משה רבינו איז אין יענעם חודש אויך געבוירען געווארען.

איז המן געקומען צום קעניג און איהם אנגעהויבען צו־רייידען אויסצוהרגענען אלע אידען. האט אבער גאט אראפ־געשיקט דעם מלאך מיכאל די אידען צו פארטיידיגען, און אחשורוש האט ניט געוואלט נאכקומען די בקשה פונם רשע.

אויך איך וויל די אידען אומברייינגען — האט דער קע־ניג געטענה'ט — וואס זאל איך אבער טאן, אז זייער גאט איז גרויס און מעכטיג און האט זיי ליבער פון אלעמען אין דער וועלט. לערן זיך אפ פון פרעה'ן, עמלק און סיסרא, און זוך זיך בעסער ניט קיין צרות אויפ'ן קאפ.

המן הרשע האט אבער ניט געוואלט אויפגעבען זיין שלעכטען פלאן, און איז אלץ צוגעשטאנען צום קעניג איהם צו געבען די דערלויבעניש צו טאן מיט די אידען וואס ער וויל. זייער גאט — האט ער ארגומענטירט — האט זיי פארלאזען און פארטריבען פון זייער היים. נובוכדנאצר האט חרוב געמאכט זיין בית המקדש, און זייער גאט האט איהם ניט באשטראפט. ווען זיי זיינען ארויס פון מצרים זיינען זיי געווען זעקס הונדערט טויזענט, גיב איך דיר איצטער הונ־דערט גילדען פאר יעדען איינעם פון זיי און שרייב אונטער דעם באפעהל זיי צו פארניכטען.

האט אחשורוש איהם געענטפערט: „נאמיר ווארפען א גורל, וועט דאס פאלק פאלען אין דיין האנד און דאס געלד אין מיין האנד, שרייב איך אונטער. אויב אבער פארקערט, מוזען זיי בלייבען לעבען. האט מען געווארפען גורל, און דאס פאלק איז געפאלען אין דער האנד פון המן. אחשורוש האט דאמאלט אונטערגעשריבען דעם באפעהל צו פארניכטען אלע אידען.

אז מרדכי האט זיך דערוואוסט פון דער ביטערער גזירה, איז ער ארויס אין גאס און אפגעשטעלט דריי קינדער גייענדיג פון חדר און געפרעגט וואס זיי האבען יענעם טאג געלערענט. דער ערשטער האט געענטפערט: „האב נים קיין מורא פאר א פלוצימדיגער שרעק" (משלי ג' כ"ה). דער צווייטער האט געזאגט: „עס וועט זיך גארנים אויסלאזען פון דער עצה" (ישעיה ח', י') און דער דריטער אינגעל האט געזאגט אז ער האט געלערענט דעם פסוק: „אזוי זאגט גאט: ביז צום עלטער בין איך אלץ דער זעלבער, און וועל אייך טראגען אפילו ביז צום גרויען עלטער" (ישעיה ה', ד'). מרדכי האט זיך מיט די פסוקים דערפרייט, און נאך שטארקער געגלויבט אין גאט און אין זיין הילף.

המן האט געוואוסט, אז גאט קאן נאך אלץ געפינען א זכות אויף די אידען און זיי העלפען, האט ער אנגערעדט אחשורוש'ן צו מאכען א סעודה פאר די אידען און דארטען אנגרייטען פילע זונות. מרדכי האט די אידען געווארנט נים צו געהן צו דער סעודה, אבער אכטצעהן טויזענט ניין הונ־דערט אידען זיינען געגאנגען, דארטען געגעסען און געטרינ־קען און געזינדיגט מיט די אויסגעלאסענע פרויען.

האט דער שטן אנגעהויבען צו טענה'ען פאר גאט: האר פון אלע וועלטען, ווי לאנג נאך וועסטו זיך באהעפטען מיט דער דאזיגער אומה וואס האלט דיך אין איין דערצערנען מיט זינד און אויסגעלאסענקיים?

וואס וועל איך אבער טאן מיט דער תורה? — האט גאט דעם שטן געפרעגט — ווער וועט לערנען מיין תורה?

האט דער שטן געענטפערט: גיב די תורה צו די מלאכים אין הימעל". האט גאט מסכים געווען און געהייסען אנשריי־בען דעם גזר די אידען צו פארניכטען. איז אבער די תורה געקומען פאר גאט אין קליידער פון אן אלמנה און ביטער געוויינט. די מלאכים דערהערענדיג דעם געוויין, האבען אנגעהויבען טענה'ן צו גאט: „האר פון דער וועלט! אויב דו ברענגסט אום די אידען, צו וואס טויגען מיר?". אויך די זון און די לבנה האבען זיך אנגעטאן אין זעק און געוויינט.

די ערד האט געציטערט, און אליהו הנביא איז אין גרויס איי־
לעניש געלאָפען וועקען די קברים פון די אבות און די גרויסע
צדיקים און צו זיי געשריען: „הימעל און ערד און אלע הימ־
לישע קערפּערס וויינען ווי א געווינערין, און איהר ליגט
רוהיג ?!"

ווען משה רבינו האט געהערט דעם געשריי פון אליהו
הנביא אז גאט האט אונטערגעחתמעט דעם בייזען גזר, ווייל
די אידען האבען געגעסען און געזינדיגט אויף אחשורוש'עס
סעודה, האט ער איהם א פרעג געטאן: „איז צווישען די
אידען דא כאטש איינער וואס האט ניט געזינדיגט ?" און
ווען אליהו האט איהם געענטפערט, אז מרדכי איז א צדיק,
ריין פון זינד, האט איהם משה באפוילען געהן צו מרדכי'ן
און איהם זאגען: „מיר דא, אין די קברים, וועלען בעטען
רחמים און ער דארטען צווישען די לעבעדיגע זאל טאן דאס
זעלבע.

האט מרדכי צונויפגענומען אלע קליינע קינדער, זיי אנ־
געטאן זעק מיט אש, און צוזאמען געפאסט און געבעטען.
מרדכי האט צעוויסען געגעבען אסתר'ן, האט זי זיך אזוי
דערשראקען אז זי האט מפיל געווען.

המן האט דערווייל צוזאמענגערופען א באראטונג מיט
וועלכער מיתה צו טויטען מרדכי'ן ער זאל זיך ניט קענען ראַ־
טעווען. צווישען די ראטגעבער איז אויך געווען זיין ווייב,
זרש, און זי האט גע'עצה'ט מרדכי'ן צו טוידטען דורך הענ־
גען, ווייל פון אלע מיתות זיינען אידען שוין אמאל ניצול גע־
ווארען אבער ניט פון הענגען. אלע דריי הונדערט און זעכציג
ראטגעבער האבען צוגעשטימט צו זרש'ן, און איהר עצה איז
אנגענומען געווארען.

פּרשנדתא, איינער פון המן'ס צען זיהן, איז געווען א בע־
אמטער אין די בערג פון אררט, האָט ער פון דארטען גע־
בראכט א באלקען פון נח'ס תיבה, וואס מען האט אויפגע־
שטעלט פאר א תליה ביי המן'ס הויז. בעת המן האט אויס־
געמאסטען די תליה צו זעהן אויב זי איז גרויס גענוג פאר
מרדכי'ן, איז ארויס א בת קול פון הימעל: „דער בוים איז

צוגעגרייט געווארען פאר דיר, המן, זינט די וועלט איז באשא־
פען געווארען".

המן איז מיט פרייד אוועק צו מרדכי'ן אין בית המדרש
און איהם געטראפען זיצען מיט די קליינע קינדער איינגע־
הילט אין זעק מיט אש, צוויי און צוואנציג טויזענט אין צאהל,
האט ער זיי אלעמען געשמידט אין קייטען און געזאגט: די
קינדער וועל איך שעכטען און מרדכי'ן וועל איך אויפהענגען".

ווען די מאמעס פון די קינדער האבען געבראכט אין
תפיסה שפייז, האבען די קינדער געשוואוירען ביי מרדכי'ס
נאמען, אז זיי וועלען פאסטען ביז גאט וועט אויף די אידען
רחמנות האבען. זיינען די מאמעס געשטאנען אויפן גאס און
געוועט ווי בהמות, און די קינדערלעך אינוויינין אין דער
תפיסה ווי די יונגע קעלבעלעך.

אין מיטען דער נאכט האט זיך דער געוויין דערהערט
אין הימעל, און די מלאכים האבען געזאגט צו גאט: „מיר
הערען א קול פון ציגעלעך און שעפעלעך!" אויך משה רבינו
האט זיך אוועקגעשטעלט פאר גאט און מיט גרויס געוויין
געטענה'ט: „האר פון אלע וועלטען! דו ווייסט דאך אז די
קולות זיינען ניט פון ציגעלעך און שעפסעלעך, נאר פון
קליינע קינדער פון דיין פאלק וואס פאסטען שוין דריי טעג
און דארפען מארגען ווערען אויסגעשאכטען". אין יענער רגע
האט זיך ביי גאט דערוועקט דער רחמנות און האט מבטל
געמאכט זיין גזירה.

באלד איז דער מלאך גבריאל ארונטער צום קעניג
אחשורוש און איהם געוועקט פון שלאף: „רשע וואס דו ביסט,
פארוואס באדאנקסטו ניט פאר א טובה?" האט אחשורוש
געשיקט רופען המן'ס א זוהן און איהם באפוילען איהם פאר־
צולייענען פונ'ם ספר הזכרונות. ווען ער איז געקומען צו דער
געשיכטע ווי מרדכי האט דעם קעניג געראטעוועט פון די הענד
פון בגתן ותרש, האט ער די בלעטער איבערגעמישט און ניט
געוואלט לייענען. איז אבער געקומען א מלאך און דוקא
איבערגעדרייט אויף צוריק. אזוי עטליכע מאל כסדר אהין און
צוריק, אהין און צוריק ביז די אותיות האבען זיך אליין אויפ־

געהויבען פון בוך און אחשורוש האט זיי געקענט איבער־לייענען.

דערווייל איז אבער דער קעניג איינגעשלאפען און ער האט געזעהן אין חלום ווי המן שטעהט מיט א שווערד אין האנד איהם צו דער'הרגענען. האט ער זיך מיט שרעק אויפ־געכאפט און געפרעגט: „ווער שטעהט דארטען אויפ'ן גאס?". ווען מען האט איהם געזאגט, אז המן איז דא, האט ער איהם צוגערופען און געפרעגט: „וואס זאל מען טאן א מענשען וועמען דער קעניג וויל באעהרען?". המן האט זיך בעת מעשה געטראכט, אז אודאי וויל עס דער קעניג איהם באעהרען, האט ער געענטפערט: „מען זאל איהם אנטאן די קעניגליכע קליי־דער מיט דער קרוין און איהם ארויפזעצען אויפ'ן קעניגליכען פערד". ווי דער קעניג האט עס דערהערט, האט ער ערשט פארשטאנען, אז דער חלום האט איהם ניט אפגענארט און אז המן וויל טאקע פארכאפען די מלוכה. האט ער גלייך בא־פוילען המן'ען צו טאן אלץ ווי ער האט געזאגט צו מרדכי'ן.

אז מרדכי האט דערזעהן המן'ען אנקומען מיט א פערד, האט ער געמיינט אז ער איז געקומען איהם טוידטען. האט ער דאמאלט באפוילען די קינדערלעך זיך צו באהאלטען און פרובירען זיך ראטעווען, אבער זיי האבען עס ניט געוואלט. „אין לעבען און אין טוידט, האבען זיי געזאגט, זיינען מיר אלץ מיט דיר".

המן האט א פרעג געטאן די קינדערלעך אין וואס זיי זיינען באשעפטיגט, האבען זיי איהם געענטפערט: אין דער מצוה פון עומר. האט ער זיי ווייטער געפרעגט: „פון וואס איז דער עומר, פון גאלד אדער פון זילבער?" האבען זיי געענטפערט: „פון גערשטען". האט ער זיי ווידער געפרעגט: „וויפיל זיינען די גערשטען ווערט?" האבען זיי געענטפערט: „צען זעקסערלעך". דאמאלט האט המן אויסגעשריען: „שטייט אויף, קינדערלעך! אייערע צעהן זעקסערלעך האבען באשיינט מיינע צעהן טויזענד שטיקער גאלד".

ווען המן האט געהייסען מרדכי'ן זיך אנטאן אין קע־ניגליכע קליידער, האט ער צו איהם געזאגט: „שוטה, וואס

דו ביסט, איך בין דאך אויסגעשמירט אין אש! איך וועל זיי ניט אנטאן ביז איך וועל זיין ארומגעוואשען און ארומ־געשארען. האט המן איהם דאמאלט ארומגעוואשען און ארומ־געשוירען. האט מרדכי ווידער געזאגט: „איך בין אויס־געמאטערט פון לאנגען פאסטען און קאן ניט ארויפקריכען אויפ'ן פערד", האט המן זיך איינגעבויגען א., מרדכי איז ארויפגעקראכען. המן האט איהם דאמאלט ארומגעפיהרט איבער די גאסען און געשריען: „ככה יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו — אזוי טוט מען צום מענשען וועמען דער קעניג וויל באעהרען".

אויפ'ן באפעהל פון מרדכי האט אויך אסתר און אלע איהרע באדינערקעס געפאסט דריי טעג, און זיך צוגעגרייט צו געהן צום קעניג, איהר מאן, בעטען רחמנות צו האבען אויף די אידען. האט זי אבער מורא געהאט צו גיין, ווייל דער געזעץ איז געווען, אז אויב עמיצער קומט צום קעניג ניט גערופענערהייט, מוז געטוידט ווערען סיידען דער קעניג שטרעקט אויס זיין גאלדענעם צעפטער. מרדכי האט איהר אבער געלאזט וויסען, אז אויב זי וועט ניט איינשטעלען איהר לעבען און געהן, וועט זי באגעהן א גרויסע זינד און די אידען וועלען געהאלפען ווערען דורך עמיצען אנדערש.

האט אסתר מיטגענומען מיט זיך דריי פון די גע־טרייעסטע דינער, איינע איז געגאנגען רעכטס, איינע לינקס, און איינע האט געהאלטען איהר שלעפער, וועלכער איז גע־ווען באזעצט מיט דיאמאנטען און בריליאנטען. קומענדיג צום קעניג'ס טראן און דערזעהענדיג ווי ער איז אין כעס וואס זי איז געקומען ניט גערופענערהייט, איז זי און איהרע בא־דינער געפאלען אין חלשות אויף דער ערד. האבען זיך בא־וויזען דריי גוטע מלאכים, איינער האט אויפגעהויבען אסתר'ס קאפ, דער צווייטער האט אויף איהר ארויפגעצויגען א פאדים פון חסד, און דער דריטער האט אויסגעשטרעקט דעם קעניג'ס סצעפטער אויף זעכציג איילען לאנג.

אחשורוש איז באלד געווארען גוט צו איהר, זי ארומגע־נומען און געקושט, און געזאגט: קעניגין אסתר, וואס ציטערסט

די אזוי, דער געזעץ איז ניט פאר מיין פרוי, זאג וואס דו פארלאנגסט און איך וועל דיין וואונש דערפילען."

האט אסתר געענטפערט, אז זי פארלאנגט דער קעניג און המן זאלען קומען צו א סעודה וואס זי האט פאר זיי צו־געגרייט.

אויף דער סעודה האט דער קעניג איהר ווידער געפרעגט וואס איהר פארלאנג איז און ער וועט עס גערן טאן, און אסתר האט געענטפערט: איך בעט פאר מיין לעבען און דעם לעבען פון מיין פאלק".

ווער איז דען דער שונא, וואס וויל דיך און דיין פאלק פארניכטען? — האט דער קעניג מיט פארוואונדערונג גע־פרעגט. „המן הרשע האיש הזה — אַט דער דאזינער שלעכ־טען המן!" — האָט אסתר געענטפערט. און א מלאך האָט אויסגעצויגען איהר פינגער און אנגעשטעלט אויף המן'ען.

דער קעניג איז געווארען ווילד פון רציחה, און ארויס אין גארטען איבערטראכטען די זאך. אסתר האט זיך אוועק־געלייגט אויף איהר קעניגליכען דיוואן זיך אפרוהען, און המן איז געפאלען ביי איהרע פיס און זיך געבעטען האבען אויף איהם רחמנות. ווען דער קעניג האָט זיך אומגעקערט, האָט ער געטראפען המן'ען אויף די קני נעבען איהר, און ער האט מיט כעס אויסגעשריען: „אויך די מלכה ווילסטו ביי מיר צונעמען!" דער קעניג האט גלייך געגעבען א באפעהל און מען האט המן'ען אויפגעהאנגען אויפ'ן זעלבען בוים וואס ער האָט געהאט אנגעגרייט פאר מרדכי'ן. מיט איהם האָט מען אויך אויפגעהאנגען זיינע צען זין, און דעם פארמעגען האט דער קעניג אוועקגעגעבען צו אסתר'ן, וואס זי האט דער־נאך איבערגעגעבען צו מרדכי'ן.

פון דאמאלט אן רופט מען אסתר'ן מיטן ביי־נאמען הדסה, ווייל פונקט ווי א הדסה איז זיס אין ריח און ביטער אין טעם, אזוי איז אסתר געווען זיס צו מרדכי'ן און ביטער צו המן.

פינפטער קאפיטעל

די לאקאלע פורים פייערונגען

פורים דמצרים — פורים דפעריזיע — פורים ווינץ — פורים ווידאן — פורים דע לא סענארא — פורים צוליעב א ספר תורה — פורים אדום.

א חוץ דעם פורים וואס ווערט געפייערט צוליב דער נעשעהעניש פון אסתר און מרדכי, זיינען אויך פאראן עט־ליכע צענדליג לאקאלע פורים׳ס וועלכע ווערען געפייערט אין זייערע ספעציעלע ערטער צוליב א נס וואס איז דארטען געשען.

די דאזיגע קלענערע לאקאלע פורים׳ס זיינען אויך פאר־שריבען אין מגילות, וואס זיינען אויפגעהיט געווארען פון די רבנים און די פארשידענע קהלות, וואו דער נס פורים איז פארגעקומען. יעדער לאקאלער פורים האט צו דערציילען פון א המן הרשע, וואס האט זיך פארלייגט מיט אלע כחות דוקא אויסצוראטען די אידען, און פון א וואונדערליכען נס וואס האט די אידען געראטעוועט פון א זיכערען טוידט. פארגע־קומען זיינען די דאזיגע נסים כמעט אין אלע צייטען און אין אלע לענדער וואו אידען האבען נאר געוואוינט.

די אריענטאלישע אידען, וועלכע געפינען זיך אין עגיפ־טען פון גאנץ לאנגע צייטען, האבען א חוץ דעם אלגעמיינעם פורים אויך אן אייגענעם לאקאלען פורים וואס זיי פייערן יעדען יאהר דעם זיבען און צוואנציגסטען טאג אין אדר.

פאסירט האט דער נס אין יאהר 1524, ווען עגיפטען איז געווען א טייל פון דער מעכטיגער טערקישער מלוכה. איבער׳ן לאנד האט געהערשט אכמעד פאשא, וועלכער איז געווען דער דירעקטער פארטרעטער פונ׳ם סולטאן אין טער־קיי. דער דאזיגער פאשא, איז, ווי דער שטייגער, געווען א

גרויסער טיראַן און זיך געבאָדען אינם בלוט פון זיינע אונ־טערטאַנען. צו אידען איז ער געווען גוט און תמיד ארויסגע־וויזען גרויס פריינדשאַפט און התקרבות. די העכסטע עמטער האט ער אנפארטרויט צו אידען, און ממילא האבען אידען דערפון פיעל גענאָסען אין פארמעגען און אין אנגעזעהענקייט.

מאכט זיך אבער אז צווישען דעם פאשא און דעם טערקישען סולטאַן ווערט א גרויסע מחלוקה, און דער פאשא דערקלעהרט זיך אלס אומאפהענגיגער קעניג פון עגיפטען. ער רופט דאמאלט צו זיך דעם אידישען פינאַנס מיניסטער, אברהם דע קאַסטרא, און באפעהלט איהם צו לאָזען אויס־גיסען איינענע מטבעות. דע קאַסטרא האט אבער ניט גע־וואָלט ברעכען זיין שבועה צום אויבער־סולטאַן, און זיך אפ־געזאָגט אויסצופאָלגען דעם באפעהל, דער פאשא האט גלייך געהייסען איהם ארעסטירען און טוידטען. דע קאַסטרא האט אבער באוויזען באצייטענס צו אנטלויפען קיין טערקיי, וואו ער איז פון׳ם סולטאַן אויפגענומען געווארען מיט גרויס כבוד.

אכמעד פאשא האט באלד אויסגעלאָזען זיין כעס צו אלע אידען, און פארשפארט אין תפיסה הונדערטער פון די אנגע־זעהענסטע אידען וואו מען האט זיי געזאָלט פארפייניגען צום טוידט.

די אידען זיינען געווען שטארק פארצווייפעלט, און האבען אנגעווענדט זייער אלטען מיטעל: פאַסטען תעניתים און זאָגען תהילים. בינו לבינו האט אכמעד פאשא פארשפארט ביידע הונדערטער אידען און באפוילען אויף צו מארגענס ביים זון־אויפגאַנג אלעמען אויסצוהרגענען.

אין דער זעלבער נאכט האט אבער פאַסירט א נס. און אכמעד פאשא איז זייענדיג אין באד געשטאָרבען. די שונאים האבען איהם גלייך אפגעהאַקט דעם קאָפּ און אפגעשיקט צום טערקישען מיליטער. א פאָר טעג שפּעטער זיינען די תפיסות אויפגעבראָכען געווארען, און די אידען זיינען פון דער נייער מאכט אויפגענומען געווארען מיט קאָסטבארע מתנות.

אברהם דע קאַסטרא איז פון דער רעגירונג באשטימט געווארען פארן פיהרער איבער די אידען פון עגיפּטען. און

עס איז איינשטימיג באשלאסען געווארען יעדען יאהר צו פייערען א פורים יום טוב דורך געזאנג, טענץ און הוליאנקעס.

אויך די אידען אין פערזיע האבען א ספעציעלען פורים, וועלכער ווערט געפייערט דעם צווייטען טאג אין חשון. פאר־געקומען איז עס אין דער שטאָדט טשיראז אין בערך דעם דרייצענטען יאָהרהונדערט.

דארטען האט געלעבט זעהר א פרומער שוחט, וואס איז געווען באליבט ביי אלע אידען אין אומגעגענד. מאכט זיך אז עדות קומען צו די קהלשע פיהרער און דערצעהלען אז דער שוחט פארקויפט טריפה פלייש. מען האט די זאך אויס־געפארשט. און ווען די באשולדיגונג האט זיך ארויסגעוויזען צו זיין באגרינדעט האָט מען איהם געפסל'ט די שחיטה.

דער שוחט האט זיך טאקע באלד דערנאך געשמדט, און געווארען א גרויזאמער פארפאלגער פון די אידען. ער האט בסדר געהעצט דער מאכמעדאנישער באפעלקערונג אויסצו־הרג'ענען אלע אידען דערפאר וואס זיי לעסטערען עפענטלעך גאט און זיין נביא מחמד. עס האט ניט געדויערט לאנג און די רעגירונג האט ארויסגעגעבען א באפעהל אויסצושמד'ען אלע אידען, און ווער עס וועט ניט וועלען פרייוויליג זיך שמד'ן זאל געטויטעט ווערען.

האָט אבער פאסירט א נס, וואס דער משומד איז גע־פעהרליך קראנק געווארען און זעהענדיג אז ער האלט ביים שטארבען, האָט ער געשיקט רופען די רעגירונגס לייט און זיך געשווארען אז די אידען זיינען אומשולדיג. די גזירה איז צוריקגערופען געווארען, און די אידען האָבען געמאכט א גרויסען יום טוב נעהמענדיג א שבועה יעדען יאהר אין זעל־בען טאג צו פייערען א פורים יום טוב אין אנדענק פון דער געשעהעניש.

דער פורים ווינץ איז נאכ'ן נאמען פון דעם פראנק־פורטער המן, וועלכער איז געווען א פשוט'ער דייטשען בע־קער און געהייסען ווינצענץ. דער דאזיגער המן האָט אין יאהר 1614 ארגאניזירט אן אנפאל אויף דער אידישער געמא פון פראנקפורט־אם־מאין ביי וועלכען דער גאנצער אידישער

פארמעגען איז צוגערויבט געווארען און גאר א סך זיינען געהרגעט און פארוואונדעט געווארען.

עס וואלט אפשר געקומען צו א שוידערליכער טראגע־דיע, ווען עס וואלט ניט פאסירען דער נס וואס דער קייסער האט זיך אריינגעמישט און ארעסטירט דעם המן און זיינע מיטהעלפער. דעם צוואנציגסטען אדר יענעם יאהר זיינען זיי אלע הינגעריכטעט געווארען, און די אידען זיינען פון דער רעגירונג פארגיטיגט געווארען פאר זייערע שאדענס.

פון דאמאלט אן ביז אן ערך פופציג יאהר צוריק פלעגען די אידען אין פראנקפורט פייערן דעם דאזיגען פורים מיט גרויס שמחה און לוסטיגקייט.

די אידען פון גריכענלאנד און בולגאריע האבען אן איי־גענעם לאקאלען פורים, וואס ווערט געפייערט צוויי טעג נאכ־אנאנד, דעם נײַנטען און צענטען טאג פון מר־חשון, אין אנ־דענק פון א נס וואס האט פאסירט אין דער שטאדט ווידאן, וועלכע האט אמאל געהערט צו גריכענלאנד און איז איצט אין בולגאריע.

דער העכסטער רעגירונגס באאמטער פונ'ם געגענט איז געווען א גאר גרויסער הולטאי, וואס האט זיך תמיד געיאגט נאך שיינע פרויען. האט ער נאר אמאל דערזעהן א שיינע פרוי, האט ער זיך גלייך אין איהר פארליבט און איהר גע־צוואונגען מיט געוואלד אדער מיט גוטען צו ווערען זיין מאט־רעסע.

איינמאל האט ער זיך פארליבט אין דער פרוי פון אן אנדער הויכען באאמטען, און בשום אופן איהר ניט געקענט געווינען. געהן מיט בייזען, האט ער מורא געהאט ווייל איהר מאן, דער הויכער באאמטער, האט געהאט אונטער זיך א גרויסע ארמיי און האט געקענט צו יעדער צייט מאכען א רעוואלוציע.

ער האט צו זיך גערופען זיין קאנקורענט, דעם מאן פון דער פרוי, און איהם געבעטען אפטרעטען זיין פרוי. דער באאמטער האט אבער געענטפערט, אז ער האט ליעב זיין פרוי און וועט איהר בשום אופן ניט אפגעבען אהן אן אפע־

נעם קאמף.ביידע זיינען טאקע ארויסגעטראטען אין א דועל, וועגען וועלכען בלויז עטליכע געציילטע נאהענטע פריינט האבען געוואוסט.

דער מאן פון דער פרוי וויסענדיג, אז דער רעגירער פונ׳ם נעגענט איז א גוטער פעכטער, האט ער באשלאסען זיך צו פעכטען מיט א פארגיפטעטער שווערד, כדי עס זאל זיין געננוג בלויז א ריר און דער שונא זיינער זאל שטארבען. דער רעגירער איז טאקע ביים דועל פאר׳סמ׳ט געווארען און געווארען געפעהרליך קראנק.

קיינער האט ניט געוואוסט די סיבה פון זיין ערנסטער קראנקהייט, און זיין לייב־דאקטאר, דער איד אברהם כהן, וועלכער איז אויך געווען א חכם־באשי, דער גרענד־ראבינער, האט איהם דערקלעהרט, אז מען קאן איהם ניט אויסהיילען און וועט מוזען שטארבען.

די באפעלקערונג האט גלייך ארויפגעווארפען די גאנצע שולד אויפ׳ן דאקטאר און געזאגט, אז עס איז א אידישע פארשווערונג. טויזענטער גויים פונם גאנצען געגענט האבען זיך פארזאמעלט מיט געוועהר אין די הענט, און מיט דער צושטימונג פון דעם רעגירער באשלאסען אויסצוראטען אלע אידען, אז עס זאל חלילה קיין איינער לעבעדיג בלייבען.

עס האט אבער פאסירט א נס, און דער רעגירער האט זיך דערוואוסט אז זיין שונא האט איהם פארגיפטעט און טאקע איהם געצוואונגען זיך דאריין מודה צו זיין. עס האט זיך באלד ארויסגעזעהן די אומשולד פון די אידען, און א באפעהל איז ארוים זיי ניט אנצוריהרען.

די אידען אויפ׳ן גריכישען אינזעל כיאס האבען אויך זייער אייגענעם פורים דעם פינפטען טאג אין כסלו, און ער איז באקאנט אונטערן נאמען „פורים דע לא סינארא“, דער פורים צוליב דער דאמע.

פאסירט האט עס אין יאהר 1820 אין דער צייט ווען די גריכען האבען רעוואלטירט קעגען דער טערקישער הויפט־הערשאפט. די סינארא, וועלכע איז געווען א פשוטע אידישע ברויט בעקערין, האט געוואוינט נעבען דער פעסטונג. ווען

די באלאגערונג איז פארגעקומען, האט זי פונקט איינגעהייצט דעם אויווען צו באקען ברויט. ווען זי איז פארטיג געווארען מיט'ן ארייינרוקען דעם ברויט אין אויווען, האט זי אומגערן אוועקגעשטעלט די אנגעהייצטע לאפעטע נעבען א גראנאט, וואס האט זיך דערהיצט און אויפגעריסען.

ווען די באלאגערער האבען דערהערט דעם שרעקליכען אויפרייס, האבען זיי געמיינט אז מען האט אנגעהויבען געגען זיי אן אטאקע, אזוי ווי זיי זיינען פונקט דאמאלט נים גע־ווען צוגעגרייט זיך צו פארטיידיגען, האבען זיי זיך דערשרא־קען און אנטלאפען אין ווילדען געלאף. מען האט זיי נאכגע־יאגט און כמעט יעדען איינעם פון זיי דער'הרג'עט.

די אידישע בעקערין, וואס האט געבראכט צום זיג איז דערקלערט געווארען א נאציאנאלע העלדין און באקומען גרוים אויסצייכענונג און מתנות. צוליב איהר האט מען אויך ארויסגעוויזען גרוים פריינטשאפט צו אלע אידען, און א סך פארבעסערט זייער לאגע און רעכט.

געווען איז עס אין יאהר 1430 אין דער צייט פון קעניג אלפאנסא דעם פינפטען.

דער קעניג האט געזאלט קומען אויף א באזוך און פאר איהם איז געמאכט געווארען א גרויסער פאראד. ווי עס איז דער מנהג, זיינען די אידען אנטקעגען געגאנגען דעם קעניג מיט א ספר תורה אין האנט. האט זיך אבער געמאכט, אז מען האט עטליכע טעג נאכאנאנד אפגעווארט דעם קעניג, און ער איז ניט געקומען. די אידען זיינען אזוי געשטאנען אויפ'ן פרייען פעלד דעם גאנצען טאג לאנג, און דער רב, וועלכער איז געווען אן אלטער און קראנקער, האט געמוזט שטעהן אויף די פיס א הונגעריגער און דורשטיגער און האל־טען אין האנט די גרויסע און שווערע ספר תורה מורא האבענ־דיג אוועקצוגייין אדער די ספר תורה ארויסצולאזען פון האנט, ווייל טאמער וועט דער קעניג פלוצים ארויסקומען צו די אידען.

אזוי ווי דאס האט אזוי אנגעהאלטען עטליכע טעג נאכ־אנאנד, האט קהל אין געהיים באשלאסען צו געבען דעם אל־

טען רב טראגען ליידיגע עץ־החיים׳ס איבערגעדעקט מיט דעם מאנטעלע און זילבערוואַרג, טראכטענדיג אז דער קעניג וועט אודאי ניט אפדעקען דעם מאנטעלע צו זעהן אויב דארטען איז טאקע דא א ספר תורה, און ממילא וועט עס זיין דעם רב לייכטער צו טראגען.

איז אבער דארטען געווען א משומד, א שונא ישראל, וואס האט תמיד געזוכט א וועג די אידען שלעכטס צו טאן. ער האט זיך אויף אן אומבאוואוסטען אופן דערוואוסט פונם באשלוס, און גלייך געלאזט וויסען דעם קעניג, אז די אידען האלטען איהם פאר א טמאה׳דיגען, אן אומריינעם, און ווילען ניט אז ער זאל אנריהרען זייער היילינקייט, א סימן, אז זיי נארען איהם און טראגען בלויז ליידיגע צוויי העלצער אהן דער ספר תורה.

דער קעניג איז געווארן געוואלדיג אין כעס אויפן משומד און געהייסען פאנאנדערוויקלען די ספר תורה. מען קאן זיך פארשטעלען די שרעק פון די פארזאמעלטע ראשי הקהל און זייער איבערראשונג ווען מען האט טאקע אויסגעפינען אז דער רב טראגט א ספר תורה.

דער קעניג איז געוואען געוואלדיג אין כעס אויפן משומד און גלייך באפוילען מען זאל דעם מסור פאר אלע אידען אין די אויגען אפהאקען דעם קאפ. די פרייד פון די אידען איז געווען גרויס, אין לשער, וואס זיי זיינען געראטעוועט געווא־רען פון א גרויסער געפאהר און אויך פטור געווארען פונ׳ם משומד, דעם מסור. עס איז דאמאלט באשלאסען געווארען יעהרליך צו פייערען די געשעהעניש צוויי טעג נאכאנאנד, דעם זיבעצענטען און אכצענטען טאג אין שבט.

דערביי ווערט דערציילט א לעגענדע, אז אין דער נאכט איידער דאס האט פאסירט איז אליהו הנביא געקומען דעם שמש צו חלום, און איהם אנגעזאגט אז מען זאל למען השם טראגען די ספר תורה אבער קיינעם דערפון ניט אויסזאגען.

געווען איז עס אין יאהר 1541 ווען איבער שפאניע האט געקיניגט קארל דער פינפטער. האט ער זיך דאמאלט פארגו־מען צו פארכאפען אלזשיריע, און ממילא אויך אויסצוראטען

אלע דארטיגע אידען, וועלכע ווילען ניט גלויבען אין דער היי־ליגקייט פון דער קריסטליכער קירכע.

ער האט באשטימט דעם הויפט אדמיראל אנדרעא דא־ריאס פאר'ן אנפיהרער פון דער מלחמה און באפוילען מיט'ן פלאט אורמצורינגלען אלזשיריע. די פלאטע האט שוין אפילו געהאט באוויזען צו לאנדען א גרויסע ארמיי, וועלכע האט זיך אויף א רוצח'ישען אופן גענומען פארטיליגען די אידען. די סכנה איז געוועזן גרויס, און עס האט זיך כמעט ניט געזעהן קיין הילף און רעטונג.

די אידען האבען, ווי דער שטייגער איז, זיך פארזאמעלט אין די שולען און געוויינט צו גאט. דער רב הכולל ר' שלמה דוראן, אן אייניקעל פון רשב"ץ, האט אויך דערקלעהרט א תענית אויף דריי טעג, וואס אלע אידען האבען פינקטליך אפגעהיט.

אויפ'ן דריטען טאג פון זייער פאסטען און וויינען, האט אויסגעבראכען א גרויסער ווינט־שטורם און האגעל וואס האט פאראורזאכט א שרעקליכען חורבן אין די רייען פון די שפא־נישע סאלדאטען. זיי האבען זיך דאמאלט צוריקגעצויגען פון אלזשיריע, און די אידען האבען זיך געפרעהט מיטן גרוי־סען נס. דאמאלט האבען זיי באשטימט יעדען יאהר דעם פירטען חשון צו פייערען א פורים יום טוב און איהם א נאמען געגעבען: „פורים ארום".

זעקסטער קאפיטעל

פורים מנהגים ביי אריענטאלישע אידען

ביי די אידן אין פערסיע — ביי די קאווקאזער און בוכארער אידען — ביי די שפאניאָלישע אידען — די מאדערנע פייערונגען אין ארץ ישראל.

די פורים׳דיגע פייערליכקייט איז נימ ביי אלע אידען גלייך. אין פערסיע, שפאניע, תימן, קאווקאז, בוכאריע, און אין ארץ ישראל זיינען די פייערונגען טיילווייז גאנץ אנדערש ווי ביי אונז, די אשכנזישע אידען.

זעהר אימפאזאנט זיינען די פייערונגען ביי די אידען אין פערסיע. אינ׳ם לאנד וואו דער נס פורים האט געזאלט האבען פאסירט. די קינדער שפילען דערביי די הויפט ראלען, ווייל עס איז זייער מצוה צונויפצושטעלען דעם שטרויענעם קערפער פון המן צו פארברענען מיט גרויס פאראד נאכ׳ן מגילה לייענען.

די דארטיגע אידען האבען זייערע אייגענע ניגונים, וואס זיי זינגען באזונדער און בציבור. זיי האבען אויך א תיקון לליל פורים, א זאמלונג פון שטיקער תנ״ך, וואס זיי זאגען מיט גרויס ערנסט און רעליגיעזען עקסטאז.

שוין דעם שבת פאר פורים, פרשת זכור, גרייטען זיי זיך צום פורים יום טוב לערנענדיג און הערענדיג די דרשות פונ׳ם „מולא“, דעם בעל דרשן, די פאנטאסטיש־לעגענדארי־שע מעשה׳לעך פון די פארשידענע מדרשים און קבלה ספרים.

דער תענית אסתר, וועלכער איז ביי אונז נימ קיין אל־געמיין אנגענומענער און נאר גאר פרומע אידען היטען איהם אפ. איז ביי זיי אזא ערנסטער פאסט־טאג ווי יום כפור אין וועלכען אפילו קליינע קינדער באטייליגען זיך.

דער אלטער קארניוואל מיטן גאנצען טאראראם איז נאך ביי זיי איצט א לעבעדיגער פאקט. מען פארשטעלט זיך אין

קאליר־שרייענדיגע קליידער, מען באשמירט זיך די פנים׳ער מיט רויטע און שמינקע פארבען, און מען טאנצט אין רעד־לאך א מין הארא־טאנץ צוקלאפענדיג דערביי מיט טאצען און פויקען.

אויף צו מארגענס, נאך דעם מגילה לייענען, פארברענט מען עפענטליך די המן־פיגור און אלע ארום שפייען און פאטשען מיט די הענד שרייענדיג: „המן הרשע!“.

אין אנדערע ערטער איז מען זיך נוהג אנצופילען די המן־פיגור מיט אלערליי שמאטעס און איהם אויפצוהענגען אויף א הויכען שטאנג. און ערשט דערנאך איהם צו באגיסען מיט אויל אדער קעראסין און פארברענען.

די אידען אין קאווקאז, איבערהויפט די בוכארער אידען און די וואס וואוינען אין די בערג, ווערט דער פורים גע־פייערט אויף א גאנץ אייגענארטיגען אופן:

ערב פורים פארנאכט נעמט יעדע אידישע פרוי א גרויס שטיק האלץ, וויקעלט עס ארום מיט קליידער עס זאל אויס־זעהן ווי א מענש, און לייגט עס אוועק אויף דער ערד אינ־מיטען שטוב. ווען דער מאן קומט אהיים פון שול נאך דער מגילה און דערזעהט דעם שטיק האלץ, פרעגט ער תמ׳עוואטע: „ווער איז דאס דער דאזיגער מערזאוועץ (לומפ)?“ די פרוי ענטפערט איהם מיט דער זעלבער תמימות: „דו דערקענסט איהם נארניט? דאס איז דאך המן, וואס האט געוואלט אויס־הרג׳ענען אלע אידען!“

דערהערענדיג די דאזיגע רייד ווערט דער מאן שטארק אין כעס און הויבט אן שרייען מיט ווילדער רציחה: „מטארט פאבערי“ (דער טייפעל זאל איהם נעמען) און הויבט איהם אן צו בריקעווען און שלאגען. ס׳ווייב און די קינדער קומען איהם צו הילף, ביז מען שלעפט דעם המן׳ען ענדלאך ארויס פון שטוב און מען פארברענט איהם.

נאך דער דאזיגער צערעמאניע גייט איינער צום אנ־דערען צו גאסט און מען פראוועט ערשט די ריכטיגע שמחה. די עלטערע טוען זיך אן ווי די רוסישע קאזאקען מיט פוטערנע „פאפאכעס“ אויף די קעפ און שווערדלעך ביי דער זייט. דער

יונגער עולם באוויזט קונצען אין באקסירען און אין פעכטען איינער מיט דעם אנדערען, און אלע צוזאמען טרינקען די קאווקאזער וויינען און זינגען לידער אויף רוסיש און אנדערע קאווקאזער דיאלעקטען.

די בוכארער און בערג אידען פארוואנדלען דעם פורים אין א מין פרילינגס־יום טוב געווידמעט דער יוגענט. די מיידלעך געהען אין וואלד און זאמלען צונויף אלערליי שמעקענדיגע געוויקסען, פון דארטען מארשירען זיי אין גרויסע גרופען צו זייערע הייזער וואו עס ווארטען שוין אויף זיי די בחורים אויסגעפוצטע אין לעקעך און אין האניג. דאמאלט לייגען זיי צונויף א פייער, זעצען זיך ארום אין א קרייז, און עטליכע פון זיי, די מעהר געוואגטע, שפרינגען אויף א קונציגען אופן איבערען פייער.

ווען אלע האבען שוין פארענדיגט די קונצענמאכעריי, דערשיינט א מיידעל מיט א גרויסען קלאץ פארשמירט מיט פעך און סאזשע, און אלע ארום הויבען אן צו שרייען: „קטא עטאַט טשארט?“ (ווער איז דער דאזיגער טייפעל?). דאס מיידעל ענטפערט הויך: „דער טייפעל איז המן הרשע!“ לויפען אלע צו דער מיידעל, כאפען ארויס דעם קלאץ און פארברענען איהם.

די אידען אין תימן זיצען פורים ביי דער מגילה אויף דער ערד אונטערגעשפרייט מיט טעפיכער. די מגילה ווערט ניט געלייענט מיט טראפ נאר אין א טאן ווי מען וואלט אין אן אייגענער, היימישער סביבה דערציילט עפעס א טשיקאווע מעשה פון טויזענט און איין נאכט. איידער מען הויבט אן לייענען די מגילה. מאכט דער בעל־קורא א מין פארעדע: „אחינו בני ישראל, שמעו, פעם היה מלך ושמו אחשורוש — ברידער אידען, הערט זיך איין, אמאל איז געווען א קעניג אחשורוש“.

נאך דער מגילה האבען זיי אויך א פורים סעודה און שפילערייען, וואס שטעלען פאר די מעשה פון דער מגילה אין אלע איהרע איינצעלהייטען. איינער רייט אויף א פערד, דער אנדערער איז מרדכי, המן, זרש, און אפילו די קליינע

קינדערלעך, די מיט וועמען מרדכי איז געזעסען און געלערענט ווען המן איז געקומען איהם אנטאן די קעניגליכע קליידער, זיינען אויך פאראן אין דער פארשטעלונג.

אין דער ארץ ישראל פייערונג, איז זייער אנטייל דער סאמער אנגעזעהענסטער, כאטש ארץ ישראל איז אינם פורים טאג גאנץ פריילעך און האט א היבש ביסעל קארניוואלען און מאסקאראדען, איז אבער דאך די פארשטעלונג פון די תימן'ער אידען די אימפאזאנטסטע וואס ציהט די גרעסטע אויפמערקזאמקייט.

פורים איז אין תל אביב א קבוץ גליות. אלע קומען ארויס אויף די גאסען צו דעמאנסטרירען דעם ווילען אויפצובליהען דעם דאזיגען וואונדער יום טוב. אלע היימישע פארמען פון פורים פייערליכקייט ווערען דא פאראדירט און איבערגע־מאכט. מען לאכט אפ הארציג און גוטמוטיג פון אלץ וואס האט א שייכות מיט ארץ ישראל, און דעם גרעסטען חלק דערפון קריגען די ציוניסטישע פיהרער.

די אראבער האלטען אן עולם און מלואה פון דעם „איד אל מאסבארא“ (יום טוב פון לצנות) און קומען פון אלע ווינקע־לעך איהם בייוואוינען. אפט ווערט אן אראבער אליין באגייס־טערט און שאפט אן אייגענע מאסקע מיט אידישען כאראק־טער.

זיבעטער קאפיטעל

טראַדיציאָנעלע מנהגים

שלח מנות און מתנות — די עובדה פונם שלח מנות טרעגער — קרעפּלאך און המן־טאשען — געזאל־צענע באב.

איינער פון די שענסטע איינפיהרונגען, איז דער שיקען זיך איינער דעם אנדערען שלח מנות און סתם מתנות. דער דאָזיער מנהג ווערט אפּגעהיט דערפאר וואס ער איז אנגע־זאגט געווארען אין דער מגילת אסתר ווי אן אויסדרוק פון דאנקבארקייט פארן גרויסען נס.

פּורים זיינען אידען זיך משמח, פראווען א גאר געהויבענע סעודה מיט משקה, טא ווי אנדערש קאן זיך א איד באמת פרעהען אויב ניט דורך העלפען דעם ארימאן, דעם געפאלענעם און קראנקען מיט עפּעס א מתנה?

„משתה ושמחה ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים — עס זאל זיין א טאג פון מאלצייטען, פרייליכ־קייט, שיקען געלד איינער דעם אנדערען און געבען מתנות צו ארימעלייט" — אט דער דאזיגער באפעהל פון דער מגילה איז אין דער אלטער היים גאנץ זארגפעליג אפּגעהיט גע־ווארען, און יעדער איד, ארים אדער רייך, האט געשיקט שלח מנות.

יעדע אידישע קהלה האט געהאט איהר איינענעם שלח מנות טרעגער וועמען מען האט דעם גאנצען פּורים'דיגען טאג געזעהן ארומשפּאנען און קנעטען די בלאטעס איבער די ענגע געסלעך. אין איין האנט האט ער געהאלטען א קיילעכדיגע כלי איבערגעדעקט מיט א רויטער פאטשיילע, און מיט דער צווייטער האנד האט ער אונטערגעהאלטען די ברעגען פון דער לאנגער קאפאטע, וועלכע האבען זיך געפּלאנטערט אי־בער די הויכע שטיוועל.

דער שלח מנות טרעגער איז געווען אן אינסטיטוציע אינם היימיש אידישען שטעדטיל. ער האט תמיד געוואוסט וויפיעל פעטערס און מומעס איינער האט פארמאגט. ווער עס איז א שיינער בעל הבית וואס קאן געבען א רייכען שלח מנות מיט א פאר זאנפטיגע, וויניגע אפעלסינען, און ווער עס איז אן ארימאן אבער פשוטער, עהרלאכער מענש.

דער שלח מנות טרעגער האט אויך געוואוסט ווער וועמען עס דארף שיקען שלח מנות און ווער עס דארף פון וועמען קריגען א מתנה. ער האט אויך די קהלה פארהיט פון אומזיסטע שנאה. טאמער חלילה האט ווער וועמען פארגעסען צו שיקען שלח מנות, איז ער באלד געווען מיט זיין צעטעלע פון קרובים און מחותנים און געזען אז קיינער זאל ניט אויסגעלאזען ווערען. האט מען פסח אין שול דערזעהן דעם שלח מנות טרעגער טראגען א נייע קאפאטע אדער א נייע היטעל, האט מען געוואוסט, אז ער האט פורים נעהאט א גוטען סעזאן און פארדינט א סך קליינגעלד.

די מאכלים און נאשערייען וואס מען האט זיך דאמאלט געגעבען, זיינען געווען מיט א טעם און סדר, פון אויבען אויף איז געלעגען דאס מלכות־ברויטעל מיט דעם פלאדיל. דאס מלכות־ברויטעל איז געווען רונדיג און געקארבט, און האט מיט זיך פארגעשטעלט דעם מלך אחשורוש. דאס פלאדיל, אזא מין צפיחת בדבש, א לעקעכעל איינגעטונקען אין האניג, איז געווען איבערגעדעקט מיט א ווייסקייט ווי א פרוכת מיט מאלערייען פון לייבען און אדלערס, און איז געלעגען ווי א קעניגען — א זכר פון אסתר המלכה. ביי ביידע זייטען זיינען געלעגען צוויי איינפאכע קיכלעך, געקארבט בלויז ביי די עקען, און זיי זיינען עס געווען א זכר פון בגתן ותרש, די צוויי איינפאכע סריסים וואס האבען געהאלפען מרדכי'ן דערגרייכען זיין גדולה און גרויסקייט. פון הינטען איז אוועקגעלייגט געווארען א מאנדעל־ברויטעל, עהנלאך צום נאמען המן הרשע, וועלכער האט באקומען די גרויסע מפלה. אין סאמע מיטען איז געלעגען דער פאמעראנץ

אין אנדענק פון מרדכי הצדיק, וועמענס נאמען האט זיך געהערט ווייט און ברייט ווי דער גוטער ריח פונם פאמעראנץ.

רייכע און האלב פארמעגליכע פלעגן נאך צולייגן עט־ליכע צוקערקעס און טשאקאלאדען אדער א פלאש וויין, וואס פלעגט געטראגען ווערען גאנץ באזונדער, ניט צוזאמען מיט דעם איבריגען שלח מנות. ווי גרויס און רייך דער שלח מנות איז ניט געווען, איז אבער זיין סדר אויפ'ן טעלער קיינמאל ניט געענדערט געווארען. דעם שלח מנות האט מען אויך דערקענט נאך דער פאטשיילע מיט וועלכער דער טעלער איז געווען איבערגעדעקט. איז עס געווען א רויטע פאטשיילע, איז עס געקומען פון אן ארימאן, א קבצן; איז עס אבער געווען איבערגעדעקט מיט א סארוועטקע, א ווייסע און א קלארע, איז דער שלח מנות געווען פון א רייכען, אן אריסטאקראט.

איינער פון די שטארק איינגעפונדעווועטע מנהגים, איז אויך עסען קרעפלאך און המן־טאשען.

פארוואס מען עסט פורים קרעפלאך, וועלכע ווערען גע־מאכט פון טייג אנגעפילט מיט געהאקטע פלייש און איינגע־דריקט ביי די זייטען מיט דריי ארויסגעשפיצטע עקען, זיינען פאראן גאר א סך פאלק'ס טעמים וואס זיינען וויציג און אפט אויך וואולגאר. אגב, ווערען קרעפלאך געגעסען אויך ערב יום כיפור, און הושענה רבה, און קיין ריכטיגער, לאגי־שער טעם איז ביי קיינע פון די דאזיגע ימים טובים ניט פאראן.

אין אן אלטען ספר. וואס איז מעהר חסידיש ווי רבניש, געפינט זיך א טעם פאר די דריי־שפיציגע קרעפלאך, כדי זיך צו דערמאנען אן אונזערע אבות: אברהם, יצחק און יעקב, וועמענס זכות מען מוז האבען צו קריגען א „גוט קוויטעל“ יום כפור און הושענה רבה און געראטעוועט צו ווערען פון המן אין פורים.

דער ווארט „קרעפלאך“ איז א ריין דייטשעשער, און דערפאר זיינען שוין אויך פאראן סברות, אז דער מנהג צו עסען קרעפלאך איז אריבערגענומען געווארען פון די אלטע דייטשען. די המן־טאשען האבען אויך א דייטשע אפשטא־

מונג, און האבען לכתחילה געהייסען: „מאן־טאשען", אויך איצט האָבען דייטשען אזא שפייז, טויג געמישט מיט פלייש אדער קעז, וואס זיי רופען: „טאשן", אידען האבען עס גע־רופען מאן־טאשען, ווייל זיי האבען עס אנגעפילט מיט מאן אנשטאט פלייש. ביסלעכווייז איז דער מאן־טאש געענדערט געווארען אויף „המן־טאש", און ממילא פארבינדען געווא־רען מיט דער געשיכטע פון פורים.

רער טעם פארוואס דער המן־טאש האט דריי שפיצען, איז ווייל המן האט געטראגען א מיליטעריש היטעל מיט דריי שפיצען, אזא וואס ווערט איצט געטראגען ביי דער פוי־לישער ארמיי. די ספרים, נאטירליך, גיבען דא אויך אן דעם טעם. אז עס איז קעגען די דריי אבות אין וועמענס זכות דער נס פורים האָט פאסירט.

פורים איז אויך א מנהג צו עסען געקאכטע באב שטארק פארזאלצען און געפעפערט. דער טעם דערפון איז, ווייל אסתר האט ניט געוואלט עסען אין קעניגליכען הויף קיין טריפה פלייש, האט זי געלעבט דורכאויס אויף בעבלאך און ארבעס.

אין די חסידישע הויפען האט מען אנגעגעבען אן אנדער טעם: מען עסט געזאלצענע און געפעפערטע באב כדי מען זאל דערנאך טרינקען א סך ביר, וואס איז כמעט א מצוה אין פורים.

פסח

ערשטער קאפיטעל

פסח איצט און אין אלטע צייטען

ערב פסח, אינ'ם היימישען שטעדטעל — פסח, דער יום טוב פון דערוואכונג — די פּאָעזיע פונ'ם היימישען סדר — פסח, אין דער ביבלישער צייט — אין ירושלים ביים בית שני — פסח, נאָכ'ן חורבן.

דער פרייליכער יום טוב פורים איז אנגעצייכענט געווארען אינ'ם אידישען לעבען ווי א ניט זעהר וויכטיגער. איז עס, משמעות, דערפאר, וואס שוין פורים דערפילט זיך שטארק בולט דעם אָנקום פון דעם סאמע שענסטען אידישען יום טוב — פסח.

קיין שום אידישער יום טוב ווערט ניט געפייערט מיט אזוי פיעל שיינקייט ווי פסח, דער יום טוב פון באפרייאונג, דער יום טוב פון פרילינג. כמורנע טעג שטייען נאָך אינ'ם אידישען שטעדטיל, די בלאָטעס זיינען טיף איבער די קני, פון די איינגעפאלענע הייזקעס ווייעט נאָך מיט פראסט און קעלט, אָבער פון דעם אלעם הערט זיך שוין דער אנהויב געזאנג פון פרילינג. א ווייך ווינטעלע גלעט אזוי הארציק און צארט, אזוי קינדיש ליבליך, אז פעלד און וואלד, הויז און מענש, וואכט אויף מיט נייעם לעבען, מיט נייער פרייד, מיט נייער האָפענונג.

דער אידישער פסח דערנעהענטערט זיך.

די בלאָטעס ווערען אויסגעטריקענט, די פענסטער ברייט צועפענט, און די זון, א ווארימע און שמייכלענדיקע, ווארפט אירע שטראלן אויף די שיינענדיקע געזיכטער פון די אידישע פרויען און טעכטער, אונזערע מאמעס און שוועסטער, וועלכע זיינען פול מיט ארבייט און פּארעניש אין דערווארטונג פונ'ם ליבן גאסט.

אין שטעדטיל איז א יריד, א טומל. גרויסע הכנות ווערן געמאכט, און אלץ אזוי זארגפעליק, אזוי פארזיכטיק, אז די הערצער הויבן זיך העכער, שטארקער, און פון די אויגן שטראלט מיט פרייד, מיט רעליגיעזער חדוה און עקסטאז. עפעס א קלייניגקייט, פסח קומט, פסח!

ארעם אדער רייך, בעל הבית אדער ארבעטער, איז יע־דער פארנומען מיט'ן פסח. און וואס דארף דען א אידישע בעל־הבית'טע ניט אנגרייטן? וויין אויף ארבע כוסות, האר־פין צו רייען מעד, בוריקעס צו שטעלען ראסל, רבי געלד דארף מען באצאלען, מצות דארף מען באקן, און קליידלעך אויף יום טוב דארף מען דאך אויך. קיינער איז אבער ניט פארצווייפלט, קיינער ניט באזארגט: קיין חמץ וועט מען ניט עסען און צווישן אידן וועט מען ניט פארלוירן ניין.

אלעמענס הערצער זיינען אנגעפילט מיט האפענונג, אלע זיינען ארומגענומען מיט נייער פרייד, מיט נייעם לעבען. א געזאנג גייט אויף פון אידישע הייזער, ווי דער געזאנג פון מרים און משה ביי די טיפענישען פון ים סוף. אויך די יונג־ווארג דערוואכט, לעבט אויף מיט'ן פרילינג און שפינט נייע חלומות, חלומות פון יוגנט און ליבע, פון הארץ־ציטער און באגער. מיידעלשע הערצער הויבן אן האסטיקער צו שלאַ־גען, און בחורים ווערן דערווארעמט מיט הייסער בענקשאפט.

און אט קומט אן דער ערב־פסח.

אין שול און אין בית המדרש איז טומעלדיג. אין יעדען ווינקעלע שטייען גרופן בכורים און הערן זיך צו צום סיום גמרא. דער סיום ווערט געמאכט איילענדיק, אויף גיך, מען מוז לויפן אהיים מבער זיין דעם חמץ. אויך די קינדער, די חדר אינגלעך, איילען זיך. אויך זיי האבן היינט א גרויסע עובדה. זיי מוזען צונויפנעהמען דעם חמץ און אים פארברע־נען, און אמאל אויך ארויסהעלפען דער מאמע'ן אין איהר ארבייט. אין חדר דארף מען מער ניט גיין, און אפשר וועט מען צום אלטן רבי'ן שוין אויך מער ניט דארפן זיך צוריק־קערן, איז מען טאקע פריילעך, קינדיש־פריילעך.

אין די מצה־פּאָדריאַדן, אין די „טאָליקעס“, איז נאָך אַלץ טומעלדיג, מען איז נאָך ווייט ניט פאַרטיק מיט דער אַרבעט; עס זיינען נאָך פאַראַן אַ היבש ביסל אַרימעלייט, וואָס האָבן ערשט היינט געקראָגן זייער זעקל מעל. אויך דער רב און די אנשי שלומינו, די געהויבענע חסידים, קומען באַקן זייער מצה שמירה, וואָס מוז אָפּגעהיט ווערן מיט אַלע דקדוקים און פּרטים. קיין סך צייט האָט דער רב ניט. אויך ביי איהם אין הויז איז איצט טומלדיק ווי אויף אַ יריד. פון אַלע זייטן לאָזן זיך אהין אידן און אידענעס, ווער מיט׳ן חמץ אין האַנד און ווער בלויז צו מאַכן אַ שטר מכירה.

אַרום שטוב שטיפן קליינוואַרג און קוקן מיט שטאָלץ אויף די שבנישע מיידלעך מיט די פריש־פאַרקעמטע צעפּע־לעך און נייע בלימלדיקע קליידלעך. חברה שלעפּט צונויף שטיקער האָלץ און שפּענדלעך, און לייגט אָן אַ פייער פון וואָס עס טראָגט זיך אַ שטיקענדיקער רויך דורך די אָפענע פענס־טער. יעדע ווייל׳ע קומט צולויפן אַ פאַרסאָפּעט אינגל מיט אַ הילצערנעם לעפל אין וועלכן עס ליגן צונויפגעבונדן עטליכע שטיקלעך חמץ, אַ פּאָר קריזשקעס אַלטן ברויט, און וואַרפט עס מיט גרויס כונה אַריין אין פייער.

אַרויסגעראַמט דעם חמץ פון הויז, הויבט די בעל־הבית׳־טע אויף הויך די אויגען צום הימל און שיקט אהין איהר ברכה און לויב. די שטוב איז שוין יום־טוב׳דיק פאַרפּוצט, פון אַלץ שמעקט מיט זויבערקייט, מיט פרישקייט, און פון קיך דערטראָגען זיך די געשמאַקע ריחות פון די פילע מאכלים, וואָס צוליינן זיך אַזוי בהרחבה׳דיק און רייצנדיק איבער די ליפּן. יעדער פילט די מחייה׳דיגקייט פונ׳ם אנקומענדיקן יום טוב. די קינדער דרייען זיך אפילו אונטער די פיס פול מיט דערוואַרטונג, אָבער קיינער איז היינט אויף זיי בייז. די מאַמע שמייכעלט צניעות׳דיג, זי איז דאָך אַ פרינצעסין וואָס דאַרף היינט באַשטייגן דעם טראָן, ווערן אַ מלכה, אַ קייסע־רינע צווישן אידן. אויך די עלטערע שוועסטער זיינען גוט־האַרציק און ליבליך און פאַרפּוצט חן׳עוודיק די האָר מיט די פריש־אָנגעפּליקטע בלימעלעך. עס איז אויך זייער יום טוב,

דער יום טוב פון באַנייטער יוגנט, פון קליידער־אַלמער זעען זיך שוין ארוים די שפּיצן פון א נײ קליידל און שיך, און אז גאָט וועט געבן וועט נאָך פּסח געלאַדן ווערן א חתן צו גאַסט.

דער אָוונט רוקט זיך אָן. די זון פאַרבויגט זיך א פריי־דיגע ערגעץ הינטער׳ן בערגעל, און א קלאָרקייט צעשפּרייט זיך איבער׳ן צינטער־רויטן הימעל. די לופט איז פריש און וואַ־רעם, צאַרט און גלעטענדיק, און דער פייערל אויף די זילבער געווייסטע לייכטער שאָקלט זיך בהדרגה׳דיק, ווי ער וואָלט איצט א שיר געזונגען.

ביסלעכווייזט רוקט זיך די לבנה ארויס, צעוואַקסט זיך אַלץ ברייטער און ברייטער ביז זי באַדעקט מיט אילומינירנ־דיקן ליכט וואַלד און לאָנקע, הויז און בוים. אַלץ איז אנגע־צונדן אין ליכט, דער סדר טיש, די מצות מיט׳ן מרור, דער הסיבה־בעט און די ארבע כוסות. דער טאַטע מיט די קינדער קומען פון שול און מאַכן קידוש. מען זעצט זיך ארום טיש, און מען הויבט אָן אָפּריכטען דעם סדר. דער פּאָטער איז א מלך, די מוטער — א מלכה, די זיהן — פּרינצען, און די טעכטער — פּרינצעסינס. אַלץ אזוי אָריענטאַליש־פאַנטאַס־טיש, אזוי בילדליך־אידיליש, אזוי פּאָעטיש פאַרכשופ׳דיק.

דער טאַטע, דער מלך, זיצט אויפ׳ן טראָן אויבנאָן. ביים זייט אויפ׳ן הויכן פּאָטער־שטול ליגן אויסגעבעט צוויי קלאָר־ווייסע קישנס, און הינטן, ביים פוס פון שטול, שטייט א פריש אויסגעקאַלכטער עמער מיט א גרויסע שעפ צו וואַשן די הענט. אליין זיצט ער אנגעטאָן אין א ווייסן קיטעל מיט א באַזילבערטע יאַרמולקע אויפ׳ן קאָפּ, וואָס שפּיגעלט זיך אין די אומציילינקע ליכט פון די הענגלייכטער. ער זיצט מיט רחבות ווי א מלך אביסל אנגעלענט אויף דער רעכטער זייט און האַלט די אויגן אָנגעשטרענגט אויף דער הגדה, ווי ער וואָלט איצט א נייעם דעקרעט דאַרפען אונטערשרייבען, א דעקרעט פון אייביקער פרייהייט און אייביקן שלום.

נעבען דעם טאַטן, הארט ביים האַנד, זיצט די מאַמע, אָן אויסגעצוואַגענע און אויסגעפּוצטע מיט א קופּקעלע טיף פאַר־רוקט איבער דעם שטערן, און אויגען וואָס שיינען און לייכטען

מיט הייליקער רעליגיעזער פרייד. זי איז אביסל אויסגעמאַ־טערט, ניט אויסגערוט, אָבער די מאַטקייט אינ'ם קאָלירפולן פּנים גיט איר צו א באַזונדערן צניעות'דיקן חן.

ארום ביידע זייטן טיש זיצן באַקוועם אויסגעזעצט די קינדער, איידעם און שניר, און על פּי רוב אויך אן אורח אדער צוויי. דער אינגסטער זון פרעגט די פיר קשיות, פּאַרטייטשט זיי געענוי און זינגט זיי אויס לאַנגזאַם און קלינגענדיק. די מאַמע קוקט אים גלייך אין די אויגן, הערט זיך צו צו זיין יעדן וואָרט און קלאַנג, און בעט בעת מעשה: „ס'זאָל אים נאָך קיין בייז אויג ניט זיין". דער טאַטע ענטפערט אָפּ מיט דעם סקאַרבאַוונעם ניגון: „עבדים היינו — קנעכט זיינען מיר געווען אין מצרים", און דאָס גאַנצע הויזגעזינד זאָגט מיט גרויס ערנסט די הגדה.

דערנאָך הויבט זיך אָן די סעודה: די אייער אין זאַלץ־וואַסער, די פיש און קניידלעך, דער פלייש און קאָמפּאָט. מען איז אביסל אויסגעהונגערט פונ'ם טאָג און מען עסט איצט מיט אַפּעטיט. די שפּייז איז טאַקע אויך געשמאַק און פריש, און די צוויי כוסות ווײַן וואָס מען האָט שוין דערווייל אויס־געטרונקען, העלפן אויך אביסעל ארויס. די קליינוואַרג זיינען די איינציקע וואָס זיינען ניט אין גאַנצן פאַראינטערעסירט אינ'ם עסן. זייער געדאַנק איז איצט ווי אַזוי אוועקצו־גנב'ענען דעם אפיקומן. די העלפט פון דער מיטלסטער מצה וואָס ליגט באַהאַלטן אונטער'ן קישן אויפ'ן הסיבה־בעט. גע־לונגט עס וועמען ארויסצוגנב'ענען, ווערט דער טאַטע שוין מוזן צוזאָגן קויפן עפּעס א מתנה איידער די גנבה ווערט צוריקגעקערט.

נאָכ'ן עסן הויבט זיך אָן דער אַנדערער טייל פונ'ם סדר. ניט אַלע אין דער פאַמיליע בלייבן דאַמאָלט זיצן ביים טיש. אַמאָל איז שוין דער „מלך" אליין אויך שלעפעריק, ניט ביים געמיט, און די טענער פון דער הגדה קלינגען שוין אביסל עבאַ־דיק, ווי פון א ווייט־פאַרגאַנגענער צייט און לאַנג פאַרלוי־רענעם חלום.

די מנהגים, וואס זיינען פארבונדען מיט דער פסח פייע־רונג זיינען נים איינגעפירט געווארן אין איין באַשטימטער תקופה, נאָר האָבן זיך אנטוויקעלט מדרגות׳ווייז אין משך פון לאנגע און לאנגע דורות, און אזוי ווי דאָס אידישע פאָלק האט דורכגעלעבט פארשידענע צייטן און האָט דורכגעמאַכט אלער־ליי ענדערונגען צום גוטען און שלעכטען, אזוי האָט עס אויך יעדעס מאָל אנדערש געפייערט דעם יום טוב.

פסח איז א געבאט אין דער תורה און דארטען ווערט אויך פארגעשריבען ווי אזוי די פייערונג זאל פארקומען, און דאך ווערט אין ערגעץ ניט דערמאָנט, אז די אידן זאלן האבן די פארשריפטן פונקטליך אויסגעפאָלגט.

אין דער ערשטער צייט פון דער אידישער געשיכטע, אין די צייטען פון משה, יהושוע און די שופטים, איז דער עיקר געווען דער קרבן פסח. באמת, איז נים באקאנט צי די אידן האָבן יאָר איין און יאָר אוים געפייערט דעם יום טוב, ווייל פון דער ביבל ווייזט זיך ארוים, אז די אידן האָבן געפייערט דעם יום טוב איינמאָל אין די צייטן פון יהושוע און א צוור־טען מאָל ערשט שפעטער, אין די צייטן פון מלך יאשיהו (מלכים ב׳, כ״ג). עס איז אבער אנגענומען, אז געוויסע גרו־פען אידן האָבן תמיד געפייערט דעם יום טוב אין אן ענגן פאמיליען קרייז.

פסח איז טאַקע מעהר א פאמיליען יום טוב. יעדע פאַ־מיליע אָדער עטליכע פאמיליעס צוזאמען פלעגען קוילען א שעפס, אים אָפבראָטן און אים אויפעסן ביי זיך אין הויז. לויט דער תורה האָט מען דעם קרבן פסח געמוזט עסן ביי זיך אין שטוב, קיין שטיקעלע פלייש האָט מען ניט געטאָרט ארויס־טראגן, קיין ביין האט מען ניט געטאָרט צוברעכען און קיין פרעמדער, א ניט־איד, האָט אין דעם פסח ניט געטאָרט אנ־טייל נעמען.

די צערעמאָניע איז געווען א הייליגע, א געהיימניספולע און אן ערנסטע. דאס עסן דעם פסח איז ניט געווען פאר־בונדן מיט קיין פריילינקייט, מיט געזעלשאפטליכקייט; עס

איז געווען א שטרענג־רעליגיעזער יום טוב, און די כונה — בלויז מקיים צו זיין א מצוה פון דער תורה.

דאָס צווייטע מאָל, וואס די אידן האָבן אין יענער פעריאָדע געפייערט דעם יום טוב פסח, איז עס אויך ניט געווען בוכשטעבליך נאָך די פארשריפטן פון דער תורה. דער אידישער קעניג יאשיהו האָט מיט דער צושטימונג פון דעם נביא יחזקאל דעם יום טוב אפגעלייגט אויף א חודש שפעטער, אויף דעם פופצענטן טאָג אין אייר, ווייל די כהנים און דאָס פאלק זיינען ניט געווען צוגעגרייט דערצו.

אין דער צייט פון דעם צווייטן בית המקדש, האָט מען דעם יום טוב שוין אָנגעהויבן צו פייערן מיט מער צערעמאָניע און פארנעם. זייענדיג א שטיק צייט אין גלות בבל און צוזעהענדיג ווי די פרעמדע פעלקער פייערן זייערע ימים טובים מיט אזוי פיעל פראכט, האָבן די אידן אנגעהויבן צו שעצן אויך זייערע אייגענע ימים טובים, און זיי האָבן שוין לכבוד דער פסח פייערונג אויסגעארבייט א פארמעלען ריטואל, וואס זאָל זיין פארכאַפּענדיג.

ירושלים איז צוליב דעם בית המקדש געווארען דער הויפט צענטער, און דאָס גייסטיגע און רעליגיעזע לעבען האָט זיך קאָנצענטרירט אויף דעם בית המקדש. דער פסח, וועלכער איז פריער געווען א פאמיליען יום טוב, איז איצט געווארן א נאציאנאלער יום טוב, אין וועלכן דאָס גאנצע פאלק האָט זיך צוזאמען באטייליגט. אידן פון דעם גאנצן לאנד האָבן עולי רגל געווען קיין ירושלים, און דארטן האָט מען בציבור געגעסן דעם פסח.

די אידן פלעגן זיך פארזאמלען אין דעם בית המקדש, וואו מען האָט מקריב געווען דעם קרבן פסח און דערביי זינגען קאפיטלעך תהילים, טאנצן און פארברענגען אין פרייליכקייט. ס'רוב זיינען קיין ירושלים געקומען בלויז די מענער. די פרויען און די קינדער זיינען פארבליבן אין דער היים און זיך באנוגענט מיט עסן מצות זיבן טעג נאָכאנאנד. די פרייליכקייט און גרויסקייט פון דעם יום טוב האָבן זיי ניט געפילט און געהאט א גאנץ קליינעם אנונג דערפון.

נאָך דעם חורבן בית שני האָט זיך אָנגעהויבען א גאנץ נייע פעריאָדע אין דער געשיכטע פון פסח. דער בית המקדש איז געלעגן פארוויסט, דאס אידישע פאלק צושפרייט און צעזייט איבער דער גאנצער וועלט, און די תורה כמעט פארגעסען. דעם קרבן פסח האָט מען מער ניט געקענט מקריב זיין, האָבן די גייסטיגע פירער, די גרויסע לערער פון אידישן פאלק, אויסגעארבייט נייע פאָרמען און נייע תקונים פאר דעם יום טוב. מען האט זיך דאמאָלט צוריקגעקערט צום מקור, צו דעם גייסט פון דער תורה, און דער יום טוב איז ווידער געווארן א פייערטאָג פאר דער גאנצער פאמיליע. אפילו די קליינע קינדער זיינען ניט פארגעסן געווארן. פארקערט, גאָר גרויס געוויכט איז געלייגט געווארען אויף זיי.

פסח ביינאַכט צום סדר פלעגט מען זיך ווי איצט פארזאמלען אין גרויסע געזעלשאפטן, דערציילן די נסים פון יציאת מצרים און אויך ארומריידן די סאמע וויכטיגסטע פראבלעמן וואס האבן געהאט א שייכות מיט דעם אידישן וואוילזיין.

די קורצע געשיכטע אין דער הגדה מיט רבי אליעזר, רבי יהושוע, רבי עקיבא און רבי טרפון, וועלכע האָבן צוזאמען אבגעריכט דעם סדר אין בני ברק, וואו עס האָט זיך געפונען די ישיבה פון רבי עקיבא מיט זיינע 24 טויזענד תלמידים, און זיך דערציילט די נסים פון יציאת מצרים די גאנצע נאכט, ביז די תלמידים זיינען אריינגעקומען און זיי דערמאָנט, אז עס איז שוין געקומען די צייט צו לייענען קריאת שמע, איז א וואונדערבארע אילוסטראציע, א ווארעם בילד, ווי אזוי מען פלעגט פראוועןדעם סדר.

די גרויסע תנאים האָבן זך ניט דערציילט א גאנצע נאכט די געשיכטע פון יציאת מצרים, און די תלמידים האָבן זיי זיכער ניט באדארפט דערמאָנען צו לייענען קריאת שמע. די גרויסע תנאים האָבן אודאי געוואוסט, אז זיי דארפן לייענען קריאת שמע אין דער פריה. רבי עקיבא, וועלכער איז געווען דער גרויסער פאטריאָט און תמיד געשטרעבט צוריקצושטעלן די אידישע מלוכה, האָט זיך דאמאָלט באנוצט מיט

דעם אויסרייד פון אַפּריכטען דעם סדר כּדי ארומצורײדען די פּאַרשטעהענדיגע רעוואָלוציע אנגעפיהרט פון בר כוכבא. די רוימער האָבען געהאַלטען זייערע אויגען אויף דער וואך און זייערע שפּיאָנען האָבען אריינגעקוקט אין יעדען באהאַלטענעם ווינקעלע. די תּלמידים וואַרטענדיג מיט אומגעדולט אויף דעם רעזולטאַט פון דער בעראַטונג און מורא האָבענדיג, אַז די רוימער קענען נאָך באַמערקען עפּעס, זיינען זיי אריין צו רבי עקיבא און איהם דערמאָנט, אַז עס איז שוין צייט צו באַשליסען זיך צו באַפרייען.

פון יענער צייט קומט עס טאַקע וואס מיר שרייען אויס יעדען פּסח ביים סדר „לשנה הבאה בירושלים“. דאַמאָלט האָט מען באמת געזוכט מיטלען און וועגען ווי אַזוי זיך אומצוקערען קיין ירושלים. דאַמאָלט האָט מען אויך אויסגעשריען מיט גרויס האָפנונג: „השתא עבדי, לשנה הבאה בני חורין“ — היינטיגעס יאָר וועלען מיר זיין קנעכט, איבער א יאָר וועלען מיר זיין פרייע מענשען.

נאָכ'ן חורבן פון דעם צווייטען בית המקדש איז געקומען א נייע צייט, ניט קיין פריילעכע צייט און מען האָט קיין עפענטליכען פּאַראַד פון דעם יום טוב ניט געקענט מאַכען. דער אידישער פּסח האָט דאריבער אָנגענומען א גאַנץ נייע פאָרם, א גאַנץ ניי געשטאַלט.

פּסח איז ווידער געוואָרען א שטרענגער פאַמיליען יום טוב, כאָטש עס האָט שוין אָנגעהויבען אויסצופעלען דאָס שטרענג־רעליגיעזע געפיל. אין דער תּורה שטייט: „ויקחו שה לבית אבות“ — און איר זאָלט זיך נעמען א שעפּסעלע פאַר יעדער איינציגער פאַמיליע, האָט מען איינגעפירט א סדר מיט א סעודה אין וועלכער די פאַמיליע זאָל זיך באַטייליגען אלס זכר ליציאת מצרים.

די שומרונים האָבען זיך נאָך געהאַלטען שטרענג אָן דער תּורה און געפּראַוועט א קרבן פּסח, וואס זיי זיינען נאָך ביז היינטיגען טאָג מקריב מיט גרויס פאַראַד און צערעמאָניע. ביי אונז אידען איז דאָס אַליין אָבער שוין פאַרשוואונדען, און

מיר האבן בלויז איינגעפירט געוויסע סמנים וואס זאלן אונז דערמאָנען אָן דעם קרבן פסח.

דאס אָרט פון דער קאלעקטיווער פייערונג האָט פארנומען די שטילע און באשיידענע פאמיליען פייערונג מיט דעם סדר וואס איז פול מיט סימבאָלן און פּאָעטישע שיינקייטן, און אויף דעם אָרט פון דער באַשטרעבונג צו ווערן פריי און א זעלבסטשטענדיגע נאַציע, איז געבליבן דאָס הסיבה־בעט אויף וועלכן דער עלטסטער פון דער פאמיליע זיצט ווי א מלך.

צווייטער קאפיטעל

די געשיכטע פון פסח אין פאקט און אין לעגענדע

היסטאָריע און טראדיציע — די אָפּשטאמונג פון געוויסע מנהגים — די דערציילונג אין דער תורה — דער ראציאָנאַלער בליק — יציאת מצרים — דער ערשטער קרבן פסח—קריעת ים סוף—די צען מכות.

מאָדערנע ביבל־קריטיקער האָבן זיך כסדר געסטאַרעט אויסצוגעפינען אויף וויפיל יציאת מצרים איז היסטאָריש ריכטיג, און אויפ'ן סמך פון זייערע אויספאָרשונגען ווילן זיי באַווייזן, אז יציאת מצרים איז פשוט א לעגענדע און פארמאָגט ניט אין זיך דעם מינדעסטן היסטאָרישן אמת.

זייער הויפט ארגומענט איז, וואָס אין די הירע‍אָגליפן פון די עגיפּטישע קעניגע ווערט וועגן דעם קיין ווארט ניט דערמאָנט. בלויז אויף איין איינציקן הירעאגליף, גיבן זיי צו, האָט מען געפונען דערמאָנט וועגן א פרעה, וועלכער באַרימט זיך מיט זיין זיג איבער „יזריל" אין פאלעסטינא. זיי גיבן שוין צו די השערה, אז „יזריל" קאָן מיינען אויך ישראל, איז אבער דער זיג — טענה'ן זיי — פארגעקומען אין פאלעסטינא און ניט אין מצרים ווי עס שטייט אין דער תורה.

דער אמת איז אבער, אז אין יעדער טראדיציע געפינט זיך א שטיק אמת'ע היסטאָריע. אמת, מיר האָבן ניט קיין גאנץ קלאָרן באַגריף וועגן די היסטאָרישע פאקטן פונ'ם גלות מצרים און פריש אין אונזער זכרון זיינען זיי אודאי ניט. דאָך קאָן מען לייכט גלויבען אין דער היסטארישער ריכטיגקייט.

קודם־כל זיינען נאָך ניט אלע הירעאָגליפן אויסגעפאָרשט געווארן. א פאקט איז, אז אין די לעצטע צענדליק יאָר זיינען אנטדעקט געווארן גאנץ נייע מאַטעריאלן, נייע הירעאגליפן און

מאָנומענטן זיינען אויסגעגראָבן געוואָרן, און זיי אַלע גיבן אַ שפּאָגל נייע באַלויכטונג, כאָטש די דאָזיקע נייע אַנטדעקונגען זיינען נאָך אויך ניט גענוי אויסגעפאָרשט געוואָרן.

חוץ לזה, זיינען דווקא יאָ פאַראַן גוט באַגרינדעטע היס־טאָרישע פאַקטן און רעקאָרדן, און דער בעסטער געשיכטע־שרייבער איז נאָך אַלץ אונזער אייגענער תנ״ך און טראַדיציע. די תורה האָט געלייגט אַזוי פיל געוויכט אויף דער פּאַסירונג פון יציאת מצרים און עס אַזוי פיל מאָל איבערגע׳חזר׳ט און פאַרזאָגט צו געדענקען, אַז עס גלויבט זיך קוים עס זאָל דאַרין ניט ליגן קיין היסטאָרישער אמת, כאָטש דער זין און כוונה קאָן זיך פאַרבלייבן אַ ריין רעליגיעזע.

דער ערשטער אידישער היסטאָריקער יאָזעפוס פלאַוויוס גלויבט דווקא יאָ אין יציאת מצרים, און דערציילט אַז די „היקסאָס“, אַ פּאַסטוכער פאָלק וואָס האָט איינגעוואַנדערט קיין מצרים, זיינען עס די אידן. די מאָדערנע פאָרשער האָבן אפילו פאַרוואָרפן זיין השערה, הויפּטזעכליך צוליב דעם וואָס עס שטימט ניט מיט דער צייט פון יציאת מצרים, וועלכע האָט געזאָלט פאָרקומען בערך מיט פופצן הונדערט יאָר פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג, און די „היקסאָס“ האָבן נאָר געלעבט מיט אַ דריי־פיר הונדערט יאָר פריער.

דערפאַר זיינען אָבער פאַראַן אַנדערע אָנווייזונגען, וואָס קומען טאַקע פון ריינע עגיפּטישע קוואַלן און, קאָנען בשום אופן ניט אָפּגעוועדט ווערן. אין דער עגיפּטישער געשיכ־טע ווערט דערציילט, אַז פאַרשידענע סעמיטישע שבטים האָ־בען איינגעוואַנדערט קיין מצרים, און צווישן די שבטים איז אויך געווען דער שבט „האַבירי“, וואָס קאָן גאָר לייכט אויס־געטייטשט ווערן ווי עברים, אידן.

קיינע פון די אַלטע אָנווייזונגען זיינען אויטענטיש, און פאַרבלייבן בלויז גילטיק ווי היפּאָטעטישע השערות. אויב אָבער מען זאָל אָננעמען די תורה אין איר ריכטיקן היסטאָרישן ליכט און אויך אָננעמען די מיינונג, אַז אין יעדער לאַנג אָפּ־געהיטער טראַדיציע ליגט אויך אַ שטיק היסטאָרישער אמת, איז יציאת מצרים קלאָר און פאַקטיש באַגרינדעט, ווייל קיין

אנדערע אידישע טראדיציע איז אזוי שטרענג אפגעהיט גע־וואָרען אין אלע דורות און אין אלע ערטער ווי יציאת מצרים.

דער עצם פאקט וואס די בעלי תנ"ך האָבן געהאלטן פאר נויטיג אין דעטאל צו דערציילן וועגען דער פסח פייערונג, באַ־ווייזט קלאָר, אז עס איז געווען פארבונדן מיט א זייער אוי־סערגעוויינטלעכער דערשיינונג, וואס האָט הינטער זיך גע־האט א לאנגע טראדיציע באזירט אויף היסטאָרישער ווירק־ליכקייט.

עס איז א סברא, אז געוויסע פּרטים פון דער פסח פייערונג זיינען פון אידן אפגעהיט געווארן נאָך לאנג פאר יציאת מצרים. ווען אידן זיינען נאָך געווען א פאסטוך־פאָלק און געפירט א לעבן פון וואנדערער, פלעגן זיי אין דעם חודש האביב, אינ'ם פרילינג־חודש, פייערן א יום טוב ביי וועלכן זיי האָבן מקריב געווען א שעפסעלע.

אויך א סך אנדערע נאמאדן־שבטים האָבן אין פרילינג געהאט א פאמיליען יום טוב מיט צערעמאָניעס ענליכע צו די אידישע. אויסגעקליבן האָבן זיי דעם פרילינג־חודש צוליב דער גינסטיגקייט און פאסיגקייט פאר א לענגערן אפרו פון זייערע מחנית און שאָף.

אויך איז אין יענע אלטע אור־צייטן געווען שטארק פאר־שפרייט דער מנהג צו באשמירן דעם ארייננאנג צום געצעלט מיט'ן בלוט פון די שעפסן, וואס האט געזאָלט זיין א סגולה קעגן מגפות.

פון דער דערציילונג אין דער תורה זעט מען טאַקע ווי פרעה זאָגט צו משה'ן: „זאלן די אידן גיין אין דער מדבר אויף דריי טעג און פייערן זייער יום טוב". כאָטש משה האָט עס גאָרניט געבעטען. קאָנטיק, אז פרעה האָט גוט געוואוסט וועגן דעם פרילינג יום טוב פון די אידן, און ער האָט זיי געוואלט דאמיט מפצה זיין.

אויב דער יום טוב איז טיילווייז געווען אן אלטער אינ'ם אידישן לעבן, איז עס גאנץ פארשטענדליך וואס ער האָט דורך דער פאסירונג פון יציאת מצרים געקראָגן אזא חשובן אנזען און אזוי שטרענג פארזאגט געווארן אים אָפּצוהיטן.

אייגענטליך, האָט יעדער אידישער יום טוב דורכגעמאַכט אַזאַ ענליכע טראַנספאָרמאַציע. פריער זיינען זיי געווען פשוטע נאַטור־יום־טובים, און וועלכע עס האָט זיך אָפגעשפּי־געלט דאָס אייגענאַרטיקע פאָלקס לעבן. שפּעטער־צו האָבן זיך די אומשטענדן געענדערט און ס׳לעבן האָט אָנגענומען אַנדערע, נייערע פאָרמען, האָט זיך דער כאַראַקטער פון׳ם יום טוב זיך אויך געענדערט און יעדעס מאָל באַקומען אַ ניי־עם, אַ העכערן אינהאַלט.

אין דער תורה ווערט די פסח־געשיכטע דערציילט מיט אַלע איינצעלהייטן, און אויף אַ גאַנץ פשוט׳ן אופן, אַז אפילו דאָס וואָס שיינט אויבערפלעכליך צו זיין איבערטריבן און אומגלויבליך, ווערט אויך מעגליך און נאַטירליך.

פרעה מלך מצרים, אַ טיראַן, אַ סאַדיסט, וועמען עס האָט זיך פאַרגלוסט צו באָדן אינ׳ם בלוט פון קליינע קינדער, האָט פאַרשקלאַפט אַלע אידן און זיי געמאַכט פאַר זיינע ליים־קנע־טער און ציגל־טרעגער.

די אידן האָבן געזיפצט פונ׳ם שווערן יאָך, געוויינט און געיאָמערט, אָבער די ארבייט איז זיי ניט פאַרלייכטערט גע־וואָרן. פאַרקערט, פרעה האָט די אידן איבערגעגעבן אין די הענט פון זיינע שקלאַפן־טרייבער און זיי באַפוילן ארויס־צוקריגן מעגליך די באַשטימטע צאָל ציגל פון יעדן איינעם.

די שקלאַפן־טרייבער האָבן די אידן פאַרביטערט דעם לעבן און זיי געצוואונגען צו טאָן ארבעט אריבער די מענש־ליכע כוחות. מען האָט זיי געהייסן אליין קלויבן די שטרוי, אליין פאַרפאַרטיגן דעם ליים און אליין יעדען טאָג אויסאַר־בייטן אַ באַשטימטע צאָל ציגל. האָט איינער ניט באַוויזן ארויסצוגעבן די נויטיקע צאָל, האָט מען אים געפייניקט און געשלאָגן און אָפט אפילו ארייגעקלעפּט אַ לעבדיקן אין וואַנט.

עס האָבן אויך ניט געפעלט מוסרים און שוטרים צווישן די שקלאַפן גופא — די דתן ואבירם׳ס, וועלכע פרעסן זיך איין ווי אַ קלעפּיקע צרעת אין יעדן געזעלשאַפטליכן ארגאַניזם —

און זיי האָבן זייערע אייגענע ברידער געפּייניגט און געמאַ־טערט אויף אַן אומענשליכן אופן.

איז געקומען משה דער זון פון עמרם און יוכבד, וועל־בער האָט זיך אויפגעהאָדעוועט ביי פּרעה'ן אין פּאַלאַץ, און דער'הרג'ט אַ מצרי פאַר פּייניקן אַ אידישן שקלאַף. האָבן די דתן ואבירם'ס אים פאַר'מסרט צו פּרעה'ן, און האָט געמוזט אַנטלויפען קיין מדין וואו ער איז געוואָרן אַ פּאַסטוך. דאָרטן האָט זיך גאָט צו אים באַוויזן און באַפוילן צוריקגיין קיין מצרים און באַפרייען די אידן. משה האָט אויסגעפאָלגט דעם באַפעל פון גאָט און געשלאָגן די מצריים מיט צען מכות ביז פּרעה האָט די אידן אַרויסגעלאָזן פריי.

די דאָזיקע וואָס זוכן נאַטירליכקייט און ראַציאָנאַליזם, קאָנען עס לייכט באַווייזן אינ'ם ליכט פון די היסטאָרישע פאַקטן.

אידן זיינען געווען פאַרשקלאַפט צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע פעלקער און שבטים. זייערע הערשער, די עגיפּטיאַ־נער, זיינען געווען אין אַ קליינער מינדערהייט און אונטער־דריקט אפילו זייערע אייגענע אָרימע מאַסן. די פאַרשקלאַפטע און אונטערדריקטע האָבן געזוכט זיך צו באַפרייען און אומ־געדולדיק געוואַרט אויף אַ געלעגנהייט צו רעוואָלטירן קעגן דער הערשנדיקער מלוכה און אירע ביוראָקראַטן. אַזאַ געלע־גנהייט איז געקומען. די לאַגע אין אויסלאַנד איז געווען אַ פיינטליכע, פון אַלע זייטן האָט זיך געפילט דער פאַרשטיי־ענדיקער אויפשטאַנד, און דאַצו זיינען נאָך אָנגעקומען מכות און מגפות וואָס זיינען געווען גאַנץ אָפטע דערשיינונגען אינ'ם הייסן לאַנד ביים טייך נילוס. די לאַגע פון די אונטערדריקטע איז געוואָרן אַ פאַרצווייפעלטע, און זיי האָבן געזוכט דעם געוואונטן פירער וואָס זאָל די רעוואָלוציע אָרגאַניזירן און דער־פירן צו אַ דערפאָלג.

דער ריכטיקער פירער איז געקומען. משה, דער איד און קעמפער פאַר יושר, משה מיט זיין עגיפּטישע און קעניגליכע ערציאונג, איז אַרויס צו ווערן דער דערלייזער.

משה איז געווען דער פּאַסענדיקער פירער. אליין א קינד פון די אידישע שקלאַפן, א נע ונד און פּאַליטישער פּאַרברע־כער אויף וועמענס קאָפּ עס האָט געהאנגען די שווערד פון די אונטערדריקער, א קענער פון דער פּאָליטישער לאַגע אין לאַנד און קארופּטיווע סיסטעם אין דער רעגירונג, א קענער פון אלע זייערע אבערגלויבנס און כשוף מאַכערייַ, איז ער גע־ווען זעלטן צוגעפּאַסט צו דער ראָל.

און משה איז דאָך געווען א ווירקליכער פאקט, זיין נאָ־מען איז עגיפּטיש, און די געשיכטע פון זיין געבורט און פאר־וואַגעלטקייט איז גאַרניט ווייט פון פּאַקטישער רעאַליטעט. פּאַרוואָס, למשל, זאָל עס ניט מעגליך זיין, אז יוכבד, די מו־טער, זאָל באַהאַלטן משה'ן אין גראָז פון טייך ? פּאַרוואָס, למשל, זאָל עס ניט מעגליך זיין, אז די פּרינצעסין זאָל רחמנות האָבן אויפ'ן געפונענעם קינד און עס נעמען צו זיך אין הויז!

עס איז מעגלאַך און גאַנץ נאַטירלאַך, אז דער זעלבער משה זאָל ווערען דערצויגען ווי א פּרינץ און ווי אזעלכער ארויסגיין צו זען ווי די שקלאַפן ארבייטן. עס איז מעגלאַך, אז דאָס אידישע בלוט אין אים זאָל וועקן צו פּראָטעסטירן קעגן דער באַרבאַרישער באַהאַנדלונג און ער זאָל אין אויפרעגונג טויטען א מצרי דערפאר וואָס ער פּייניקט אומזיסט א אידן. עס איז אויך מעגלאַך, אז ער זאָל מוזן אנטלויפן פון לאַנד דערפאַר וואָס ער האָט גענומען די גערעכטיגקייט אין האַנד, און זאָל פון דערווייטנס וואַכן אויף זיין לאַנד און אויסקוקן אויף א גינסטיקן מאָמענט צו מאַכן א רעוואָלוציע.

ער האָט דעם גינסטיקן מאָמענט דערוואַרט און אויך גע־זיגט. ער האָט אריבערגעפירט די אידן איבער'ן ים סוף, און זיך געלאָזן צום וועג פונ'ם ירדן, צום לאַנד אין וועלכן זיי־נע עלטערן האָבן אמאָל געוואוינט.

דער איבערגאַנג איבער'ן ים סוף איז די רירנדסטע און שטאַרקסטע סצענע אין דער דאזיקער היסטאָרישער דראַמע, אָבער אויך זי ווערט דאָך פאַרשטאַנען און באַגריפן. דער אַרי־בערגאַנג איבער'ן ים סוף איז געווען אויף א פּונקט, וואו דער שטראָם האָט זיך א בייג געטאָן, און ווען דער ווינט האָט זיך

אומגעקערט און דאָס וואָסער האָט זיך ווידער אויפגעהויבן, איז דער פונקט פּארטרונקען געוואָרן.

נאָר זאָלען די ראַציאָנאַליסטען דערקלערן יציאת מצרים אויף זייער שכל'דיקן אופן; זאָלן די מאמינים גלויבן אין דער געטליכקייט פון משה; די לעגענדן וועגן פּסח צעשפּרייט איבער'ן תלמוד און מדרש, זיינען דאָך די שענסטע און די פיינסטע קאַפּיטלעך אין דער גאַנצער דערציילונג.

דערציילט די תלמודישע לעגענדע : עס איז געווען דער קלימאַקס פון דער גרויסער אידישער דראַמע. פון פאַרנט דער ים, פון הינטן פּרעה מיט זיין אַרמיי, עס איז געווען די גרויסע מינוט פון אַנטשיידונג : די מצריים אָדער די אידן — איינער האָט געמוזט אויסגעראָטן ווערן.

האָט גאָט באַשלאָסן אויסצוראָטן די עגיפּטישע אַרמייען און זיי דערטרינקען אין ים. איז געקומען דער שר של מצרים און זיך געשטעלט פאַר גאָט און גע'טענה'עט : „גאָטעניו, דו פירסט תמיד דיין וועלט מיט רחמנות און איצט ווילסטו אַזוי גרויזאַם דערטרינקען די בעסטע זין פון מיין אומה ?"

האָט גאָט איינגעזען די גערעכטיגקייט פון דער טענה, און ער האָט צונויפגערופן די גאַנצע פּמליא של מעלה אויף אַ באַראַטונג : ווער פון די צוויי זאָל אונטערגיין, די אידן אָדער די מצריים ?

זיינען זיך צונויפגעלאָפן די הימלישע שרים פון אַלע אומות אויף דער וועלט און אַלע ווי איינער האָבן זיי געבעטן פאַר די מצריים. די לאַגע פון די אידן איז געוואָרן סכנה'דיג, און גאָט האָט שוין געהאַלטן ביים אַרויסגעבן זיין פּסק דין.

אין דער סאַמע לעצטער מינוט זיינען אָבער אָנגעלאָפן די מלאכים מיכאל און גבריאל און געטראָגן אויף די הענד אַ קליין קינד וואָס די מצריים האָבן אַריינגעמויערט אין די ווענט פון זייערע פּיראַמידן.

— ווי קאָנסטו רחמנות האָבן אויף מענשן וואָס האָבן אויף אַזאַ אופן געטויט קליינע אומשולדיגע קינדער ? —

האט דער מלאך מיכאל געפרעגט אנווייזנדיק אויפ'ן קליינעם אידישן מארטירער.

און אין דער דאָזיגער מינוט איז דער שיקזאל פון פרעה פאר'חתמ'עט געווארן.

און נאָך א מדרש ווושע:

איידער די אידן זיינען אריין אין ים, האָט זיך עוזא, דער שר של מצרים, אוועקגעשטעלט פאר גאָט ברוך הוא און גע־זאגט: „רבונו של עולם, איך האָב א טענה צו דיר קעגן די אומה וואס דו פירסט איצט ארויס פון מצרים. זאָל מיכאל, דער שר של ישראל, קומען און מיט מיר האלטן א דין תורה".

האָט גאָט ארויסגעגעבן א באפעל און דער מלאך מיכאל איז געקומען, האָט זיך באלד עוזא, דער הימלישער שר של מצרים אוועקגעשטעלט מיט זיינע טענות:

— רבון העולמים, דו האָסט גוזר געווען, אז די אידן זאָלן זיין פארשקלאפט פיר הונדערט יאר און לסוף זיינען זיי געווען אונטערדריקט בלויז זעקס און אכציג יאָר, ווייל דער גלות מצרים הויבט זיך אָן אינ'ם טאָג וואס מרים איז גע־בוירן געווארן און דערפאר הייסט זי טאַקע מרים, וואס מיינט: פארביטערט, און אזוי ווי דו, גרויסער גאָט, ביסט א גוזר ומקיים, דארפסטו די אידן נאָך ניט באפרייען.

און אז מיכאל האָט דאָס דערהערט, איז ער שטיל געבליבן און קיין ענטפער ניט געגעבן. עוזא האָט געזיגט און גע־בעטן רשות אומצוקערן די אידן קיין מצרים.

אז קודשא ברוך הוא האָט דאָס דערזען, איז ער אליין געווארן דער פארטיידיקער פון די אידן:

— פארוואָס ווילסטו עס אומקערן מיינע קינדער קיין מצרים? אמת איך האָב געזאגט: „כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם", מיינע קינדער וועלן זיין גרים אין א פרעמד לאנד, אָבער איך האָב ניט געזאָגט, אז זיי וועלן זיין קנעכט אין מצרים, און גרים זיינען זיי געווען זינט יצחק איז געבוירן געווארען, וואס איז א סך מער פון פיר הונדערט יאָר. ניין, דו האָסט מער קיין רשות ניט צו פארשקלאפן די אידן.

אז די צייט פון דער גאולה איז געקומען, האָבן די אידן ניט געהאט קיין שום מצוות. האָט זיי גאָט דעריבער געגעבן צוויי הייליקע מצוות: די מצוה פון קרבן און די מצוה פון מילה.

און גאָט האָט געזאָגט צו משה'ן: „גיי און זאָג די אידן, אז דעם צענטן טאָג אין חודש זאָלן זיי זיך נעמען שעפּעלאך און זיי האלטן ביז דעם פירצענטן טאָג אין חודש און דאַ־מאָלט זיי שעכטען".

האָט משה זיך געבעטן ביי גאָט: „האר פון דער וועלט, ווי אזוי קען איך טאָן אזא זאך? ווייסטו דען ניט, אז די שאָף זיינען די אפּגעטער פון די מצריים? איז עס דען מעג־לאך, אז מיר זאלן שעכטן שאָף פאר זייערע אויגן און זיי זאלן אונז ניט דער'הרג'ענען?!"

האָט גאָט אים געענטפערט: „ביי דיין לעבן, די אידן וועלן ניט אויסגעלייזט ווערן סיידן זיי וועלן שעכטן די אפּגע־טער פאר די מצריים אין די אויגן, כדי די מצריים זאלען זען, אז זייערע אפּגעטער זיינען גארניט ווערט".

האָבן די אידן גענומען די שעפּעלאך און זיי פיר טעג נאָכאנאַנד געהאלטן צוגעבונדן צו די פיסלאך פון די בעטן. די מצריים פלעגן אריינגיין אין די אידישע הייזער און דאָס דערזען, פלעגן זיי קריגן די שלאק.

אזוי גיך ווי משה האָט מקריב געווען דעם קרבן פסח, האָבן אלע פיר זייטן פון דער וועלט אנגעהויבן צו בלאָזן מיט דעם זיסן ריח פון גן עדן, און דער דאזיקער ריח האָט זיך באהעפט מיט דעם קרבן פסח און זיך פארשפּרייט אויף א שטח פון פערציק טאָג רייזע.

האָבן אלע אידן זיך פארזאמעלט ארום משה'ן און זיך געבעטן: גיב אונז, מיר בעטן דיך, צו עסן פונ'ם קרבן פסח, ווייל מיר זיינען שווין מיד פונ'ם ריח".

אָבער גאָט האָט געזאָגט: „אויב איר זענט זיך ניט מל, קענט איר ניט עסן פונ'ם קרבן פסח". זיינען באלד אלע אידן געגאנגען און זיך מל געווען, און גאָט אליין האָט יעדן איי־נעם געהיילט, געקושט און געבענטשט.

משה האָט דאמאָלט באַפוילן די אידן צו שעכטן דעם קרבן פּסח נעמען א בינטעל איזוב (איאַפ. — אזא מין פלאַנ־צונג מיט לאַנג פארשפּיצטע בלעטער און בלויע בלומען), עס איינטונקען אינ׳ם בלוט און באשמירען דעם אויבער באַלקן און די זייט־באַלקן. קיינער האָט ניט געטאָרט ארויסגיין פון הויז ביז אין דער פרי, ווייל אין דער דאָזיקער נאכט האָט גאָט פארניכטעט די מצריים, און אז ער וועט דערזען דאָס בלוט אויף די באַלקאנס, וועט דער משחית ניט ארייננדרינגען אין די הייזער.

גאָט האָט אויך באַפוילן: קיין שום אנדער אומה זאָל ניט אנטייל נעמען אינ׳ם קרבן פּסח, און אחוץ אידן זאל קיי־נער ניט וויסן די סודות דערפון; זיבן טעג זאל אין שטוב ניט געזעהן ווערן קיין זויערטייג קעגן די זיבן טעג פון דער גאולה ביז קריעת ים סוף.

אויף דעם אויבער־באַלקאן האָט גאָט געהייסען שפּריצן קעגן דעם זכות פון אברהם אבינו, וועלכער איז דער גרעסטער פון די אבות, און אויף די זייטן־באַלקאנס קעגן דעם זכות פון יצחק און יעקב.

דאָס בינטעל איזוב דאַרף מען נעמען, ווייל עס איז דאָס קלענסטע צווישן אלע בוימער פּונקט ווי די אידן, וועלכע זיינען די קלענסטע אין צאָל צווישן אלע פעלקער, ווייל גאָט האָט געזאָגט, אז כאָטש די אידן זיינען אזוי קליין ווי איזוב, וועט אָבער גאָט זיי צונויפבינדן אין איין בינטל און ווערן טייערער פון אלע פעלקער.

דערציילט אויך דער מדרש וועגן דער שפּאַלטונג פון ים:

בשעת די מצריים האָבן נאָכגעיאָגט די אידן, איז זיי באַפאַלן א גרויסע מורא. די אידן זיינען דאמאָלט געווען גע־גליכן צו א טויב וואס אנטלויפט פון א שפּאַרבער, און אז זי קומט שוין בשלום צוריק צום נעסט, געפינט זי גאר דארטן א שלאַנג. אז די אידן האָבן דערזען די מצריים זיי נאָכיאָגן, האָבן זיי געוויינט פאר משה׳ן: „משה אונזער רבי, וואוהין זאלן מיר גיין, די מצריים זיינען דאָך הינטער אונז און דער ים פאר אונז“. האָט אויך משה מיט זיי מיטגעוויינט ביז עס

האָט זיך דערוועקט דער רחמנות פון גאָט און ער האָט גע־זאָגט צו משה׳ן :

— משה, איך געדענק נאָך די תפלה, וואס אברהם מיין געליבטער האָט מתפלל געווען ווען איך האב אים געהייסן גיין שעכטן זיין איינציקן זון פאר א קרבן. ער האָט דאַ־מאָלט מתפלל געווען צו מיר : „רבונו של עולם, ווען מיינע קינדער וועלן זיך געפינען אין צער, זאָלסטו זיי געדענקען אין דעם מאָמענט וואס איך שטיי פאר דיר".

און גאָט האָט באפוילן צו משה : „רייד צו די אידן און זאָלן זיי ציען". האָט משה נעפרעגט ביי גאָט : „רבונו של עולם, און איך וואס זאָל טאָן ?"

האָט גאָט ווידער געזאָגט : „נעם דעם שטעקן וואס איך האָב דיר געגעבן און גיי צום ים אין מיין שליחות און זאָג אים, אז דו ביסט דער שליח פונ׳ם יוצר בראשית, פאר ווע־מען ער זאָל אנטפּלעקן די וועגן די אידן זאָלן קענען דורכגיין בשלום."

איז באַלד משה געגאנגען צום ים און אים איבערגעגעבן די רייד פון גאָט. און דער ים האָט משה׳ן געענטפערט :

— איך וועל ניט טאָן ווי דו רעדסט צו מיר, ווייל דו ביזט א יליד אשה. און ניט בלויז דאָס אליין, נאָר איך בין נאָך מיט דריי טעג גרעסער פון דיר. איך בין באשאפן גע־ווארן אינ׳ם דריטן טאָג און דו אינ׳ם זעקסטן.

האָט באַלד משה איבערגעגעבן די רייד פונ׳ם ים צו גאָט, און גאָט האָט צו אים געזאָגט : „א קנעכט וואס ווידער־שפעניגט זיין האר, וואס טוט מען צו אים ?"

— מען שלאָגט אים מיט א שטעקן ! — האָט משה אפּ־געענטפערט.

האָט גאָט ווידער געזאָגט צו אים : „הויב אזוי אויך דו אויף דיין שטעקן און שטרעק אויס דיין האנט אויף דעם ים און שפאלט אים".

האָט באַלד משה אויסגעשטרעקט זיין האנט און גע־שפאָלטען דעם ים. נחשון בן עמינדב איז דער ערשטער ארייג־

נעשפרונגען אינ'ם ים, און גלייך נאָך אים אלע איבריקע אידן מיט זייערע קינדער און קליינע קינדער.

באותה שעה — אין יענער ווײלע האָבן די מלאכי השרת געוואלט זאגן שירה פאר'ן רבונו של עולם, האָט ער אויף זיי אנגעשריען:

„מעשי ידי טובעים בים, ואתם אומרים שירה לפני — מיינע באשאפונגען זינקן אין ים, און איר ווילט מיר איצט שירה זינגען ? !"

און די גמרא זאָגט אויך: למה אין אתה מוצא בפסח אפילו שמחה אחת — פארוואס האָט די תורה ניט איינמאָל אפילו דערמאָנט דאָס ווארט „שמחה" ביי פסח, ווי זי האָט עס געטאָן ביי די אנדערע ימים טובים ? בשביל שמתו בו המצריים — ווייל עס זיינען אין דעם יום טוב געשטארבן די מצריים.

דער מדרש גיט איבער זייער באריכות און אין א זעלטן פאנטאסטישער פארם די געשיכטע פון די צען מכות:

עס איז געווען דאמאָלט ווען פרעה האָט די אידן ניט גע־וואָלט ארויסלאָזן פון מצרים, האָט גאָט ברוך הוא געזאָגט צו משה'ן: „שטיי אויף גאנץ פרי און גיי ארויס צום טייך און זאָג צו פרעה'ן ער זאל ארויסלאָזן די אידען; טאָמער ניט, וועל איך פארוואנדלען דעם טייך נילוס אין בלוט".

„איך וויל — האָט גאָט געזאָגט — אים שטראָפן מיט דער זעלבער זאך מיט וואס ער האָט זיך געגרויסט. ער האָט געזאגט, אז דער טייך איז זיינער און אז ער איז א גאָט, וועט זיך טאָקע דערפון אנהויבן זיין שטראָף".

פיר און צוואנציק טעג נאָכאנאנד האָט משה געווארנט פרעה'ן, אבער דער רשע האָט זיך ניט געוואָלט צוהערן.

האָט גאָט געזאָגט צו משה'ן: „זאָג אהרנ'ען, דיין ברו־דער, ער זאל פארוואנדלען דאָס וואסער אין בלוט. דיך האָט דאָס וואסער אמאָל געראטעוועט, איז ניט רעכט אז דו זאָלסט עס שלאָגן.

איז געגאנגען אהרן און האָט אויסגעשטרעקט דעם געט־ליבען שטעקן איבער די וואסערן פון מצרים און זיי זיינען

באַלד געוואָרן בלוט. אפילו דאָס וואַסער וואָס האָט זיך געפונען אין כלים אדער די שפּייעכץ וואָס א מצרי האָט אויסגעשפּיגן איז גלייך געוואָרן בלוט. אַז אידן און מצריים זיינען געגאַנגען צוזאַמען שעפּן וואַסער, איז דער אידישער עמער געווען אָנגעפילט מיט וואַסער און דער מצרישער מיט בלוט. אפילו אויב זיי האָבן זיך ביידע צוזאַמען אנגעבויגן צו טרינקען פון א כלי, האָט דער איד געטרונקען וואַסער און דער מצרי — בלוט.

גאַנצע זיבן טעג האָט די מכה געדויערט, און אַזוי ווי פּרעה איז געבליבן פאַר'עקשנ'ט, האָט משה אים ווידער געוואָרענט פיר און צוואַנציק טעג נאָכאַנאַנד, אַז גאָט וועט אויף אים אָנשיקן פרעש. אַז די פיר און צוואַנציק טעג האָבן זיך פאַרענדיקט, האָט אהרן ווידער אויסגעשטרעקט דעם שטעקן און דאָס לאַנד איז פאַרפלייצט געוואָרן מיט פרעש, וועלכע האָבן זיך דורכגעשלאָגן דורך די שטאַרקסטע מעטאַלען. אַז אַן עגיפּטישע פרוי האָט געקנאָטן טייג און איינגעהייצט דעם אויוועו, זיינען געקומען די פרעש און עס צופרעסן. אַז פּרעה האָט געטרונקען וואַסער און זיך פאַרגאָסן א טראָפּן, איז גלייך געקומען א פרעש.

און אַז פּרעה האָט אַלץ ניט געוואָלט ארויסלאָזן די אידן, האָט אהרן אויסגעשטרעקט זיין שטעקן און געשלאָגן דעם שטויב פונ'ם לאַנד ביז עס איז דערפון געוואָרן לייז.

און די דאָזיגע מכה האָט גאָט געבראַכט דערפאַר ווייל גאָט האָט געוואָלט זיי זאָלן געשטראָפט ווערן מיט שטויב צו וואָס די אידן זיינען געגליכן. ווי עס שטייט געשריבן : אעשה את זרעך כעפר הארץ — איך וועל מאַכן דיינע קינדער אַזוי צאָלרייך ווי שטויב.

פּרעה'ס הארץ איז אָבער אַלץ געווען פאַרהאַרטעוועט, און גאָט האָט אים געשטראָפט מיט א צומישעניש פון חיות און עופות, וועלכע זיינען באַפאַלן פריער דאָס הויז פון פּרעה און דערנאָך דאָס הויז פון די מצריים. קיין גושן וואו די אידן האָבן געוואוינט, זיינען די חיות ניט געקומען.

אז פרעה האָט געזען ווי שווער די מכה איז, האָט ער צוגעשטימט ארויסצולאָזן די אידן אויף דריי טעג דינען גאָט, אָבער בתנאי זיי זאָלן ניט אוועק צו ווייט. משה האָט דער־פאר תפלה געטאָן צו גאָט און די מכה האָט זיך אפגעטאָן.

ווען די מכה איז אוועק, האָט פרעה ווידער שווער גע־מאַכט זיין הארץ און די אידן ניט ארויסגעלאָזן. האָט גאָט געזאָגט: זאָל קומען א מגפה און באשטראָפן די מצריים, וועלכע זוכן אומצוברייננגען א פאלק וואס איז זיך מוסר נפש פאר מיר.

און די מגפה איז געקומען און אויסגעה'הרג'עט אלע בהמות. דאָס האָט גאָט געטאָן, ווייל די מצריים האָבן געשיקט די אידן פאשען שאָף אין דער ווייטער מדבר, כדי זיי זאָלן דאָרטן אויסשטארבן און ניט האָבן קיין קינדער. אומגעקומען זיינען אלע מצרישע בהמות, אָבער די אידישע זיינען געבליבן לעבן. אויב א איד און א מצרי האָבן געהאט בשותפות א בהמה, איז זי אויך געבליבן לעבן.

פרעה האָט אָבער אלץ ניט געוואָלט ארויסשיקן די אידן, און גאָט האָט געהייסן משה'ן און אהרנ'ן ווארפן הויפנס מיט אַש אין הימל אריין, וועט גאַנץ מצרים געשטראָפט ווערן מיט געשווירן.

נאָך די פינף מכות האָט גאָט געזאָגט: ביז איצט האָט פרעה אליין הארט געמאַכט זיין הארץ און פון איצט אָן וועל איך הארט מאַכן זיין הארץ, כדי איך זאל אים קענען באשט־ראפן מיט נאָך פינף מכות.

און דער האר פון דער וועלט האָט געמאַכט א קריץ אין דער וואנט און געזאָגט צו פרעה'ן: ווען די זון וועט מאָרגן דערגרייכן דעם קריץ, וועט קומען אויף דיר א האָגל וואס איז נאָך קיינמאָל פריער ניט געווען. און געשיקט האָט נאָך די דאָזיקע מכה, ווייל די מצריים האָבן געצוואונגען די אידן צו היטן די גערטנער.

דער האָגל איז געווען אזוי גרויס, אז עס איז פון אים געוואָרן א הויכע וואנט און די בהמות האָבן ניט געקענט אנט־לויפן. דאָס גאַנצע גראָז, אלע בוימער און אלע געוויקסן זיי־

נען פארניכטעט געוואָרן אחוץ דער ווייץ וואס איז על פי נס ניצול געווארן. ביי די אידן אין גושן איז דער האָגל ניט געוועזן.

פרעה האָט דאמאָלט געשיקט רופן משה'ן און אהרן'ען און צו זיי געזאָגט: „גאָט איז גערעכט און איך און מיין פאָלק זיינען רשעים". האָט משה תפלה געטאָן און דער האָגל האָט באַלד אויפגעהערט. גאָט האָט אָבער שווער געמאכט זיין הארץ און ער האָט ווידער ניט געוואָלט ארויסשיקען די אידן.

האָט גאָט דאמאָלט אָנגעשיקט דעם היישעריק דערפאר, „ווייל די מצריים האָבן געצוואונגען די אידן צו פארזייען פאר זיי די תבואה". פון אָנהויב האָבן די מצריים זיך דערפרייט מיט דעם היישעריק. זיי האָבן זיי צונויפגעקליבן און איינגעמאַרענירט צום עסן. ווען משה און אהרן האָבן אָבער אויף'ן פארלאנג פון פרעה געבעטן די מכה זאָל זיך אָפּטאָן, האָט גאָט געשיקט א שטארקן ווינט און די היישעריקן זיינען פארשוואונדן אפילו פון די פעסער און כלים, אין וועלכע זיי זיינען געווען איינגעמארענירט.

גאָט האָט ווידער געשטאַרקט דאָס הארץ פון פרעה, און אים נאָכדעם געשטראָפט מיט א פינסטערניש פון גהינום. אין די ערשטע דריי טעג האָט מען נאָך געזען זיך אויפצושטעלן, אָבער נאָכדעם איז די פינסטערניש געוואָרן אזוי געדיכט, אז ווער עס איז געזעסן האָט זיך ניט געקענט אויפשטעלן, און ווער עס איז געשטאנען האָט זיך ניט געקענט אוועקזעצן.

פרעה האָט דאמאָלט שוין געוואָלט ארויסשיקן די אידן, אָבער ער האָט געפאָדערט די אידן זאָלען איבערלאָזן די שאָף און רינדער. משה איז געווארן שטארק בייז און געזאָגט, אז מער וועט ער אים שוין ניט קומען בעטן.

גאָט איז דאמאָלט אליין געקומען אין הויז פון פרעה און געבראכט די צענטע מכה — מכת בכורות.

פונקט אין מיטן נאכט האָט גאָט זיך באוויזן אין מצרים מיט דער גאנצער כת מלאכי חבלה, א טייל פון וועלכע זיינען באשטאַנען פון האָגל און א טייל פון פלאמען. די מלאכי

חבלה האָבן אליין געוואָלט אָנמאַכן דעם חורבן, האָט אָבער נאָט געזאָגט : „מיין גרימצאָרן וועט ניט שטיל ווערן סיידן איך וועל אליין נעמען נקמה".

זעקס הונדערט טויזענט בכורים זיינען אין יענער נאַכט אומגעקומען. געשטאָרבן זיינען די בכורים פון אלע מצריים אפילו פון די וואס זיינען דאַמאָלט געווען אין פרעמדע לענ־דער. אפילו די שוין לאַנג געשטאָרבענע זיינען פון די הינט ארויסגעשלעפּט געוואָרן פון די קברים. אויך די בכורים פון די געפאַנגענע קנעכט זיינען אומגעקומען, ווייל זיי פלעגן זיך פרייען מיט די ליידן פון די אידן.

איידער גאָט האָט אָנגעשיקט די לעצטע מכה אויף די מצריים, האָט ער פריער פאַרניכטעט אלע זייערע אבגעטער און צלמים. די וואס זיינען געווען פון נאָלד, זילבער און קופּער זיינען צעשמאָלצן געוואָרן, און די וואס זיינען געווען פון האָלץ זיינען צעפוילט און צעבראָכן געוואָרן.

איידער די מכת בכורות איז געקומען, זיינען די בכורים געקומען צו זייערע עלטערן און געזאָגט : „אלע מכות וואָס משה האָט געזאָגט ער וועט ברענגען זיינען טאַקע געקומען, און אז ער זאָגט איצט די בכורים וועלן אויסשטאַרבן, וועט עס אודאי אויך מקוים ווערן". האָבן די עלטערן אבגעענטפערט : „יעדער פון אונז האָט צען זין, זאָל בעסער איינער פון זיי שטאַרבן, אבי די אידן זאָלן דאָ בלייבן. זיי האָבן אבער ניט געוואוסט, אז כמעט אלע פון די מצריים זיינען געווען בכורים, ווייל זיי האָבן געפירט אן אויסגעלאסן לעבן.

זיינען דאַמאָלט די בכורים אוועק צו פּרעה'ן, ווייל ער אליין איז אויך געווען א בכור. האָט פּרעה געענטפערט : „אדער מיין נשמה, אדער זייער נשמה זאָל אויסגיין. און ער האָט באַפוילן זיינע קנעכט שלאָגן די בכורים. זיינען די בכורים געוואָרן אין כעס און גענומען זייערע שווערדן און דער־הרג'עט זייערע אייגענע עלטערן.

און ווען די מכה האָט זיך שוין געשטאַרקט איבער אלע הייזער פון מצרים, איז פּרעה אליין געלאָפן זוכן משה'ן און אים געבעטן ער זאָל וואָס גיכער ארויספירן די אידן. אבער

משה און אהרן האבען איהם געענטפערט : „שוטה וואס דו ביסט, בייגאכט וועלן מיר ארויסציען פון דאנען ! זיינען מיר דען גנבים, וואס מיר זאָלן זיך ארויס׳גנב׳ענען ביינאַכט? אין דער פרי וועלן מיר ארויסציען, און פארוואס אײַלסטו אונז אזוי פלוצים ?

האָט פרעה געענטפערט : „איך בין א בכור און האָב מורא איך זאָל ניט שטארבן". אויף דעם האָט משה איהם אָבגעענטפערט : „דארפסט ניט מורא האָבן, עס וועט דיך טרעפן נאָך גרעסערע צרות".

און ניט בלויז פרעה אליין, נאָר אלע מצריים האָבן שטארק געטריבן די אידן זיי זאָלן וואס גיכער פארלאָזען דאָס לאנד. און צו די מצריים האָט גאָט געזאָגט : „ביי אייער לעבן, איר וועט אלע אומקומען, אבער ניט דאָ נאָר ביים ים".

און אזוי האָט גאָט די אידן ארויסגעפירט פון מצרים מיט זיין שטארקער האנט.

דריטער קאַפּיטעל

פּסח׳דיגע מנהגים ביי אָריענטאַלישע אידען און שומרונים

דער שומרונישער קרבן פּסח — ביי די ספרדישע אידען — ביי אידען אין בוכאַרא און קאַווקאַז — די דראַמאַטישע אינסצענירונג ביי די מאַראָקאַנער אידען — פּסח ביי די מאַראַנען אין שפּאַניע און פּאָרטוגאַל — תימן און ארץ ישראל.

איין איינציקע גרופּע איז פאַראַן, וואָס שעכט נאָך עד־היום דעם קרבן פּסח מיט אַלע ריטואַלן און צערעמאָניאַלן ווי מיט צוויי־דריי טויזנט יאָר צוריק.

די קליינע סעקטע שומרונים, אַן איבערבלייבעכץ פון אונזערע אַמאָליקע ניט־פריינטלעכע שכנים, וועלכע האָבן איבערגענומען א טייל אידישע מנהגים, געפינט זיך נאָך איצטער אין דער שטאָדט שכם, ארץ ישראל, ניט ווייט פון די היסטאָרישע בערג עבל און גריזים. איצטער זיינען זיי בלויז אַן ערך ווי א צוויי הונדערט נפשות, אבער אמאָל זיינען זיי געווען גרייס און מעכטיק און אפילו געהאַט אַן אייגענעם בית המקדש.

די שומרונים האָבן תמיד גע׳טענה׳ט, אַז זיי זיינען די ריכטיגע אידן, ווייל זיי האָבן שטרענג אָפּגעהיט אַלע דינים פון תורת משה, אָבער בלויז אין זייער פּשוט׳ן אויסטייטש, אָהן די פירושים און קאָמענטאַרן פון די חכמי התלמוד. אין זייער קאָנקורענץ און שנאה צו די אידן, האָבן זיי אפילו געלייקענט אין דער הייליגקייט פון ציון און ירושלים. זיי האָבן געגלויבט, אַז שכם, די שטאָדט, אין וועלכער זיי וואוינען, און דער באַרג גריזים, וואָס רינגלט זיי אַרום, איז דער אָרט, וואו די שכינה רוט.

זייער גלאַנץ־פּעריאָדע איז געווען אין דער צייט פון׳ם צווייטן בית המקדש. דאַמאָלט זיינען זיי געווען גרויס און פּאָליטיש מעכטיק. זיי האָבן באַוואוינט דעם גאַנצן טייל לאַנד צווישן יהודה און גליל און געהאַט אַסך אָנהענגער אפילו אין דרום־סיריע און אין אַנדערע מזרח לענדער. די אידן האָבן זיך תמיד אָפּגעזאָגט מיט זיי מתחתן צו זיין, און מיט אַנדערע פעלקער האָבן זיי אַליין ניט געוואָלט זיך אַסימילירן. אַזוי אַרום איז פון זיי איצט פאַרבליבן בלויז א קליינער איבערבלייב, וואָס האַלט זיך נאָך פעסט אין זייער אַלטער טראַדיציע.

ווי די אידן אין ארץ ישראל, פייערן די שומרונים פּסח בלויז זיבן טעג, אָבער דערפאַר ווערט ער געפייערט אויף א גאַנץ אייגנאַרטיגן אופן. די גאַנצע עדה זייערע פאַרלאָזט זייערע הייזער, וואָס געפינען זיך אין טאַל צופוסענס דעם באַרג גריזים, און קלייבן זיך אריבער מיט אַלע זייערע בעבעכעם אויפ׳ן שפּיץ באַרג, צום אָרט, וואו זייער בית המקדש איז אַמאָל געשטאַנען און וואו זיי גלויבן, עס געפינען זיך נאָך איצטער אַלע כלים און חפצים פון משכן.

דאָרטן אויפ׳ן באַרג, אויף א הויכקייט פון אכט הונדערט מעטער, איז פאַרשטעקט א געצעלט מיט קאָלירטע לײַלעכער אין דער פאָרם פון א האַלבן צירקל. אינווייניק איז אויסגעבעט מיט ווייכע זיידענע טאַפּעטן, אַרום און אַרום שטייען א רייע לאַנגע בענק, אינדערמיט א טיש מיט צוויי גרויסע פאָטער־שטולן. אויף איינעם, דעם העכערן, זיצט דער כהן גדול און אויפ׳ן צווייטן זיין געהילף.

צוועלף בייטאָג, ערב פּסח, איז שוין די גאַנצע מחנה יום־טוב׳דיק. אַלע זיינען אָנגעטאָן אין זייערע טייערסטע קליידער, ריין אויסגעוואַשן און אויסגעצוואָגן, און רויטע טאַרבושען, אַזעלכע בעקעשעס, אויף די קעפּ.

דעם כהן גדול זעט מען ניט דעם גאַנצן טאָג ערב פּסח ער זונדערט זיך אָפּ אין זיין גרויסן געצעלט און איז זיך מכין צו דער גרויסער און הייליקער עבודה — דעם קרבן פּסח. ערב פּסח פאַסטן אַלע שומרונים פון זון אויפגאַנג אָן.

ביים אריינגאנג פון געצעלט זיינען אויסגעשטעלט א מנין אינגלעך, די יונגע כהנים׳לעך, וועלכע ווערן איינגעאיבט אין דער עבודה. ביי זייער זייט זיצט אן אלטער שומרוני מיט א ספר תורה אין האנט, וואס איז, ווי זיי גלויבן, דריי טויזענט זיבן הונדערט יאר אלט, און אויפ׳ן טיש שטייט קאווע, מילך, דייז, באנאנעס, מצות און אלערליי פרוכטן.

די סביבה ארום איז זעהר אימפאזאנט. מען זעהט די בערג און טאל פון וועלכן עס קוקט מאיעסטעטיש ארויס די שטאדט שכם איינגעטונקען אין א ים מיט בוימער. אנטקעגן שטייט דער הר עבל, וועלכער איז הגם וועדליק אונזער תורה דער בארג פון קללה, שמעקט ער דאך מיט פרישקייט און גרינעם גראז. פון דער אנדער זייט איז דער הר גריזים, דער בארג פון ברכה, וועלכער קוקט מיט שטאלץ אויף דעם ספעקטאקל פון מקריב זיין א קרבן.

אויפ׳ן שפיץ בארג זיינען אויסגעגראבן דריי גריבער: איין גרוב — א שמאלער און פלאכער — איז דער מזבח. דארטען געפינען זיך עטליכע גרויסע שטיינער, וועלכע זיינען, ווי זיי גלויבן, די זעלבע איבער וועלכע יעקב אבינו איז אריבערגעגאנגען דעם ירדן. נעבן די שטיינער שטייען צוויי קעסלען מיט זודיקע וואסער און אנדערע כלי מכשירים. אנטקעגן, נעבן געצעלט, ליגט נאך א גרויסער שטיין, וועלכער איז באדעקט מיט קאלירדייכע טעפיכער. אויף דעם דאזיקן שטיין זיצן עס די כהנים און זקנים אין ברייטע, ווייסע מאנטלען, א סימבאל, אז אלע זאלן ווערן ווייס־ריין פון זינד און אלט אין יארן.

די איבריקע צוויי גריבער זיינען טיפע, און אין זיי ווערט עס נעבראטן דער קרבן פסח. עטליכע שעפסן ווערן געקוילעט, אפגעטרייבערט און אויסגערייניגט, דורכגעשטאכן מיט א לאנגן שפיציקן שטעקן, און אריינגעשטעקט אין דעם אנגעגליטן גרוב. דארטן אינ׳ם מיט בלאטע באשמירטן גרוב שטעקען די שפיזן מיט די שעפסן ביז זיי ווערן גוט אפגעבראטן. נעבן דעם גרוב איז אויך אויסגעגראבן אן אויוון מיט אנגעגליטע שטיינער און דארויף באקט זיך די מצה, אזא שווארץ־

טונקעלער טייג ווי א גרויס בלאט לאקשען. דער דריטער גרוב איז א ליידיקער און ווערט געהאלטן צו פארברענען דעם אפ־פאל און איבערבלייבעכץ פון דער סעודה.

נאך האלבן טאג הויבן זיך אן די אינטענסיווע צוגרייטונגען צום קרבן פסח. אלע ווערן דאמאלט ערנסט און רעליגיעז געשטימט. די כהנים און זקנים קניען אויף די טעפיכער און זאגן פול מיט יראה זייערע געבעטן. די איבריקע האלטן אין האנט געשריבענע ספרים און קוקן פארטראכט מיט די פנים׳ער פאררייסן אינדערהויך.

דער כהן גדול קומט ארויס פון זיין געצעלט און זעצט זיך אינמיטן קרייז נעבן מזבח. מען פירט פאר אים דאמאלט פארביי א טשערעדע ריין־אויסגעוואשענע, אויסגעקליבענע פארפוצטע שעפסן. דער כהן גדול קלויבט פון זיי אויס איינעם פאר׳ן קרבן פסח, און קערט זיך צוריק אין זיין געצעלט וואו ער פארבלייבט שוין אפגעזונדערט ביז די זון הויבט אן פארגיין אין מערב.

ווען די זון האלט שוין ביים אונטערגיין, גייען די עלטסטע און בכבוד׳יקסטע פון דער עדה צום געצעלט פונ׳ם כהן גדול און זיינען אים מודיע, אז די זון גייט שוין אונטער און הגיע זמן עבודה.

דער כהן גדול וואשט דריי מאל די הענט, די פיס און אנדערע טיילן, טוט אן א מין טאגע, א ווייסע מיט גאלד געפוצט ארום די ראנדן, א גארטל דורכגעוועבט אין גאלד און א ווייסן טורבאן מיט א לאנגען גאלדענעם קוטאס. די כהנים און זקנים גיבן דאמאלט שטארק אכטונג ער זאל חלילה ניט מאכן קיין טעות אין די דינים.

פארטיק ווערענדיק מיט׳ן אנטאן די בגדי כהונה, נעמען אים די זקנים אונטער׳ן ארעם און פירן אים ארויס צו דער עדה. ער בענשט זיי אלעמען, און די עדה, קליין און גרויס, פאלן אויף זייערע קני. די חשוב׳ערע פון דער עדה גייען אויך צו איינציקווייז נאך א פערזענליכע ברכה, און אלע צוזאמען שרייען און שאלן מיט עקסטאזע אויסרופן האלטענדיק די

הענט אויפגעהויבן צום הימל און דעם פּנים געווענדט צו דער אונטערגייענדיקער זון.

ווען די זון איז שוין אויפ'ן ראנד פון הימל, שטעלט זיך דאָס גאנצע פאָלק ארום דעם מזבח און זאָגט תפילות. דער כהן גדול דרייט זיך אויס מיט'ן פּנים צום ים און לייענט פאר די פּרשה אין חומש, וואו עס ווערט אנגעזאָגט צו שעכטן א קרבן פּסח. ווען די עדה איז נאָך פארזונקן אין די תפילות, בינדן די יונגע כהנים דעם קרבן און לייגן אים ארויף אויפ'ן מזבח. א ווײַלע ווערט טויט שטיל, אז מען הערט קוים זייער אטעמען. דער כהן גדול פארמאכט די אויגן, ציט אָן די ברעמען, פארקנייטשט דעם שטערן, און פאלט אַריין אין א מין הימלישער התבודדות. מיט גרויס אימה און יראה זאָגט ער שטיל און אויסגעצויגן א קורצע תפילה — און עס הויבט זיך אָן א גרויסער ליארם. אלע בקול אחד שרייען און קוויטשען, און דער כהן גדול קוילעט דערווייל דעם קרבן. ער טוט עס גיך, כדי קיינער זאָל ניט הערן דעם געשריי און מעקען פון'ם שעפּסעלע. דאָס בלוט ווערט צוזאמענגעקליבן אין א גרויסן מעשענעם קעסל, און פון א צווייטן קעסל גיסט מען אויפ'ן קרבן מיט הייס־זודיקע וואסער.

איינער נאָכ'ן אנדערן ווערן אזוי געקוילעט בערך זעקס־זיבן שעפּסן און אפּגעבראָטן. איין שעפּסעלע ווערט תמיד גע־האלטן אין רעזערוו, טאָמער וועט זיך מאכן ערגעץ וואו א מום און דער קרבן וועט פּסול ווערן. עטליכע שעה גייען אזוי פארביי ביז די כהנים טרייבערן און בראָטן אלע שעפּסעלעך, און די עדה זיצט דערווייל ארום דעם כהן גדול און פרייען זיך אויף א יום־טוב'דיקן שטייגער. מען קושט זיך איינער דעם אנדערן, פריער אויף דער רעכטער פּלייצע און דערנאָך אויף דער לינקער און מען קלויבט נחת דערפון וואס אלץ איז אזוי גוט געלונגען אָהן א שום מכשול חלילה.

די פרומערע אין דער עדה, די זקנים און חכמים, פאר־ברענגען אין תפילות און די איבריקע ליגן בהרחבה'דיק אויס־געצויגען אויף זייערע בעטלעך אין די געצעלטען און רוהען זיך אוים כדי צו האָבען כח צו עסען דעם קרבן פּסח.

ארום איינס אזייגער פארטאָג הויבט זיך אָן די גרויסע סעודה. דער געהילף פון כהן גדול זאָגט אלעמען אָן, אז אלץ איז פארטיק כדת וכדין און מוכן ומזומן אנצוהויבען די סעודה. דער לאגער וואכט אויף און ווערט שטארק באלעבט. מען וואשט זיך די הענט און פיס, און מען טוט זיך אָן אין ווייסן, די לענדן פארגארטעלט און מיט שטעקנס אין די הענט, ווי די אידן בעת זיי זיינען ארויסגעגאנגען פון מצרים.

אויף גרויסע געפלאָכטענע טאַצן און קערב ברענגט מען די געבראטענע שעפסן מצה און מרור, און דער כהן גדול הויבט אָן איינטיילן יעדן זיין חלק. פריער רייסט ער אליין אָפּ מיט די הענט שטיקער פלייש, און באלד דערנאָך טוען עס אלע אין גרוים איילעניש. די פרויען באטייליקן זיך ניט די־רעקט אין דער עבודה, נאָר פארבלייבן אין זייערע געצעלטן צוזאמען מיט זייערע קליינע קינדער. די מענער טראגען זיי אריין גרויסע טעלער מיט פלייש, און אין בערך צוואנציק מי־נוט איז אלץ, א חוץ די ביינער, אויפגעגעסן. אלץ וואס בלייבט איבער פון דער סעודה, די ביינער, די קערב, די כלים און אפילו די מצה, ווערט פארברענט. דער עולם זאָגט נאָך עט־ליכע תפילות, און די צערעמאָניע ווערט פארענדיקט.

די ספרדישע אידן פראוועןן דעם סדר מיט א באזונדערער שיינקייט. שוין גלייך נאָך פורים הויבן זיי אָן צו באַקן מצות אויף פסח, און דערביי האָבן זיי באזונדערע תפילות און כוונות פון א מיסטישן, קאבאליסטישן כאראקטער. די רייי־כערע און פרומערע צווישן זיי באַקן „מצה עשירה" — רייכע מצות — געקנאָטן מיט בוימל און וויין, וועלכע דינען אויך ווי כיבוד אויפצונעמען די פילע געסט און פריינט וואס קומען יעדן חול המועד אויף באזוך.

ביי די ספרדים פראוועט מען ניט דעם סדר יעדע פא־מיליע באזונדער, נאָר עטליכע צוזאמען. דערביי ווערט איינ־סצענירט דער גאנצער אופן פון יציאת מצרים. ווען אלע זיצן שוין אויסגעזעצט ארום טיש, קומט אריין איינער פאר־שטעלט ווי אן אורח מיט א זאק אויף די פלייצעס און שטעקן אין האנט, און דערציילט זיי, אז ער איז נאָר־וואס אנגעקומען

פון מצרים א באפרייטער פון שקלאפעריי מיט אלע איבריקע אידן. די מסובים ביים טיש שטעלן אַן א נאאיווע מינע, און פרעגן אים אויס אלע איינצעלהייטן, וואס ער דערציילט גערן באריכות. נאָכדעם ווי ער פארענדיקט דערציילן די גאנצע מעשה, לאדעט מען אים צום טיש און אלע צוזאמען הויבן ערשט אָן צו זאָגן די הגדה מיט א שיינעם אריענטאלישן ניגון.

די פרויען זאָגען אויך מיט די הגדה, און דערביי זיינען זיי אויסגעפוצט אין בגדי מלכות או אין האָניג. דער גאנ־צער סדר איז כמעט דער זעלבער ווי אונזערער, א חוץ וואס ביי זיי באהאלט מען ניט דעם אפיקומן אונטער'ן קישן, נאָר איינגעוויקעלט אין א זיידענעם טוך וואס זיי טראגן אויף די פלייצעס בעת זיי זאָגן די הגדה. אויך די קשיות זיינען ביי זיי אביסל אנדערש ווי ביי אונז. דערפאר אבער איז אלץ ביי זיי מער פאנטאסטיש און רעליגיעזער.

זייער ענלעך אבער מער פאטריארכאליש איז דער סדר ביי די אידן פון בוכארא. זיי ווי אלע קאווקאזער אידן פייערן דעם סדר זיצנדיק אויף דער ערד. אנגעטאָן זיינען זיי אין זיי־ער פולן רעגאליא ווי אויף א נאציאָנאלן פאראד. זיי טראגן זייערע בעסטע קליידער מיט א קורצן שטילעט אדער פיסטאָ־לעט אויף דער רעכטער זייט און א גארטל אנגעלאָדן מיט אומצייליקע פאטראָנעס. אויך די פרויען זיינען אויסגעפוצט און באהאנגען מיט א סך צירונג. די אינגערע פון זיי האבן אויך שמעקענדיקע בלומען אריינגעפלאָכטן אין די האָר. די שטוב איז לכבוד יום טוב אויפגערוימט און באהאנגען מיט בלומען.

די ארדנונג ארום סדר איז ווערליק די יאָרן און חשיבות: די עלטערע און מער אנגעזעענע פריער, די אינגערע דערנאָך און לסוף די פרויען. אויפ'ן טיש זיינען אויסגעשטעלט פאר־שידענע כלים, מצות, וויין, כוסות, זרוע, מרור, חרוסת, און דערצו נאָך רויזן און שמעקנדיקע גראָזן. אפילו אין די פלאשן וויין איז אויך אריינגעשטעקט א הדס־ריטל באצירט מיט רויזן און גראזן. א טייל אידן זיצן אָנשטאָט אויף דער ערד, אויף

נידריקע סאָפקעס אנגעלייגט מיט ווייכע קישנס אויף אנצו־שפארן זיך.

ווען זיי קומען צו דער שטעל אין דער הגדה, וואו עס ווערט געזאָגט, אז יעדער איד דארף זיך פארשטעלן ווי ער אליין וואלט געווען פון די ארויסגעגאנגענע פון מצרים, הויבט זיך אָן די דראַמאַטישע אינסצענירונג אין וועלכער אַלע מע־נער באַטייליקן זיך.

דער אבי המשפחה, דער וואס פירט אָן מיט'ן סדר, גיט א כאַפּ אויף גיך דעם שטעקן אין האנט, לייגט ארויף א פּע־קעלע מיט מצות וואס די ווייב דערלאַנגט אים, גיט עס א פּארווארף שנעל אויפ'ן פּלייצע, און הויבט אָן ארומלויפן אי־בער'ן הויז אהין און צוריק ביז ער שטעלט זיך אָפּ אין א ווינ־קעל. דערביי זאָגט ער צו אַלעמען: „אָט אזוי זיינען אונזע־רע אור־עלטערן ארויסגעגאנגען פון מצרים".

די בחורים גייען אריין אין א דערבייאיקן חדר, קלויבן פון זיך אוים איינעם, וועלכער שפּילט די ראָל פונ'ם פאר־וואגלטן אידן, ענלעך צו דעם וואס ביי די ספרדים.

באַלד דערהערט מען ווי עמיצער קלאַפּט שטאַרק אין טיר. מען עפנט, און ביים טיר שטייט דער אויסגעקליבענער שוין אָנגעטאָן אין שמאַטעס מיט אַ זאק אויף דער פּלייצע און שטעקן אין האנט. ער דערציילט זיי, אז ער איז א פאר־וואגלטער פון ירושלים און איז געקומען אָנזאָגן די גוטע בשורה פון א נאָענטער גאולה פאר אַלע אידן. ער בעט זיך מען זאל אים אריינלאָזן אפּריכטן דעם סדר, ווי עס איז דער נעבאָט פון גאָט.

די קלענערע קינדער גייען צו און פרעגן איהם:

— ווער ביסטו און וואס ווילסטו דאָ?

— איך בין א איד און וויל מיט אייך אָפּריכטען דעם סדר — ענטפערט ער מיט תחנונים אין די אויגן.

— ווי אזוי קאָנען מיר דיר גלויבן, אז דו ביסט א איד?

— איך טראָג א טלית־קטן און ציצית.

— גיב נאָך אַ סימן, אז דו ביסט א איד.

— זאָלן מיינע פּאות זיין עדות פאר מיר.

— אויב דו ביסט אַ איד, טאָ פאַרוואָס קומסטו אַזוי שפּעט ?

— איך קום איצטער פון ירושלים עיר הקודש. דער וועג איז אַ ווייטער און אַ סכנה׳דיקער, שונאים לויערן אין יעדן ווינקל, און דערלאָזן ניט אַ אידן זיך צו פאַראייניקן מיט זיינע איבריקע ברידער.

באַלד ווערט אַ פרייד אין הויז. מען נעמט אים אויף ווי אַ ליבן און חשוב׳ן גאַסט, און יעדער איינער באַפאַלט אים מיט אַן אַנדער פראַגע :

— וואָס הערט זיך עפּעס אין דער הייליקער שטאָדט ירושלים ? וואָס מאַכן דאָרטען אונזערע ברידער און ווען וועט שוין קומען משיח און אונז אַרויספירן פונ׳ם ביטערן גלות ?

דער אורח דערציילט זיי אַלץ באַריכות וועגן ירושלים, וועגן אירע הייליקע קברים, וועגן דער כותל מערבי, וועגן די פילע בתי מדרשים און ישיבות, און וועגן די זיכערע סמנים, אַז משיח איז שוין אויף זיין וועג אויסצולייזן די אידן. אַלע הויבן דאַמאָלט אויף די הענט צום הימל, און דאַנקען און לויבן גאָט פאַר׳ן גרויסן חסד.

ביי די מאַראָקאַנער אידן איז דער דראַמאַטישער עלע־מענט אַביסל אַנדערש. דאָרטן איז דער עלטסטער פון דער פאַמיליע דער וועמען מען פרעגט די בל־ערליי פראַגן.

נאָך דער הגדה כאַפּט ער דעם שטעקן און פעקל אויפ׳ן פּלייצע און לויפט אַרויס אַרום הויז אָדער אין שטוב און באַ־וועקט זיך גיך און שנעל שרייענדיק הויך „אָט אַזוי זיינען אונזערע עלטערן אַרויסגעגאַנגען פון מצרים״. דערנאָך גייט צו אים צו אַ אינגעלע און פרעגט אים בזה הלשון :

— פון וואַנען קומסטו ?

— פון מצרים.

— און וואוהין גייסטו ?

— קיין ירושלים.

— וואוהין גייסטו איצטער ? — חזר׳ן אַלע אין הויז אי־בער די זעלבע פראַגע.

— קיין ירושלים !

גאָב'ן דאָזיקן געשפּרעך זעצט ער זיך צוריק אויף זיין אָרט, און דער איינגסטער הויבט אָן די פיר קשיות.

דער אפיקומן איז ביי זיי א טייער ארטיקעל, און יעדער איינער זעט זיך צו באַזאָרגן מיט אַ שטיקל פאַר אַ סגולה.

די „פארגעסענע אידן", די אור־אייניקלעך פון די אמאָ־ליגע אנוסים, די מאַראַנען אין שפּאַניע און אין פּאָרטוגאַל, פּראַוועו דעם יום טוב פּסח אויף זייער אַן אייגנאַרטיקן אופן:

ווי נאָר עס הויבט זיך אָן דער חודש ניסן, ווערט אין די הייזער פון די אנוסים א גאַנצע איבערקערעניש. מען קאַלכט די הייזער, מען גרייט אָן נייע כלים און מען מאַכט וויין. א גאַנץ יאָר טרינקען זיי יין נסך, גויאישן וויין, אבער ניט אויף פּסח. מען גרייט אויך אָן א ספּעציעלן מעל אויף מצות, אָבער די מצות ווערן ערשט געבאַקן פּסח גופא.

די ערשטע צוויי טעג היטן זיי אָפּ זער שטרענג. זיי טוען ניט קיין ארבעט, אָבער זיי האָבן ניט קיין סדר און היטן ניט אָפּ די מצות. די סיבה איז, וואָס אין די ערשטע צוויי טעג זיינען זיי שטאַרק געהיט געוואָרן פון דער אינקוויזיציע, און זיי האָבן דאַריבער געמאַכט אויף צוויי טעג א נדחה. אָט דער דאָזיקער נדחה איז געבליבן א מנהג ביז היינטיקן טאָג, כאָטש איצטער האָבן זיי שוין ניט מער פאַרוואָס מורא צו האָבן.

אין דער דריטער נאַכט פון פּסח, קומען זיך אַלע צונויף גאַנץ סעקרעט — נאָך א סימן פון דער אמאָליקער אינקוויזי־ציע — אינ'ם הויז פון דעם ראש הקהל, וואו עס שטייט שוין אָנגעגרייט א פרישער ווייס־געקאַלכטער אויוון צו באַקן מצות. אַלע זיינען זיך דארין עוסק, די מענער און פרויען, און זיינען דערביי איינגעהילט אין ווייסע לייַלעכער, אַן אנדענק פון די אמאָליגע ווייסע קיטלען, וואָס זייערע אור־עלטרן האָבן גע־טראָגן צום סדר.

יעדער איינער ברענגט מיט זיך ווערבעס פון עצי זית, וועלכע מען וואַרפט אריין אינ'ם פייער אײדער מען הויבט אָן קנעטן דעם טייג. בעת די פרויען קנעטן דעם טייג, פאַלן די מענער אויף די קני און זאָגן תפילות. אמאָל האָבן זיי געהאַט א מנהג צו קלאַפּן די ווערבעס אָן דעם וואַסער פון א טייך,

פונקט ווי מיר טוען הושענה רבה, אבער ביי זיי איז עס א זכר פון קריעת ים סוף און ניט אפצוטרייסלען פון זיך די זינה.

נאכ'ן פארקנעטן דעם טייג, ווארפט יעדער איינער א שטיק טייג אין פייער, כדי דאמיט מקיים צו זיין די מצוה פון חלה נעמען. דערביי איילן זיי זיך וואס פריער די טייג ארייני צעווארפן, ווייל ביי זיי איז פאראן א גלויבן, אז וועמענס טייג עס ווערט גיכער פארברענט, וועט האבן א גליקליך יאר. אינ־טערעסאנט איז די תפילה וואס זיי זאגן דערביי: „סאמוא‟ נעם עס צו כדי צו שפייזן די הונגעריקע‟. וואס זיי מיינען מיט דעם ווארט „סאמוא‟, ווייסט מען ניט. א טייל געלער־טע זאגן, אז עס איז א פארגרייזונג פון „שמע ישראל‟. אנ־דערע זאגען, אז דערמיט מיינט מען דעם שטן „סאמועל‟. אנדערע זאגען, אז עס איז דער אראמישער ווארט „שמיא — הימל‟. גאר אנדערע זאגן, אז עס איז א קריסטלעכער הייליקער מיט וואס די מאראנען האבן געוואלט די אינקוויזיטארן אפנארען און מאכן דעם איינדרוק, אז עס איז א קריסטלעכער גאטעסדינסט.

נאכדעם ווי די מצות ווערן אפגעבאקן, באקומט יעדער איינער זיין חלק, וואס ווערט ארייגעלייגט אין א קלאר ווייסען לייליך, און מען ווינשט זיך א „זיכערן פסח‟. מען צו־קושט זיך און מען איז פרייליך. די ברכה איז אויך אודאי אן איבערבלייבעכץ פון דער אינקוויזיציע, ווען מען האט ריזי־קירט מיט'ן לעבן ניט געבאפט צו ווערן עסנדיק מצות.

די מאראנען פייערן פסח זיבן טעג אין וועלכע זיי עסן בלויז מצות, אבער ניט קיין פלייש כדי ניט צו עסן פסח קיין טרפות. פון א סדר מיט הגדה האבן זיי קיין אנונג ניט, באטש ארבע כוסות האבן זיי יא. כאראקטעריסטיש איז, וואס אט די דאזיקע טראדיציע ווערט אפגעהיט ביי גאנץ פרומע קריס־טען וואס האבן גאר קיין אנונג ניט אז זיי שטאמען פון אידן. די קירכע האט עס שוין א סך מאל געפרובירט אויסראטן, אבער אהן דערפאלג. איצטער מאכט זיך די קירכע שוין ניט ווויסנדיק דערפון, און ביי א סך איז דער גלויבן, אז עס איז א טייל פון דער קריסטליכער אמונה.

צווישן א סך מאראנען איז אפילו געבליבן דער מנהג צו באשמירן די ביישטידלאך פון די טירן מיט בלוט פון א גע־קוילעטן שעפס, ווי עס איז געטאָן געוואָרן בעת יציאת מצרים.

די אידן פון תימן און באגדאד פראוועט דעם סדר אויף א גאנץ פשוט'ן אופן אָהן דראמאטישע עפעקטן, דערפאר אבער איז זייער נוסח פון דער הגדה טיילווייז גאנץ אנדערש ווי אונזערער.

די קשיות ווערן געפרעגט אויף אזא אופן : דער קלענס־טער אינגל נעמט אין דער רעכטער האנט די זרוע און אין דער לינקער אן איי, און פרעגט די ערשטע קשיה אויף וואס מען ענטפערט מיט דעם גאנצן „עבדים היינו", אזוי ביז'ן סוף פון דער הגדה. ערשט דערנאָך פרעגט דער זעלבער אדער אן אנדער אינגל די צווייטע קשיה, און ווידער זאָגט מען די הגדה. אזוי חזר'ט עס זיך איבער ביז אלע פיר קשיות זיינען גע־פרעגט געוואָרן.

די הגדה האָט גאנץ קליינע און אומבאדייטנדיקע ענדע־רונגען, א חוץ דער קידוש וואס איז היבשלעך אנדערש ווי ביי אונז. די גאנצע הגדה ווערט געזאָגט אין העברעאיש, אבער עס איז ביי זיי פאררעכנט פאר א גרויסע מצוה יעדעס ווארט צו פארטייטשן אין אראביש, כדי אויך די פרויען זאָלן פאר־שטיין און וויסן פון די גרויסע נסים.

ווי יעדער יום טוב ווערט אויך דער פסח געפייערט אין ארץ ישראל מיט גרוים פּאָמפּ און פארנעם. פסח איז אפשט דער סאמער פריילעכסטער און אנגעזעענסטער יום טוב, ווייל אויף פסח קומען אהין אידן מארבע פינות העולם. דאָס קליי־נע לאנד איז דאמאָלט פול מיט כל'ערליי טוריסטן, אידישע און ניט־אידישע, וועלכע פארפלייצן די גאסן פון ירושלים און תל־אביב.

ערב פסח פארנאכט גייען אלע אידן צום כותל מערבי, און די שטאָדט ירושלים באקומט דאמאָלט איר נאטירלעכן אריענטאלישן אויסזען. דאמאָלט זעט מען די פרומע ירושלים'ער אידן מיט זייערע גאָר הויכע און פלאטשיק ניד־ריקע שטריימלעך; די פוילישע חסידים מיט זייער אטלעסענע

קאַפּאָטעס און ווייסע זאָקן; די ספרדישע אידן מיט זייערע טורבאנען אויף די קעפּ; די בוכאַרער אידן מיט זייערע פּור־פּורנע כאַלאַטן; די קאווקאזער מיט פּאַפּאכעס אויף די קעפּ און ברייטע שארווארן; די אמעריקאנער און אייראפּעאישע אידען מיט צילינדערס און שווארצע פראקן, און צווישן זיי אַלעמען א גרופּע חלוצים מיט ווייסע פארנאנדערגעשפּילעטע בלוזעס און גרויסע זון־היט, וועמענס פּיס הויבן זיך תמיד אין א הארא־טאַנץ.

אין תל־אביב איז עס אַן אמת'ער ליל שמורים. טיר און טויער איז אָפן, און פון אומעטום טראגט זיך דער פריילעכער און געמיטליכער געזאנג: פון דער הגדה און גאולה. אויך די חלוצים און בכלל די יונגווארג האבן זייער סדר במסיבה און בציבור, און אזוי גיך ווי מען ווערט פארטיק מיט דער הגדה, לאָזט מען זיך ארויס טאַנצנדיק איבער די גאסן ביז'ן גראָען טאָג אריין.

אויפ'ן ארט פון'ם גלות־רוף: „לשנה הבאה בירושלים", קלינגט דארטן דער רוף: „לשנה הבאה בירושלים הבנויה" — איבער א יאָר אינ'ם אויפגעבויטן ירושלים!"

פירטער קאפיטעל

די באדייטונג פון פסח צערעמאָניאַלען

שבת הגדול — בדיקת חמץ — די הגדה — דער סדר — דריי מצות — ארבע כוסות — די פיער קשיות — ארבעה בנים — הסיבה־בעט — גרינסען אין זאלץ וואסער — די צען מכות — דער אפיקומן — אליהו הנביא׳ס כוס — שפילן אין ניס — מעות חטים — שפוך המתך — דער קיטעל — קיילעכדיגע מצות — חד גדיא.

צוליב דעם געדאנק, אז פסח דארף פריער פון אלץ זיין א יום טוב פאר דער גאנצער פאמיליע אין וועלכן דער מאַן, די פרוי און די קינדער זאָלן זיך מיט פרייד באטייליקן, האָט זיך עס אנטוויקעלט דער גאנצער סדר צערעמאָניאַל.

די באַגרינדער פונ׳ם תלמוד, וועלכע האָבן פארגעשריבן די איינצעלהייטען פון דעם סדר, האָבן קאנטיק מתכון געווען, אז די צערעמאָניע זאָל זיין וואס מער איינדרוקספול און זאָל די סדר אפריכטער פארשאפן א סך פארגעניגן. דערפאר האָט מען, משמעות, אריינגעגעבן אין דער הגדה די שענסטע קאַפיטלעך תהילים און שפעטער צו זיי צוגעגעבן שיינע טראַדיציאָנעלע ניגונים.

דער סדר, די באַשטימטע ארדנונג, איז, אז אויפ׳ן טיש זאָלן ליגן איבערגעדעקט דריי מצות איינע אויף די אנדערע, דער כהן, לוי און ישראל. אויף א קלאָר ווייסן טעלער ליגן אויסגעלייגט די מכשירים : אין סאמע אויבנאָן צו דער רעכטער זייט ליגט די זרוע, א שטיקל געבראטענע פלייש; פונקט אנטקעגען, לינקס, ליגט דאס געבאקטע איי; הינטער זיי, אינדערמיט, ליגט דער מרור, די ביטערע קרייטעכער; ארונטער, רעכטס, ליגט דער חרוסת, דער איינגעמאכטס פון צוריבענע ניס מיט וויין און אינגבער; אנטקעגן, לינקס, דער כרפס, די גרינגעציייג; הינטן, אינדערמיט, שטייט דער הזרת.

דער טעם פארוואס מען לייגט דריי מצות, כאָטש שבת לייגט מען בלויז צוויי חלות, איז ווייל ווען די מלאכים זיי־נען געקומען צו אברהם׳ן, ווי עס ווערט דערציילט אין דער תורה, איהם אנזאגען אז שרה וועט אין גיכען געבוירען א זון, איז עס פונקט געווען פסח און אברהם האָט דערפאר געהייסען מאכען פאר זיי מצות פון דריי מאס מעל. אן אנדער טעם איז, וואס כדי צו מאכען די ברכה המוציא לחם מן הארץ מוז מען האָבען צוויי אין אנדענק פון דעם לחם המשנה אין בית המקדש, און אזוי ווי איין מצה ווערט דאך איבערגעבראָ־כען פאר׳ן מאכען די ברכה כדי צו האָבען אן אפיקומן, מוז מען אוועקלייגען דריי מצות.

דער טעם פארוואס מען טונקט גרינסן אין זאלץ וואסער און מען עסט אויך אייער מיט זאלץ וואסער, איז, וואס די עגיפטישע גלחים איז געווען פארבאָטן צו עסן זאלץ אדער אייער מיט פלייש. טוען מיר דוקא אזוינס וואס איז זיי געווען פארבאָטן כדי צו באַווייזן אז מיר זיינען פריי פון עגיפטישער שקלאַפעריי.

דער מנהג צו טרינקען פיר כוסות וויין איז איינגעפירט געווארן ביי די חכמי התלמוד, וועלכע האָבן עס אגב געמאכט פאר זייער א וויכטיקן טייל פונ׳ם פסח ריטואל. די גמרא גיט אָן א סך טעמים דארויף. דער תנא ר׳ לוי זאָגט, אז זיי זיינען א רמז, אן אנדייטונג אויף די פיר פעלקער וואָס האָבן די אידן געפייניקט : די כשדים, מדי, יון און אדום. א צוויי־טער באַגרינדעט עס דעם וואס אין דער תורה (בראשית פרשה ט׳) געפינט זיך פיר מאָל דערמאָנט דערווארט „כוס פרעה”, דארף מען דאריבער טרינקן פיר מאָל כדי זיך צו דער־מאָנען אין פרעה מלך מצרים.

דער וויין דארף אייגענטלעך זיין דוקא רויטער כדי זיך צו דערמאָנען אן דער בלוט פארגיסונג אונטער דעם מלכות אדום, וואס איז אין העברעאיש אויך דער טייטש: רויט. איצ־טער איז מען מער ניט מדקדק אויפ׳ן קאָליר פונ׳ם וויין, ווייל אין די צייטען פון עלילת דם, ווען מען האָט אין דעם רויט־קייט פונ׳ם וויין געזען א סימבאָל פון קריסטלעך בלוט וואס

אידען האָבען, ווערליק דעם בלבול, געמוזט האָבען צו באַ־שפּריצען די מצות, האָט מען עס אויפגעהערט צו נוצען.

וועגן דעם וואס מען איז זיך נוהג אָפּצוטריפן א טראַ־פּען פון די כוסות ווין ביי יעדער פון די צען מכות און זייערע סמנים : דצ"ך, עד"ש, באח"ב, איז דערפאר ווייל יעדע מכה האָט ביי די מצריים עפּעס פארמינערט און געווארן ווייניקער. בכן, מאַכן מיר אין אנדענק אויך ווייניקער פון אונזערע כוסות.

ביים סדר איז א מנהג, אז דער עלטסטער פון דער פאַ־מיליע אדער יעדער מיטגליד זאָל זיצן אויף א הסיבה־בעט אנ־געלעגט אויף א קישן. דער מנהג שטאַמט דערפון וואס אין די אריענטאַלישע לענדער זיצט דער פרינץ אדער מלך תמיד אונטערגעבעט מיט קישנס, און אזוי ווי פסח ביינאַכט איז דאָך יעדער איד א מלך, זיצט ער אויך אונטערגעבעט.

פרומע אידן פירן זיך צו לאָזן די טיר פון הויז אפן די גאנצע נאכט פון פסח. דער טעם איז וואס אין דער תורה שטייט געשריבן אז עס איז א ליל שמורים — אָ נאַכט אין וועלכער גאָט אליין וואכט איבער אונז.

עס איז א מנהג צו באהאַלטן דעם אפיקומן אונטער'ן קישן. אנדערע באהאַלטן אפילו טיילן דערפון א גאנץ יאָר. דער טעם איז וואס אין דער תורה שטייט : „ושמרתם את המצות — און איר זאלט היטן די מצות". נאָך א טעם איז וואָס עס שטייט אין דער תורה „משארותם צרורות בשמלותם — זיי האָבן איינגעוויקלט זייער טייג אין זייערע קליידער".

דער אוועק'גנב'ענען דעם אפיקומן איז ניט קיין מנהג, און האָט מעהר צו טאָן מיט דעם ווילן צו האלטן די קליינע קינדער וואך ביים סדר און ארויסצורופן ביי זיי אן אינטערעס צו די צערעמאָניאלן. דער דאָזיקער מנהג איז נאָך גאָר א יונ־גער, אבער ווען און וואו מען האָט אים צום ערשטן מאָל איינ־געפירט איז אומבאַקאַנט.

וועגן דעם מנהג אָנצוגיסן א פינפטן כוס, דער כוס של אליהו, און אים לאָזן שטיין אומבארירט, זיינען פאראן גאָר א סך טעמים, לאָגישע און מיסטישע. דער קלאָרסטער טעם איז, וואס היות די ארבע כוסות באַצייכענען די פיר באַזונ־

דערע פארשפרעכונגען פון גאָט די אידן אויסצולייזן: והוצאתי, והצלתי, וגאלתי און ולקחתי, און היות אין דער תורה איז פאראן א פינפטער פארשפרעכן „והבאתי אתכם אל הארץ", גיסט מען דאריבער אָן א פינפטן כוס וואס מיר טרינקען ניט, ווייל אויף דער דאָזיקער פארשפרעכונג, די אמת׳ע און לעצטע גאולה,ווארטן מיר נאָך אויף אליהו הנביא אונז צו ברענגען די בשורה.

אגב, גייט טאַקע אין דער גמרא אָן א פלוגתא צי מען זאָל טרינקען פיר כוסות אדער האָבן א באזונדערן כוס פאר ברכת המזון, און אזוי ווי די דאָזיקע פלוגתא איז פארבליבן אומפארענטפערט און ניט אנטשיידן, איז דער דין אין תלמוד: תיקו — תשבי יתרץ קושיות ואבעיות, אליהו התשבי וועט קומען, וועט ער פארענטפערן אלע קשיות און ספקות. דערפאר, משמעות, לאָזן מיר דעם פינפטן כוס פאר אליהו.

וועגן דעם מנהג צו טראָגן א קיטעל ביים סדר, זיינען אויך פאראן אָהן א שיער טעמים. דער פשוט׳סטער איז אבער וואס ביי אידן איז ווייס תמיד באַטראכט געווארן א סימן פון חשיבות און צניעות.

דער הויפּט טייל פון דעם סדר־ריטואל איז דער זאגען די הגדה. שוין פון שבת הגדול אָן, דער שבת פאר פסח, דארף מען זיך על פי דין צוגעוואוינען צו דער הגדה. דערפאר זאָגט מען שבת הגדול נאָכמיטאָג א גרויסן טייל פון דער הגדה. יענעם שבת רופט מען „שבת הגדול — דער גרויסער שבת" דערפאר וואס אינ׳ם שבת פאר פסח זיינען פארגעקומען גרויסע נסים מיט די אידן. יענעם שבת האָבן די יוצאי מצרים באַדארפט צוגרייטן א לעמעלע פאר א קרבן פסח, און א לעמעלע איז געווען שטארק פארהייליקט ביי די מצריים. די אידן האָבן זיך שטארק געשראָקן איבער דער פארשוועכונג פון דער מצרישער הייליגקייט, איז אבער געשען דער נס וואס די מצריים האָבן געשוויגן.

די הגדה, וואס מיינט: דערציילן, איז באַגרינדעט אויפ׳ן באַפעל פון דער תורה. „והגדת לבנך ביום ההוא לאמור, בעבור זה עשה לי ד׳ בצאתי ממצרים — און דו זאָלסט דערציילן

דיין קינד און אים זאָגן, אז צוליב דעם האָט עס גאָט אונז געטאָן ווען ער האָט אונז ארויסגעפירט פון מצרים", און אָט אזוי האַלטן מיר יאָר איין און יאָר אויס אין איין דערציילן די געשיכטע פון יציאת מצרים.

גאָר אמאָל האָט מען מסתמא זיך דערציילט יעדער איי־נער אויף זיין אייגענעם אייגענטאַרטיקן אופן, אהן א באַ־שטימטן סדר און ארדנונג. איצט אָבער האָבן מיר א צוזאַ־מענגעשטעלטע הגדה מיט א געוויסן סדר, וואס ווערט אפגע־היט ביי אידן אויף גאָר דער וועלט.

די הגדה איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אין איר גרעסטן טייל ביי די אנשי כנסת הגדולה. לכתחילה איז די הגדה באַ־שטאַנען בלויז פון געציילטע פאַסיקע פסוקים. שפּעטער אבער האָבן די תנאים ביסלעכווייז צוגעגעבן די פאַרשידענע ברכות און דרשות ביז די קאַפּיטלעך פון הלל. די איבריקע טיילען זיי־נען שוין פיל שפּעטער צוגעלייגט געוואָרן איינציקווייז און מיט קליינע אומבאַדייטענדיקע ענדערונגען.

די הגדה הייבט זיך אָן מיט „הא לחמא עניא — דאָס דאָזיקע איז דער ארימער ברויט וואס אונזערע עלטערן האָבן געגעסן". עס איז געשריבן אין גאַנצן אין אַראַמיש, כאָטש אין די היינטיקע הגדות האָבן מיר שוין אינ'ם קאַפּיטל צוויי ווערטער : „לשנה הבאה", וואס זיינען העברעאיש. אין א גאַנץ אַלטער הגדה איז דער נוסח „לשתא דאתיא", א ריין אַראַמישער אויסדרוק, און דאָס באַווייזט אז עס איז פאַר־פאַסט געוואָרן אין בבל וואו אידן האָבן הונדערטער יאָרן נאָ־כאַנאַנד גערעדט אַראַמיש.

די קשיות וואס די קינדער פרעגן ביים סדר, זיינען געווען א טייל פונ'ם צערעמאָניאַל נאָך אינ'ן דריטן יאָהרהונדערט. די איצטיקע ארדנונג פון די קשיות זיינען אָבער ניט די זעלבע. אין תלמוד גייט אָן א פּלוגתא וועגן דעם. אין דער ערשטער צייט פון דער משנה זיינען, ווייזט אויס, געווען בלויז דריי קשיות, און ערשט שפּעטער האָט מען צוגעשטעלט די פירטע קשיה. אין תלמוד ירושלמי רעכנט די משנה אויס בלויז דריי

קשיות. די קשיה וועגן איינטונקען גרינצייג, וועגן עסן מצה און וועגן עסן געבראטנס. אין סידור רב עמרם גאון איז דער סדר פון די קשיות אויך אן אנדערער. אין דער משנה פון בבלי (פסחים פרק י׳) ווערט אויך אָנגעגעבן די קשיה וועגן געבראטנס. דער רשב״ם איז דער ערשטער וואס גיט אָן די איצטיקע ארדנונג פון די קשיות און גיט אויך אָן א טעם פארוואס מען האָט ארויסגעוואָרפן די קשיה וועגן עסן גע־בראטנס.

אויף די פיר קשיות ענטפערט מען מיט „עבדים היינו״, וואס ווערט שוין דערמאנט אין תלמוד. דארטן ווערט אויך אנ־געזאָגט, אז מען הויבט אָן די הגדה מיט גנאי און מען פאר־ענדיקט מיט שבח.

דער טעם וועגן די ארבעה בנים, די פיר זין אין דער הגדה, געפינט זיך אָנגעדייט אין דער תורה. דארטן ווערט דריי מאָל אָנגעזאָגט „והיה כי ישאלך בנך מחר — אז דיין זון וועט דיך פרעגן״. א פערטער מאָל שטייט אָבער „והגדת לבנך — און דו זאָלסט זאָגן דיין זון״. האָט רבי חייא דערפון ארויסגעדרונגען אז די תורה האָט אין זינען די פיר פארשי־דענע מינים זין: דעם חכם, רשע, תּם און שאינו יודע לשאול, וועלכע שטעלן זייערע פראגן אין פארשידענע פארמען און דארפן באענטפערט ווערן יעדע אויף א באזונדערן אופן. דער תלמוד ירושלמי ענדערט אויך דאָ דעם נוסח און הייסט אויך ניט דעם רשע אויסהאַקן די ציין. (ירושלמי פסחים פרק ו׳ הלכה ד׳).

דער „דינו״, „אדיר הוא״ און „כי לו נאה״, זיינען אמת שיינע פאעמעס מיט א סך דיכטערישער קראפט. ווער דער מחבר איז ווייסט מען ניט, אָבער מען איז זיך משער, אז זיי זיינען פארפאסט געווארן אין דייטשלאנד און זיינען גע־בויט אויף אלטע אידישע געזאנגען.

די סאמע לעצטע עטליכע קאפיטלעך אין דער הגדה זיינען אריינגעשטעלט געווארן ערשט מיט דריי־פיר הונדערט יאָר צוריק, און דערפאר, משמעות, שטייען זיי ביים סאמע סוף.

זיי זיינען אָבער דוקא די סאמע פּאָפּולערסטע זאכען און ווע־רען געזונגען כמעט אין יעדער אידישע הויז.

איינע פון זיי, דער „אחד מי יודע", ענדיגט זיך מיט דער צאָהל דרייצן צו ווייזן, אז דער דאזיגער נומער פאר וועלכן די אומות העולם שרעקן זיך אזוי שטארק און האלטן עס פאר שלים־מזל'דיק, איז דוקא א זער מזל'דיקער און גוטער פאר אידן. דער חד גדיא איז אן אלעגאריש מעשה'לע, וואס איז איצט גוט באקאנט צו אלע פעלקער.

אויף „חד גדיא" זיינען פאראן אהן א שיעור פירושים און דערקלעהרונגען, דער סאמע פּאָפּולערסטער פון זיי איז דער היסטאָרישער פירוש. דאָס ציגעלע איז דאָס פאָלק ישראל, און דער טאטע וואס האָט געקויפט דאָס ציגעלע פאר 2 גילדן איז גאָט אליין. די צוויי גילדען זיינען משה און אהרן דורך וועמען גאָט האָט די אידן ארויסגעפירט פון מצרים.

דער הונד, די קאץ, דאָס פייער, דער שטעקן און די אנ־דערע העלדן פון דעם קינדערשן ליד, זיינען די אנדערע פעל־קער, וועלכע האָבן איינער נאָכ'ן אנדערן פארנומען ארץ ישראל און אָנגעטאָן די אידן אלערליי צרות. די קאץ, למשל, איז אשור; דער הונט — בבל: דער שטעקן — פרס; דער פייער — מלכות יון; דאָס וואסער — רוים; דער אקס — די אראבישע מלוכה; דער שוחט — די קרייץ־פאָרער, און דער מלאך המות איז דער טערק. גאָט הייסט עס וועט דאָס לאנד אוועקנעמען פון דעם טערק און עס צוריק אָפּגעבן צו די אידן.

פון וואנען דאָס ליד שטאמט און ווי אזוי עס איז אריינ־געקומען אין דער הגדה לפסח, איז שווער צו זאָגן. איין זאך איז אבער זיכער, אז עס איז ניט אריגינעל אידיש און ווערט געזונגען אלס פאָלקס־לידל כמעט ביי אלע פעלקער אויף דער וועלט. עס איז וואַרשיינליך אז עס איז געווען א פּאָפּולער לי־דעל אויך ביי אידן אין די גאנץ אלטע צייטן, און איז אין דער הגדה אריינגעשלעפּט געווארן דורך די קליינע קינדער, וועלכע פלעגן עס זינגען ביים סדר.

די ספרים גיבן זיך פיל אָפּ מיט דעם מנהג פון מעות חטים און פרעגן פארוואס מען האָט דעם מנהג ניט איינגע־

פירט ביי אנדערע יום־טובים נאָר ביי פסח. דעם תירוץ וואס זיי גיבן אָן איז א מיסטישער. היות די אידן זיינען אין ניסן אויסגעלייזט פון גלות מצרים און וועלן אודאי דאריבער אויך פונ׳ם איצטיגן גלות אויסגעלייזט ווערן אין ניסן און אַן אנדער תנא טענה׳ט, אז די אידן וועלן פונ׳ם איצטיקן גלות אויסגע־לייזט ווערן אין תשרי, אינ׳ם חודש פון דין און כפרה. דער־פאר דארף מען אין חודש ניסן געבן א סך צדקה כדי דאמיט מקרב זיין די גאולה. אין תשרי דאגעגן דארף מען ניט איינ־פירן קיין ספעציעלן מנהג צו געבן צדקה, ווייל עס איז א חודש פון פארגעבונג און דין, און דאמאָלט טוען אידן סיי ווי תשובה און גיבן א סך צדקה.

ביי בדיקת חמץ איז א מנהג, אז עמיצער אין הויז לייגט אונטער צען ברעקלאך חמץ אין פארשידענע ערטער. דער פשוט׳ער טעם דערפון איז כדי דער וואס איז בודק חמץ זאָל ניט האָבן געמאַכט א ברכה לבטלה אויב ער וועט קיין חמץ ניט געפינען. דער חמץ ווערט אויך צולייגט כדי דער וואס איז בודק זאָל ניט ווערן אנטמוטיקט און וועלן זוכן. דער אר״י גיט אבער אָן א מיסטישע באדייטונג צו דער זאַך.

המן׳ס גזירה איז געשריבן געווארן דורך זיינע צען זין אין דעם דרייצענטן טאָג פון ניסן. דאריבער לייגט מען אונ־טער די צען ברעקלאך חמץ און מען פארברענט זיי כדי מרמז צו זיין אויף דעם סוף פון די עשרת בני המן. דער כל חמירא, די תפילה וואס מען זאָגט נאָכ׳ן בודק חמץ זיין, איז געשריבן געווארן אין תרגום לשון און ניט אין העברעאיש, ווייל די בני המן האָבן אויך זייער גזירה געשריבן אין תרגום לשון.

נאָר אמאָל פלעגט מען זיך נוהג זיין צו עפענען די טיר ביים אָנהויב פון דער הגדה ווען מען האָט אויסגערופן: כל דכפין ייתא ויכול — ווער עס וויל קאָן אריינקומען און כיטעסן דעם קרבן פסח. ווען דער קרבן פסח איז בטל גע־ווארן, איז אויך אונטערגעגאנגען דער מנהג. ערשט אין די שפּע־טערדיקע יאָרן ווען די אידן זיינען געווען ארומגערינגלט מיט שונאים, וועלכע האָבן תמיד געזוכט אויסצוטראכטן אלערליי בלבולים און באַזונדערס אין דער נאַכט פון פסח, זיינען אידן

געווארן פארזיכטיק און געהאלטן פארשלאָסן די טירן, כאָטש עס איז א ליל שמורים. אין דערמיט פונ׳ם סדר אדער צום סוף פלעגט מען האלב עפענען די טיר צו זען אויב עס איז ניט פאראן קיין סכנה און צו מען האָט ניט אונטערגעווארפן עפּעס א ממזר־בלבול.

אזוי ווי די אידן האָבן געהאט געגוג אורזאכן צו זיין אין בעס אויף די גויים, האָבן זיי שוין ביים עפענען געזאָגט דעם שפוך חמתך ,און אזוי איז עס שוין פארבליבן א מנהג ביז היינטיקן טאָג.

אויך דאָס וואס מען באַקט די מצות קיילעכדיק האָט א מיסטישן טעם. דער פּשוט׳ער טעם איז וואס אין דער תורה שטייט עוגות מצות, און „עוגה" מיינט א קיילעכדיגער קוכן. דער רבנו סעדיה דערקלערט אבער, אז עס איז דערפאר וואס די אנדערע פעלקער פלעגן באַקן זייער ברויט לויט דעם גלויבן אין די אבגעטער. אויב איינער האט געגלויבט אין צוויי געטער, האָט ער געמאַכט די לאבנס ברויט מיט צוויי שפּיצן און אויב ער האָט געגלויבט אין מערערע געטער, האָט ער געמאַכט מער שפּיצן. מיר אידן, וואס גלויבן בלויז אין איין גאָט, באַקן די מצות קיילעכדיק. אגב באַדייט די קיילעכדיקע מצה, אז צו גאָט געהערט די גאנצע וועלט, און אז גאָט האָט קיין אנהויב און קיין סוף.

די אחרונים, די לעצטע פּוסקים, עצה׳ענען בעסער צו באַקן פיר־קאנטיקע מצות צוליב דעם וואס די מצות ווערן געמאכט מיט מאשינען דורך וועלכע עס קען זיין א השד חמץ.

פינפטער קאַפּיטעל

פּסח, דער טאָג פון רדיפות און בלבולים געגען אידען

די רוימישע באַוואונדערונג און מורא — די ליבשאַפט צו פּסח פון ערשטע קריסטען — די קנאה מצד דער קירכע — די צרות אין מיטלאַלטער — די פאַרשפּרייטונג פון בלבולים — עלילת דם.

פּסח איז פון תמיד אָן געפייערט געוואָרן מיט א באַזונדערער ליבשאַפט און איבערגעבענהייט.

בשעת אידן זיינען געזעסן אויפ'ן אייגענעם באָדן, תחת גפנו ותחת תאנתו, האָבן זיי געהאַט דריי גרויסע נאַטור - יום־טובים: פּסח, שבועות און סוכות. אין יעדן פון די דאָזיקע ימים טובים פלעגן זיך אַלע אידן צונויפזאַמלען אין ירושלים, וואָס איז געווען דער מיטלפּונקט ארום וועלכן דאָס גאַנצע פאָלק האָט זיך פאַראייניקט.

דאָך האָט דער איד תמיד אינסטינקטיוו געפילט, אַז פּסח איז זיין שענסטער און גרעסטער יום טוב, און פּסח פלעגט טאַקע פאַרקומען דער סאַמע גרעסטער צונויפקום.

די ראָל וואָס פּסח האָט געשפּילט אינ'ם אידיש־נאַציאָנאַלן לעבן פון די צייטן ווען דער שונא האָט שוין געהאַלטן זיין אייזערנע פויסט איבער'ן אידישן קערפּער און גייסט, קאָן מען גענוי זעהן פון איינדרוק וואס דער דאָזיגער יום־טוב האָט אויף די פרעמדע געמאַכט.

ווען די רוימער האָבן אנגעהויבן הערשען איבער'ן אידישן לאַנד, האָבן זיי זיך לכתחילה גערעכנט און טיילווייז אויך באַוואונדערט דעם אידישן פרייהייטס יום טוב. דער צוזאַמענקום פון דער אומגעהויער גרויסער צאָל עולי רגל אין ירושלים, פלעגט ביי די רוימער ארויסרופן ניט ווייניק אומרואיגקייט. זיי האָבען שטאַרק מורא געהאַט, אַז די געהויבענע

נאציאנאלע שטימונג זאל ניט פירן צו קיין באוואפנטן ווידער־
שטאנד. כאראקטעריסטיש איז, וואס דער לעצטער אידישער
אויפשטאנד קעגן די רוימער האט זיך טאקע אנגעהובן די וואך
פון פסח.

איינער פון די רוימישע פראקוראטארן אין ארץ ישראל
האט אמאל געוואלט פעסטשטעלן די גענויע צאל באזוכער
וואס זיינען עולה רגל פסח קיין ירושלים. האט ער געהייסן
אוועקלייגן אן אייל לאנג פון די נירן וואס ועלן ארויסגענומען
ווערן פון יעדען קרבן יחיד. עס האט זיך דערפון ארויסגעוויזן
אז עטליכע הונדערט טויזענט אידן האבן מקריב געווען
קרבנות.

פסח פלעגט קיין ירושלים קומען דער גרעסטער טייל פון
דער אידישער נאציע. קומען פלעגן ניט בלויז אידן פון ארץ
ישראל, נאר אויך פון די פרעמדע לענדער, וואו אידן האבן גע־
וואוינט, צווישן זיי זיינען געווען בבל, מצרים, די גריכישע
אינזלען און אלע ארומיקע שכנישע ערטער.

די אידישע קהלות פון די פרעמדע לענדער האבן אין
ירושלים אויפגעבויט זייערע אייגענע הייזער, וואו די געסט
פלעגן זיך אפשטעלן. די הייזער זיינען אבער קיינמאל ניט גע־
ווען גענוג אלעמען אריינצונעמען, און די יוגנט פלעגט זיך
מוזן אויפשטעלן לייווענטענע פאלאטקעס אין די הינטערשטע
טיילן פון ירושלים. די שטאדט פלעגט זיך פסח אויסשפריי־
טען אויף א גאנץ ווייטער שטרעקע: אין צפון ביז מצפה און
אין דרום ביז בית לחם.

וואס פאר אן איינדרוק אזא צוזאמענקונפט האט גע־
מאכט אויף פרעמדע, איז זיך לייכט פארצושטעלן.

אויך פון קריסטליכע קוואלן פון יענער צייט איז צו זעהן
די באדייטונג וואס דער יום טוב פסח האט געהאט. אזוי
ווערט דערציילט, אז ווען דער גרינדער פון דער קריסטליכער
רעליגיע האט געוואלטריידן צום גאנצן פאלק, האט ער בא־
שטימט צו קומען אויף פסח קיין ירושלים.

די פירער פון דער קריסטלעכער קירכע האבן אפילו גע־
האט גרויסע שוועריגקייטן אפצוגעוואוינען די ערשטע קרים־

טען, וועלכע זיינען על פּי רוב געווען פון אידישער אפּשטאַ־מונג, ניט צו פייערן דעם יום טוב פּסח. עס איז קאָנטיק גע־ווען טיף פאַרוואָרצעלט אין זייער נשמה, און די עפּיסקאָפּן פאַרזאַמלונג אין ניקעא האָט נעבאַך געמוזט מתקן זיין אַ שפּאָגעל נייעם לוח מיט אַ רעכענונג, אַז דער קריסטליכער פּסח זאָל בשום אופן ניט אויספאַלן צוזאַמען מיט'ן אידישן.

אַזאַ צוגעבונדנקייט צום פּסח מצד די קריסטן האָט עק־זיסטירט ניט בלויז אין די צייטן פון'ם צווייטן בית המקדש ווען דער יום טוב איז געפייערט געוואָרן אין זיין גרעסטן פּראַכט, נאָר אפילו שפּעטער ווען די אידן האָבן שוין געהאַט פאַרלאָרן יעדע זעלבסטשטענדיגקייט און דערפילט דעם טעם פון גלות.

ביי די קריסטלעכע פאַנאַטיקער פון יענער צייט האָט זיך דערוועקט אַ מורא'דיקער האַס. זיי האָבן ניט געקענט צו־זען ווי דער געיאָגטער און געפּלאָגטער איד זאָגט זיך אפילו אין גלות ניט אָפּ פון זיין פרייהייטס יום טוב, האָבן זיי דאַ־ריבער אויסגעטראַכט דעם אומגעלומפּערטן בלבול, אַז דער דאָזיקער אידעאַלער יום טוב ווערט פאַרשוועכט דורך קרייציקן אַ קריסטלעך קינד יעדן פאַר פּסח כדי זיין בלוט צו באַשפּריצן די מצות.

נאָך אין אונזערע צייטן, טאַקע פאַר די אייגענע אויגען, האָבן מיר געזעהן ווי אָט דער דאָזיקער שיינער יום טוב פּסח, דער יום טוב פון באַפרייאונג און גלייכהייט, איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טאָג פון די ערגסטע רדיפות און בלבולים קעגן אידן.

נאָך ערגער איז עס אָבער געווען אין אָנהויב פון די מיטלאַלטערלעכע יאָרן, ווען די קריסטליכע קירכע האָט גע־העצט קעגן אידן און פאַרשפּרייט די געמיינסטע בלבולים. אַ סך יאָרן איז פּסח געווען דער סעזאָן פון פּאָגראָמען, בלוט־באָדן און רציחות. דער הויפּט אויסרייד איז געווען, וואָס די אידן באַנוצן זיך בלומרשט מיט קריסטליך בלוט אין זייערע מצות. אויסגעקלערט דעם דאָזיקן געמיינעם בלבול האָט די קאַטוילישע קירכע אין אָנהויב דרייצענטן יאָהרהונדערט, און

פון דאמאָלט אָן דעם בלבול פארפלאנצט אינ׳ם גלויבן פון די פשוט׳ע מאסן, וועלכע האָבן בלינדערהייט תמיד אויסגעפירט די סאדיסטישע רציחות קעגן די אומשולדיקע אידן.

ניט תמיד אָבער האָט מען געווארט, אז עמיצער זאָל אונטערווארפן א טויט קריסטליך קינד. איז דער פסח אָנגעקומען, האָט מען שוין געפונען עפעס א באַשולדיגונג צו פייניקן און מאָרדן אידן. איז גאָר קיין תירוץ ניט געווען, האָט מען אלץ אידען ניט געשאנעוועט. אידן זיינען געווען רעכטלאָז, ערגער ווי הפקר, אהן א גואל און אהן א באשיצער, האָט יעדער איינער אויסגעגאָסן אויף אים זיין צאָרן.

די קירכע איז אפילו ניט געווען די ערשטע אויסצוטראכטען דעם בלבול אז אידן מוזן באקן זייערע מצות אין בלוט, אָבער זיי האָבן אים פארשפרייט און אים אויסגענוצט פאר זייערע טייפעלשע יעזואיטישע צוועקן. שוין ביים סוף פון צווייטן בית המקדש, הערן מיר וועגן דעם דאזיגן בלבול מצד די גריכן. אָבער דאמאָלט האָט עס נאָך קיין איינדרוק ניט געמאכט. דוקא יענע מענשן אין די גאר אלטע צייטן האָבן אזוינס ניט געוואלט גלויבן, און דער בלבול איז כמעט פארגעסן געווארן.

אין צוועלפטן יאָהרהונדערט האָט אין קיימברידזש, ענגלאנד, א משומד עדות געזאָגט, אז יעדן יאָר פאר פסח ווארפן גורל אין וועלכען געגענט מען זאָל טויטן א קריסטליך קינד, כדי דאָס בלוט צו באנוצן אין די מצות. דאמאָלט איז אין דער שטאָדט נאָרוויטש פארפאלן געווארן א קריסטליך קינד, און דער בלבול איז גלייך פארשפרייט געוואָרן. צום גליק זיינען ניט געווען קיין דירעקטע באַוויזן, און די אידן זיינען ארויס אָהן יסורים און היזיקות.

פון דאמאָלט אָן האָט זיך אָבער דער בלבול פארשפרייט איבער אלע אייראָפּעאישע לענדער, און בלויז מיט פינף און צוואנציק יאָר שפּעטער האָבן זיך די אידישע צרות שוין אנגעהויבן. פארגעקומען איז דעם אינ׳ם שטעדטעל בלויש, פראנקרייך, אין יאָר 1171. א דינער פונ׳ם שטאָדט מאיאָר איז פארנאכט געגאנגען צום טייך אנטרינקען די פערד, איז

פונקט אנגעקומען א איד אין א וואגן וואס האט די פערד אי־בערגעשראקן. דער דינער מורא האבענדיק פאר זיין בעל הבית, האט דערציילט ווי ער האט געזען דעם אידן קוילענען א קריסטליך קינד.

דער שטאדט־מאיאר האט גלייך אנגעקלאגט די אידן צום פריץ, און אלע אידישע איינוואוינער זיינען ארייגעווארפן געווארען אין תפיסה. כדי צו דערגיין דעם אמת, האט מען אויפ'ן דינער אנגעווענדעט די „וואסער פראבע", וואס איז צו יענער צייט געווען א מנהג אין יענע לענדער. מען האט דעם דינער ארייגעזעצט אין א שיפעל אנגעפילט מיט וואסער, און אים געלאזן שווימען איבער'ן טייך. צום אומגליק איז דער דינער ניט דערטרונקען געווארן, און אלע האבן דעמאלט גע־גלויבט אינ'ם אמת פון זיינע רייד.

דער פריץ פונ'ם שטעדטעל, וועלכער האט געהאט צו־זאגן איבער'ן לעבן און טויט פון זיינע איינוואוינער, האט די אידן געגעבן די ברירה זיך צו שמד'ן אדער שטארבן אויפ'ן שייטערהויפן. א פאר געציילטע אידן האבן זיך גע'שמד'ט און עטלעכע צענדליק זיינען געשטארבן אויף קידוש השם.

אין 1235 האט מען אין פולדא, דייטשלאנד, געטויט בערך פערציק אידן צוליב אזא בלבול. פאר'ן טויט האט מען זיי אזוי געפייניגט, אז זיי האבן זיך אליין געמוזט בלומרשט מודה זיין אויפ'ן פארברעכן.

אין יאר 1247 איז ווידער פארגעקומען אין פראנקרייך אזא בלבול, און דער געריכט האט די אידן פאר'משפט צום טויט. אויך דארטן האט מען זיי געפייניקט זיי זאלן אונטער־שרייבען, אז זיי האבן דעם פארברעכן באגאנגען.

אין יאר 1255 איז אין ענגלאנד פארלארן געגאנגען אן אכט־יאריקער אינגל, און א חודש שפעטער האט מען אים גע־פונען אין א גרוב ביי א אידן אין הויף. דער ריכטער האט דעם אידן פארשפראכן צו שענקען דעם לעבן אויב ער וועט מודה זיין, אז מען האט דעם אינגל'ס בלוט גענוצט אויף מצות. דער איד האט זיך מודה געווען און אנגעגעבן אלע איינצעל־הייטן ווי אזוי די אידישע קהלה האט דעם אינגל געקרייציקט

און געצאפט פון אים דאס בלוט, דער קעניג, העגרי דער דריטער, האט זיך אפגעזאגט גוטצוהייסן דעם אפמאך פונ׳ם ריכטער, און האט דעם באשולדיגטן מיט נאך אכצן אידן גע־לאזט הינגריכטן.

אין יאר 1283 האט מען אין מיינץ, דייטשלאנד געמאכט אזא בלבול און ארעסטירט עטלעכע צענדליק אידן. דער המון האט זיך ניט געקענט דערווארטן אויפ׳ן משפט און דערווייל געמאכט א פאגראם און דער׳הרג׳עט העכער צען אידן. די ארעסטירטע זיינען אלע פאר׳משפט געווארן, און קייזער רו־דאלף האט דעם אורטייל באשטעטיגט.

אינ׳ם זעלבן טאג איז אויך פארגעקומען אן ענלעכע פאסי־רונג אין דער שטאדט באכראך ביי וועלכער 26 אידן זיינען אומגעקומען. היינריך היינע האט די דאזיקע פאסירונג בא־שריבן אין זיין פאעמע „דער רב פון באכראך".

אין 1420 איז אין עסטרייך פארגעקומען אן עלילת דם, און אלס רעזולטאט זיינען די אידן ארויסגעטריבן געווארן פון לאנד.

אין יאר 1435 זיינען די אידן פון פאלמא, שפאניע, בא־שולדיקט געווארן אין האבן געקרייציקט א מאכמעדאנישן די־נער ביי א אידן. כאטש דער דינער איז געבליבן לעבן, האט מען דריי אידן פאר׳משפט פארברענט צו ווערן. ערשט ווען די גאנצע קהלה פון העכער צוויי הונדערט פערזאן האבן זיך גע׳שמד׳ט, זיינען זיי באפרייט געווארן פונ׳ם בלבול.

די דאזיגע זיינען נאר א גאנץ קליינע צאל פון די עלילת דם פאסירונגען, וואס זיינען פראוואצירט געווארן דירעקט ביי די קאטוילישע גייסטליכע. א חוץ זיי זיינען געווען נאך הונ־דערטער אזעלכע פאלן, און אלע פון זיי זיינען כמעט פארגע־קומען אינ׳ם יום טוב פסח.

אהן א שיער אזעלכע בלבולים זיינען פארגעקומען אין אלטן רוסלאנד ביי וועלכע טויזענטער אידן האבן פארלארן זייערע לעבענס. דער מענדעל ביילים פראצעס ליגט נאך אלע־מען גוט אין זכרון, און אפילו היינט פאסירן נאך דא און

דארטן אזעלכע פאלן, כאָטש די רעגירונגען און די קירכע גיט מער ניט דארויף זייער אפיציעלע סאנקציע.

און אָט אזוי איז עס פון׳ם יום טוב פאר פרייהייט און גלייכהייט געווארן פאר אידן א יום טוב פון שרעק און פורעניות.